

TARTU ÜLIKOOL
Filosoofiateaduskond
Ajaloosakond
Arheoloogia õppetool

VALTER LANG

BALTIMAARIDE METALLIAEG

Õppematerjale

TARTU 2003

SISUKORD

Sissejuhatus: Baltimaade looduslik asend

Pronksiaeg

Pronksiaja kronoloogia

Vanem pronksiaeg

Noorem pronksiaeg

Vanem pronksiaeg

Eesti

Asulad

Leiumaterjal Eestis

Läti

Asustus ja asulad

Kalmistud

Leedu

Asulad

Kalmed

Esemeline materjal

Kokkuvõte

Noorem pronksiaeg

Matmispaigad Eestis

Kivikirstkalmed

Laevkalmed

Maa-alused kalmistud

Matmispaigad Lätis

Kivikirstkalmed

Kivikonstruktsiooniga maa-alused kalmistud

Laevkalmed

Matmispaigad Leedus

Noorema pronksiaja asulad

Kindlustatud asulate levik ja kronoloogia

Kindlustatud asulad Eestis

Avaasulad Eestis

Kindlustatud asulad Lätis

Kindlustatud asulad Leedus

Teised noorema pronksi- ja eelrooma rauaaja muistised

Fossiilsed põllud

Lohukivid

Peitleiud

Asustus, majandus ja ühiskond pronksiajal

Põhilised tendentsid asustuse ja majanduse arengus

Majandus

Ühiskondlikust korraldusest

Keskasula – üksiktalude süsteem

Kindlustatud asulad ja pronksiringlus

Kokkuvõte

Eelrooma rauaeg

Kronoloogia

Matmispaigad Eestis

Kivikirstkalmed

Maa-alused kalmistud

Kangurkalmed

Varased tarandkalmed

Matmispaigad Lätis ja Leedus

Varased tarandkalmed ja kivikirstkalmed

Urnimatustega

Lääne-Leedu kääpad
Maa-alused kalmistud Ida-Leedus

Kindlustatud asulad
Avaasulad
Fossiilsed põllud
Eelrooma rauaaja ühiskond
Kokkuvõte

Rooma rauaaeg

Sissejuhatus
Rooma rauaaeg Eestis

Üldist

Kirde-Eesti (Virumaa)

Virumaa kalmed
Virumaa asulakohad
Virumaa peitleiud

Loode-Eesti (Rävala)

Kalmed Rävala läänenurgas
Kalmed Jõelähtme ja Kuusalu piirkonnas
Rävala tarandkalmete kronoloogia

Kesk-Eesti

Paide–Peetri ümbruse kalmed
Vooremaa kalmed
Mõningaid asustuse levimisega seotud küsimusi

Saaremaa ja Lääne-Eesti

Kagu-Eesti

Kalmed Nõo, Kanepi ja Kambja ümbruses
Haanja kõrgustiku kalmed
Asulad ja suuradiagrammid
Kagu-Eesti asustusest ja ühiskonnast rooma rauaajal

Edela-Eesti

Edela-Eesti kalmed
Edela-Eesti asulad

Rooma rauaaegsetest nn kultuurivaldkondadest

Rooma rauaaeg Lätis

Kalmed ja kultuuriproovitsid

Põhja-Läti ja läänemeresoomlased
Edela-Läti ja kuršid
Kesk-Läti ning semgalid ja seelid
Kagu- ja Ida-Läti ning latgalid

Rooma rauaaja asulad Lätis

Rooma rauaaja linnused Lätis

Ühiskond

Rooma rauaaeg Leedus

Sissejuhatus

Kalmed

Kiviringidega kalmed kurši aladel
Skalvade maa-alused kalmistud
Žemaitija liivakääpad
Maa-alused kalmistud Kesk-Leedus

Kronoloogia

Linnused

Rooma import

Asustus 1.–4. sajandil

Majandus ja ühiskond

Keskmine rauaaeg Eestis

Sissejuhatus
Kronoloogia

Linnused ja asulad

Linnuste rajamise taust
Linnuste tüpoloogia
Asulad
Linnuste ja asulate kokkuvõte

Kalmed

Järelmatused tarandkalmetes
Paadismatused
Kangurkalmed
Kivivarekalmed
Kääpad
Maa-alused kalmistud
Kalmete kokkuvõte

Peitleiud ja aarded

Maakasutussüsteemid

Põllukivihunnikute väljad
Ribapõllusüsteemi kujunemine

Ühiskond

Keskmine rauaaeg Lätis ja Leedus

Läti

Linnused ja asulad
Matmisviis ja kultuurirühmad
Kuršid
Semgalid
Latgalid ja seelid
Läänemeresoomlased
Ida-Läti kääpad
Skandinaavia koloonia Grobiņas
Peitleiud
Andmeid majanduse kohta
Ühiskondlikud suhted

Leedu

Linnused ja asulad
Kalmed
Lääne-Leedu maa-alused kalmistud
Kesk-Leedu maa-alused kalmistud
Põhja-Leedu kalmed
Ida-Leedu kääpad
Neemeni-tagused kalmed
Andmeid majanduse kohta
Ühiskondlikud suhted

Noorem rauaaeg Eestis

Sissejuhatus

Linnused

Asulad

Maakasutussüsteemid

Matmispaigad

Peitleiud

Ühiskondlikud suhted, poliitiline ja administratiivne korraldus

Vakus ja saras
Vakuste kujunemise asustuslooline ja agraarajalooline taust
Linnusepiirkonnad
Vakused ja linnusepiirkonnad muistses haldusstruktuuris

Noorem rauaaeg Lätis ja Leedus

Läti

Kuralased

Liivlased
Semgalid
Latgalid
Seelid
Sotsiaalsed suhted
Etnilised suhted
Majandus ja kaubandus
Kokkuvõte

Leedu

Kalmed
Maa-alused kalmistud
Ida-Leedu kääpad
Linnused
Andmeid majanduse kohta
Asustus, ühiskondlik-poliitiline korraldus ning Leedu riigi kujunemine

SISSEJUHATUS

Baltimaade looduslik asend

Baltimaad on Ida-Euroopa lauskmaa osaks. Selle kohalikud iseärasused võrreldes muu lauskmaaga tulenevad mere lähedusest ning geoloogilisest minevikust. Baltimaad ja nende naabruskond kuulusid viimase, Würmi e Valdai jäätumise piirkonda. Seetõttu piirab meid lõunast ja kagust viimase jääaja võimas moreenkuhjatiste vöönd, nn Balti kõrgustik, mille kirdepoolseks jätkuks on Valdai kõrgustik. Moreenikuuhjatiste vahelistes lohkudes on selles vööndis suurel arvul kalarikkaid järvi. Põhja- ja kirdeosas leidub ka mitmeid vanemates, jääaja-eelsetes nõgudes asetsevaid suuri järvi, nagu Peipsi, Ilmen, Laadoga, Oneega, Valgjärv jt. Seega piirab kõnealust ala idast ja lõunast järvederikas vöönd, kuna aga Baltimaade keskosas on järvi vähem ning loodes ja läänes neid leidub suhteliselt harva.

Baltimaade pindaala pole iseenesest just väga suur, kuid siiski võib siin eristada mitmeid geograafilisi allvaldkondi. Siin võib näha järgmisi kõige olulisemaid looduslikke iseärasusi:

- 1) rannikuvöönd, mida piirab meri, kus levib merevete poolt varasematel aegadel läbiuhutud, vähene ja väheviljakas põllumaa ning pehme ja mereline kliima; kõige ulatuslikum on rannikuvöönd Eestis (saared ja kogu Loode-Eesti ning kitsas riba Põhja-Eestis), samas kui Lätis ja eriti Leedus on maapinna tõus pärast jääaega olnud väike ning rannikuvöönd seetõttu ka kitsam; tingimused olid soodsad algeliseks vilja- ja eriti karjakasvatuseks, kuid pikemas perspektiivis jäid need vähesoodsaks Baltikumi kesk- ja idavööndi kõrval;
- 2) kesk- ja idavöönd, mida iseloomustab enamasti moreeni alusel tekkinud ja suhteliselt viljakas mullastik; need kõrgemad moreenkattega alad (Žemaitija, Vidzeme, Sakala, Otepää–Haanja, Pandivere) kujunesid Baltikumi peamisteks viljakasvatuspriirkondadeks;
- 3) idavöönd, kus põllumaad paiknevad suhteliselt killustatult paljude soode, lõuna pool aga ka tugevasti liigestatud reljeefi tõttu; rohkesti on veekogusid ja metsi; need olid eriti soodsad alad püügimajanduseks.

Teatavaid erinevusi võib näha ka ilmastikus. Baltikumi põhjaosa kliima on külmem, suvi lühem ja talv pikem kui lõunas; külmavaba periood aastas on Eestis ümmarguselt kolme kuu võrra lühem kui Leedus, samas kui vegetatsiooniperiood (üle 5° temperatuuriga) on Kesk-Eestis 3 nädalat lühem kui Kesk-Leedus. Kuna Baltimaad asetsevad üleminekutsoonis mereliselt kliimalt kontinentaalsele, siis on suuri erinevusi temperatuuris ja sademete hulgas ka läänest ida poole liikudes.

Need looduslike tingimuste eripärad on vajutanud oma pitseri Baltikumi rahvaste majanduse, ühiskonna, asustuse ja kultuuri kujunemisele juba alates kiviajast. Võrreldes omavahel näiteks neoliitiliste asulate osteoloogilist materjali, tuleb selgelt ilmsiks, et rannikul on tegeletud eeskätt hülgepüügiga, samas kui sisemaal saadi oma toidus metsloomade kütimisest ja mageveekalade püügist. See tähendas ühtlasi, et saarte ja ranniku elanikel olid sisemaa asukatega võrreldes teistsugused püügitingimused, -ajad ja -riistad, teistsugune toit ja kehakate, arvatavasti ka teistsugune töökorraldus. Seesugused kiviajal kujunema hakanud erinevused mõjutasid asustuse, majanduse ja kultuuri arenguid ka metalliajal.

PRONKSIAEG

Pronksiaja kohta Baltimaades üldiselt võib öelda seda, et mitte kusagil siin ei esine vaske ja tina, mida pronksi valamisel tarvitati. Lähimad maardlad paiknevad Boheemias ja Tšehhis, samuti Slovakkias, Kesk-Saksamaal ja Ida-Alpides. Ida pool paiknevad lähimad maardlad alles Uuralite eelmäestikus. Alguses, vanemal pronksiajal, oli suurem osa Baltimaade pronksesemetest sisse toodud – need olid arvatavasti prestiižesemed, saadud vahetuse teel kaugematest keskustest. Kuid samas on olemas kindlaid tõendeid selle kohta, et juba üsna pronksiaja alguses osati pronksi valada ka siinkandis. Arvatavasti kasutati selleks ära mujalt toodud vanu katki läinud pronksasju. Vanemal pronksiajal oli kogu Baltikumi jaoks määrava tähtsusega kultuurikeskuseks endine Preisimaa koos naabruses paiknevate Edela-Leedu, Kirde-Saksamaa ja Loode-Poolaga. Arvatakse, et pronksi saadi kaubavahetuse teel ja eeskätt merevaigu vastu. Keskusest Preisist kiirgus kauba- ja kultuurikontakte ka kaugemale kirde ja ida suunas. Samas on Eesti ja Põhja-Läti olnud ühe teise kultuurikeskuse mõju all – see paiknes Lõuna-Skandinaavias ning ulatus oma kontaktidevõrguga ka Kesk-Rootsi ja Lääne-Soomeni välja. Selle keskuse mõjud Eestis tugevnesid eriti nooremal pronksiajal.

Pronksiaja kronoloogia

Vanem pronksiaeg

Üheks problemaatiliseks küsimuseks kogu metalliaja kronoloogias on selle alguse, täpsemalt pronksiaja alguse dateerimine. On ammu teada, et kiviesemete kasutamine jätkus veel pikka aega, vähemalt kuni 1. aastatuhandeni eKr. Selle kohta on saadud ka üks otsene radiosüsiniku dateering – Vaiblast leitud kivikirve silmas olnud varrejäänuse vanuseks osutus 3060 ± 85 C¹⁴-aastat (kalibreeritult u. 1520–1050 eKr). Põhja-Euroopa kronoloogias vastaks sellele daatumile pronksiaja II–III periood.¹ Lisaks on kivikirveid leitud Asvast, mis ei saa olla vanem pronksiaja algusest, kuna see saareke oli enne seda veel vee all; rohkesti kiviesemeid on leitud ka Läti ja Leedu kindlustatud asulatest, mis rajati II at viimasel ja I at esimesel veerandil eKr. Kogu probleemi teeb keeruliseks asjaolu, et 2. aastatuhandest eKr on Eestist, Lätist ja Leedust leitud seni äärmiselt vähe arheoloogilist materjali, mis võimaldaks üksikasjalikumalt jälgida kultuuri arengut.

Kuidas dateerida pronksiaja algus, sõltub tegelikult sellest, mida me pronksiaja alguseks peame. Kui alguse kriteeriumiks võtta aeg, mil suurem osa tööriistu, relvi ja ehteid tehti pronksist, siis Baltikumis pronksiaega õieti polnudki. Kui alguseks pidada kohaliku pronksitöö ilmumist, siis võib pronksiajast Lätis ja Leedus rääkida alates II at esimesest poolest, Eestis aga alles I at teisest veerandist eKr. Kui aga pronksiaega hakata arvestama esimeste pronksasjade ilmumisest (*resp* meieni jõudnud vanimate pronksesemete vanusest), siis saab kõnealuse perioodi ilmumist ajas mõnevõrra rohkem tagasi tõmmata.

Kuivõrd materjali on väga vähe, siis tundub kõige otstarbekamana lähtuda mitmest seigast ühtaegu: võrdleme esimeste pronksesemete ilmumist, muutusi muus materiaalses kultuuris, samuti pronksi ja pronksitöö levikut.

Eesti vanimateks pronksesemeteks on odaots Muhu saarelt ja sirp Kivisaarelt. Muhu odaotsa päritolus ei ole kahtlust – ta on toodud nn. Seima–Turbino kultuuri aladelt Uuralite lähedalt. Nimetatud kultuuri dateering põhineb ajaloolis-kultuurilistel võrdlustel naaberkultuuridega ning on tänapäeval paigutatud 17.–15. sajandisse eKr. Samas näitavad

¹ Nii Eestis kui ka Lätis ja Leedus on dateerimisel tihti kasutatud Skandinaavia pronksiaja periodiseeringut, mille töötas omal ajal välja Oscar Montelius ja mida hiljem on korrigeeritud radiosüsiniku dateeringutega. Nende perioodide dateeringud on järgmised: I - u. 1800–1500, II - 1500–1250, III - 1250–1100, IV - 1100–950, V - 950–750 ja VI - 750–600/500 eKr.

radiosüsiniku dateeringud, mis on saadud tihedatele sidemetele Seima–Turbino kultuuriga osutavatest kompleksidest, et kalendriaastates väljendatuna on see kultuur mõned sajandid vanem: vastavate dateeringute kalibreeritud väärtus on u 2000. ja 1770. aasta vahel eKr. Seega on võimalik, et pronksesemetega on Eestis tutvust tehtud juba hiljemalt 2. at esimesel veerandil eKr. Mõnevõrra varem on pronksesemed jõudnud Leetu, uuemate dateeringute järgi toimus see aasta 2000 paiku eKr või isegi enne seda. Lätis on varaseimad metallasjad – kaks pronksist rõngasripatsit – leitud Zvejnieki neoliitilisest hauast nr 277. Ajalt järgmised pronksesemed on seal pärit aga alles II at keskelt eKr.

Muutusi muus materiaalses kultuuris on võimalik jälgida esialgu vaid keraamikas. Kuna nooremale pronksiajale Eestis iseloomulik nn Asva tüüpi keraamika – nii nagu me tunneme seda massiliselt kindlustatud asulatest Asvast, Ridalast, Irust ja Narvast – erineb kardinaalselt hilisneoliitikumi keraamikast, siis on oluline välja selgitada, millal vastavad muudatused keraamikas aset leidsid. Siin on üheks kinnispunktiks ilmselt väike asulakoht Assakul, mille tekstiilvajatustega ja lohkornamendiga keraamika sarnaneb juba noorema pronksiaja keraamikaga. Kaks radiosüsiniku dateeringut sellest asulast tõendavad, et pronksiajale iseloomulikku keraamikat valmistati Põhja-Eestis samuti juba II at esimese veerandi ja teise veerandi alguse paiku eKr. Seega on ühtlasi ilmne, et Asva tüüpi keraamika hakkas kujunema juba siis, kui veel tarvitati hilist kammkeraamikat ja hilist nõorkeraamikat. Leedus võib märgata muutusi nii kiviriistade kui ka keraamika valmistamises II at esimese poole jooksul eKr.

Pronksitööst naabermaades on siinkohal oluline nimetada pronksisulatamisega seotud esemete (tiigid) ja koldeaseme leidu Lätis Lubāna nõos olnud Lagaža asulakohast. Asulakohast on saadud kolm radiosüsiniku dateeringut, kuid need ei pärine otseselt pronksisulatamiskoha juurest, vaid pisut kaugemalt. Nimetatud tulemuste kalibreeritud väärtus jääb u. 2300. ja 1400. a vahele eKr. Kuna asula muu materjali enamik on hiliskiviaegse päritoluga, siis arvatakse, et pronksisulatamine leidis aset alles selle asula eksisteerimise lõppjärgus. Igal juhul on pronksitööd Lubāna nõos harrastatud hiljemalt 2. at teisel veerandil või keskpaiku eKr. Kaks muistist Leedus, kust on leitud tiiglite ja valamisvormide tükke – Žemaitškė 2. ja Papiškė 4. asula – näitavad siiski, et pronksi sulatati lõunapoolses Baltikumis juba aasta 2000 ümber eKr.

Niisiis võib eelneva põhjal väita, et pronksiga on Eestis tutvust tehtud II at esimesel veerandil eKr ning umbes samal ajal või pisut hiljem hakkasid levima ka uudsed, hilisemale pronksiajale iseloomulikud jooned keraamikas ja nähtavasti muuski materiaalses kultuuris. Mainitud ajal või siis üsna peatselt on hakatud pronksi valmistama Ida-Lätis, kusjuures Leedus sulatati esimesi metalle juba mitusada aastat varem. Neid tulemusi arvestades võib pronksiaja alguseks Lätis, Leedus ja Eestis pidada umbes aastat 1800 eKr.

Noorem pronksiaeg

Umbes pronksiaja keskpaiku või pisut hiljem leiavad Eestis – eriti rannikulähedastes piirkondades – aset murrangulised muutused: ilmuvad maapealse ehitusega kivilalmel, rajatakse esimesed senini säilinud maapealsete tunnustega põllusüsteemid, ehitatakse kindlustatud asulaid ning valatakse pronksi. Need nähtused ongi tunnuslikud meie nooremale pronksiajale.

Seni vanimate leidudega kivistkalmel on lahti kaevatud Jõelähtmes. Sealsed pronksesemed pärinevad Lõuna-Skandinaaviast ning esindavad V perioodi (u 900–600 eKr), kusjuures mõningate panuste puhul tuleb kõne alla ka IV periood (1100–900 eKr). Sama vanu pronksesemeid on leitud ka mitmest teisest kivistkalmest. Paraku pole ei Jõelähtme ega ka teiste varaseid leide sisaldanud kivistkalmete alt kogutud sõeproove, mis võimaldaks ühitada esemetüpoloogiaid absoluutse kronoloogiaga. Selles mõttes pakkus erakordselt suurt huvi Rebala kalmete I–III järelkaevamine 2000. a suvel. Kõikide nende kalmete alumiste kivide vahelt ja alt koguti radiosüsiniku dateerimiseks piisav kogus sütt, mis ilmselt oli sinna jäänud koha puhastamisest tule abil. Dateeringute tulemused langevad hästi kokku, mis kinnitab nende usaldusväärsust. Probleemaatiliseks jäävad aga tulemused ise, kuna saadud dateering – suurtes jontes 12.–10. sajand eKr – võib nende kalmete jaoks osutada liiga varaseks. I ja III kalme kirstust saadud panused – labidaspäine luunõel ning nn BII:b tüüpi keraamika – iseenesest ei välista mõne sajandi võrra varasemat dateeringut, kuivõrd mõlemad esemeliigid ilmusid

kasutusse juba nooremal pronksiajal. Samas ei ole väga kindel mainitud radiosüsiniku dateeringute seos justnimelt kalmete rajamisega – nad võivad pärineda ka varasemast aletamisest (kalmete ümbruses on fossiilsed põllud). Samuti ei ole välistatud varasemast elutegevusest pärineda võiva söe sattumine proovidesse, kuivõrd vähemalt I kalme all avastati laigukesi nöörikeramika asula kultuurkihist. Seega peab Rebala kalmete söeproovide seotus nende kalmete rajamisega jääma esialgu veel lahtiseks, oodata tuleb järgmiste proovide tulemusi.

Seni teadaolevalt paiknevad vanimad muinaspõllud Saha-Lool, kus omakorda vanimaks on dateering, mis tõendab, et sealne põllusteem hakkas kujunema hiljemalt I at esimestel sajanditel eKr.

Iru ja Asva kindlustatud asulatest saadud radiosüsiniku dateeringud on 2495 ja 2605 radiosüsinikuaasta vahel, mis kalibreerituna tähendab perioodi 830–520 a eKr. Samas on Asvast leitud nimetamisväärne kogus luust kaksiknööpe, mis oma kujult meenutavad Skandinaavia pronksiaja III perioodi (1300–1100 eKr) pronksnööpe; ka mitmed Asva luunõelad omavad vasteid näiteks vanema pronksiaja Kivutkalnsi kalmistu nõelte hulgas. Võib arvata, et Asva oli asustatud juba hiljemalt Skandinaavia pronksiaja IV, kui mitte isegi III perioodil.

Eelnevat arvestades näib olevat põhjendatud lugeda noorema pronksiaja alguseks Eestis u aastat 1100 eKr. Olgu ka rõhutatud, et selliselt võib nooremast pronksiajast rääkida üksnes Põhja- ja Lääne-Eestis ning saartel, kuid mitte Kesk- ja Lõuna-Eestis, kus ülalmainitud muistiseid peaaegu ei tunta. Noorema pronksiaja alguseks Leedus peetakse kindlustatud asulate rajamist maa idaosas ning põletusmatuste ilmumist lääneosas, samuti uute pronksesemetüüpide ilmumist kasutusse. Need protsessid on seal dateeritud perioodi 1300–1100 eKr. Lätis samuti on piir vanema ja noorema pronksiaja vahel aasta 1100 juures eKr, ning on markeeritud kindlustatud asulate ja põletusmatuste levikuga. Samasugune on noorema pronksiaja (st IV perioodi) algus ka Skandinaaviamaades.

Pronksiaja lõpuks võib kokkuleppeliselt pidada aastat 500 eKr, kuid sellele järgnes mitmesaja aastane üleminekuperiood n-õ päris rauaajale (vt allpool). Mõningates paremini uuritud piirkondades võib noorema pronksiaja sees eristada omakorda kahte alaetappi, mille piiriks on u aasta 800 eKr. Nooremasse järku (800–500 eKr.) kuulub nimelt enamik meie kindlustatud asulate leiumaterjalist koos pronksivalamisjäänustega, sel ajal rajati ilmselt suurem osa meie kivikirstkalmeid, tutvuti ka rauaga jne. Kogu Eesti ja Baltikumi mastaabis ei näi aga selliseks eritlemiseks suuremat vajadust olevat.

Varasematel aegadel ja kohati ka praegu on arheoloogilises kirjanduses kasutatud ka mõistet “varane metalliaeg”. See periood hõlmab kogu pronksiaega ja eelrooma rauaajaga, mil metalle kasutati veel (võrreldes hilisemate aegade) suhteliselt vähe. Viimasel ajal on vähemalt Eestis hakatud loobuma selle perioodi eraldi väljatoomisest ning kasutatakse eraldi pronksi- ja eelrooma rauaaja nimetust.

Vanem pronksiaeg

Eesti

Vanemat pronksiaega ei ole Eestis spetsiaalselt uuritud ning selleaegseid kinnismuistiseid peaaegu ei teatagi. Leiumaterjal koosneb vähestest juhuslikult leitud pronksesemetest ning hilistest kiviriistadest, peamiselt kirvestest. Viimaste dateering on suhteliselt laialivalgub ja ebakindel, hõlmates nii hiliskiviaja kui ka vanema pronksiaja.

Asulad

Vanema pronksiaja asulad võib jagada kahte rühma. (1) Kiviaegsed asulad, kus on elamisjälgi ka pronksiajast (varasest metalliajast). Sellisteks on näiteks **Akali** ja **Kullamäe** Emajõe suudmes, **Kivisaare** Võrtsjärve lähedal, **Kääpa** ja **Villa** Kagu-Eestis, **Loona** Saaremaal, **Joaoru** ja **Rüügiküla** asulad Narva jõe piirkonnas. Nendest asulatest on leitud lisaks hilisele kamm- ja nõrkeramikale ka varasele metalliajale iseloomulikku tekstiilkeramikat, samuti riibitud pindadega savinõusid ning hiliseid kiviriistu. Metallesemeid neist leitud pole, kui mitte arvestada pronksisirpi Kivisaarelt. Viimase leiutingimused pole siiski selged.

(2) Lühiajalised asulalaigud, mis näivad kuuluvat üksnes hiliskiviaega ja/või vanemasse pronksiaega. Selliseid lühiajalisi asulalaike teatakse mitmelt poolt Tallinna lähedalt. **Assaku** asulakohta uuriti 1986 ja siit saadi kaks radiosüsinkdateeringut, mis osutavad 19.–17. sajandile eKr. Ilmselt asulakohaga on tegu olnud ka **Järvekülas**, kust leiti Skandinaavia pronksiaja II perioodi pronkskirves. Tol korral asulakihti ei märgatud, isegi mitte professionaalse arheoloogi poolt, kes koha üle vaatas. Hiljem siiski õnnestus samast kohast leida ka paar arhailist savinõukildu ning kvartsitükki. Kultuurkiht oli nendes kohtades väga nõrk ja piiratud ulatusega ning seetõttu on selliseid asulakohti inspeksioonidel väga raske avastada. Võib arvata, et tegelikult pärineb suurem osa perioodi juhuleidudest just samasugustest lühiaegsetest asulakohtadest, mida aga pole osatud tähele panna.

Vanema pronksiaja kalmeid Eestist seni ei tunta.

Leiumaterjal Eestis

Eestist on seni saadud 12 pronkseset, mis kuuluvad vanemasse pronksiaega. Neist vanimad on odaots Muhust ning sirp Kivisaarelt, mis arvatavasti pärinevad üsna pronksiaja algusest. **Muhu** odaots (EE, joon 89: 5)² meenutab kujult ja ornamendilt nn Seima (Seima-Turbino) kultuuri relvi Uurali ümbrusest, mis tänapäeval dateeritakse 2. at esimesse veerandisse eKr. **Kivisaare** sirp (EE, joon 89: 6) aga võib pärit olla praeguse Ukraina aladelt. Ülejäänud vanema pronksiaja metallesemed on kirved, mis jagunevad laias laastus kolmeks: putkkirved, õlgkirved ja rantkirved.

Putkkirved on seni esindatud vaid ühe leiuga, s.o kirvega **Järvekülast** Tallinna lähedal. See on täiesti ainulaadne kirves kogu Euroopas, millele seni täpseid vasteid leitud pole. Mõningad kaudsemad paralleelid osutavad siiski Lõuna-Skandinaaviale ja arvatavasti pronksiaja II perioodile. See on ühtlasi ainus vanema pronksiaja metallese Põhja-Eestist.

Õlgkirveid on leitud viis: Saaremaalt (Käesla) ja Lõuna-Eestist (**Tõstamaa**, **Helme**, **Karksi**, **Lelle**) (EE, joon 89: 2). Baltikumis esinevad seda tüüpi kirved peamiselt Väina jõest põhja pool, samuti Soomes ja Skandinaavias. Arvatavasti pärinevad need kirved Skandinaaviast ja ulatuvad ajas samuti tagasi kuni pronksiaja II perioodini ning neid kasutati võib-olla noorema pronksiaja alguseni.

Rantkirveid teatakse kolm: Saaremaalt (**Kaarma**), lõunapoolsest Eestist (**Raidsaare**, **Äksi**) (EE, joon 89: 1, 3, 4), ning nad pärinevad algselt ilmselt Lõuna-Skandinaaviast või Põhja-Saksamaalt. Tahula hellebardi-taoline rantkirves on toodud nähtavasti Ida-Preisist.

² EE – Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V. & Tõnisson, E. Eesti esiajalugu. Tallinn, 1982.

Peale pronkskirveste teatakse üle 200 hilise kivikirve, mis pärinevad kas hiliskiviajast või vanemast pronksiajast. Nende hulgas on erinevaid tüüpe (EE, joon 90). Lameselgsed kirved, ovaalsed kirved (need kaks on väga pika dateeringuga), viisnurksed kirved, rombikujulised ja painutatud kannaga kirved, samuti mitmesugused teised kirvetüübid. Selliseid hiliseid kivikirveid on leitud peaaegu kõikjal Eestist, eriti Saaremaalt ja lõunapoolsest Kesk-Eestist, samuti Loode-Eestist, kuid neid teatakse vähem põhjapoolsest Kesk-Eestist Pandivere kõrgustikult, samuti Haanja ja Otepää kõrgustikult.

Vanema pronksiaja *keraamikat* teatakse Eestist vähe, kuna selle aja asulakohti pole kuigivõrd uuritud. Nähtavasti elasid edasi kiviajast pärit traditsioonid, eeskätt nn hiline nõorkeraamika, mida ühe suurema leiukoha järgi on nimetatud ka **Villa-tüüpi keraamikaks** (EE, joon 79). Viimane on oma väljanägemiselt üsna sarnane nn Kiukaiskeraamikaga Soomest. Nõude pinnad on kas riibitud, tasandatud või kaetud tekstiilikoevajutustega, ornamenti on suhteliselt vähe: esineb lohke, nõörivajutisi või neid imiteerivaid sooni. Villa keraamika erineb põhjalikult vanema pronksiaja rikkalikult ornamenditud keraamikast Lätis Lubāna piirkonnas.

Eespool nimetati Assaku asulat pronksiaja algusest, mille keraamika erineb täiesti hilisest nõorkeraamikast, sarnanedes juba paljuski noorema pronksiaja kindlustatud asulate keraamikaga. Seal on leitud suurte robustsete savinõude tükke, mille savikoostises esineb rohkesti kivipurdu, serv on pisut profileeritud ning serva all on hõredalt paiknevad suured ümarlohud. Nähtavasti on tegu juba algavale pronksiajale iseloomuliku keraamikaliigiga.

Läti

Asustus ja asulad

Ka Läti vanem pronksiaeg on väga halvasti uuritud, kuigi siit teatakse sellest ajast tunduvalt rohkem kinnismuistiseid kui Eestist. Asustus on jätkunud paljudes sellistes kohtades, kus see oli levinud neoliitikumiski. Näiteks oli see nii **Lubāna** ja **Burtnieki** järve ümbruses. Siiski toimus Lätis nagu Eestiski just vanema pronksiaja jooksul oluline nihe asustuses, mille käigus jäeti maha kiviajal tihedasti asustatud piirkonnad (suuremate järvede ja teiste veekogude ümbrused) ning võeti tarvitusele uued, viljelusmajandusele sobivad alad. Näiteks Lubāna ümbruse 23 asulast, kus elati hiliskiviajal ja vanemal pronksiajal, jätkus nooremal pronksiajal elu ainult kümnes ning seejärel jäeti neistki suurem osa maha. Lubāna ümbruses oli asustuse lahkumisel teinegi põhjus, nimelt järve veetaseme tõus, mis tegi paljud alad elamiskõlbmatuks.

Vanimad jäljed pronksivalamisest Lätis ja kogu Baltikumis pärinevadki Lubāna nõost, nimelt **Lagaža** asulast, mille dateering ulatub u. 2300. ja 1400. a vahele eKr; see langeb kokku pronksiaja algusega mitmel pool Lääne-Euroopas. Pronksitööga on selles asulas seotud kahe tiigli tükid, mis leiti ühe maasse süvendatud koldeaseme juurest. Tiiglite siseküljelt avastati jälgi tinasialdusega vasest. Üksikuid tiiglite tükke leiti koldeasemest kaugemal. Vanema pronksiajaga seostatakse Lubāna nõo asulates ka kindlat keraamikatüüpi, nn **Lubāna-tüüpi keraamikat**, mis arenes välja hiliskiviaegsest keraamikast ja erines nendest väga rikkaliku ornamentika poolest.

Kalmistud

Vanema pronksiaja kalmistuid tuntakse Lätist kahte tüüpi: (1) maa-alused kalmistud ja (2) maapealse ehitusega kääpad.

Maa-alustest kalmistutest on üks tuntumaid **Ķivutkalnsi** kalmistu, mis paiknes hilispronksiaegse kindlustatud asula konstruktsioonide all. Kalmistu avastati 1966, Ķivutkalnsi kindlustatud asula avariikaevamiste lõppjärgus, ning uuriti 1967. Kalmistuks oli kasutatud kogu mäe lage ning siin avastati 247 laiba- ja 21 põletusmatust. Hauad paiknesid üsna tihedasti koos, enamasti loode-kagu suunaliselt, üksteisega kattumata (olid järelikult maapinnal kuidagi tähistatud). Peale selle leiti 7 matust veel ka kindlustatud asula kihist, mis kuulusid seega hilispronksiaega. Varased matused olid haudades, kus tihti avastati jälgi ka ühest puust

(tammest) õõnestatud kirstudest (LA, tahv 13)³. Paljudes haudades esines kive, millest osa võis olla pandud ümarapõhjalise kirstu toeks. Haudade põhja oli toodud peent heledat liiva või kruusa, mida läheduses ei esinenud kusagil; ookit esines ainult ühes hauas. Põletusmatused olid asetatud kas lohkudesse või puistatud teatud matmisplatsikestele (mõõtmetega poolest meetrist üle meetri). Stratigraafia järgi olid põletusmatused hilisemad laibamatustest. Osa matuseid oli varustatud hauapanustega: 54 luunõela, 8 merevaikehet, 2 hammasripatsit, luukamm, 2 luuteravikku, pronksspiraal, savinõu, koduloomade luid. Kivistkalnsi kalmistu on dateeritud 2. at teise poolde eKr.

Analoogilisi kalmistuid tuntakse Lätist veel. Üks neist on **Raganukalnsis** (Jekabpils raj, Kesk-Läti, Väina harujõe Saki kaldal). Erinevatel aegadel on seal kaevatud lahti 110 hauda, nii laiba- kui põletusmatustega (siingi on need hilisemad). Kalmistu dateeriti samuti nagu Kivistkalnsi omagi 2. at teise poolde eKr.

Kääbastest on tuntuimad Väina alamjooksul olevad Reznis ja Kalnieši. **Reznis** paikneb Riiast 20 km, Väina paremkaldal, ja siin oli vähemalt 8 kääbast, millest 4 hävitatud. 1933 ja 1935 (Šturms) ning 1958 (Graudonis) kaevati siin kolme kalmet. 1. kääpa kõrgus oli 1,75 m, läbimõõt 24 m. Umbes 1 m sügavusel asus kivikirst (2,5 x 0,85 m) laibamatusega. Ainsateks leidudeks olid paar tulekivitükki. Kääbas dateeriti Šturmsi poolt pronksiaja keskele.

2. kääpa kõrgus oli 3 m ja läbimõõt 20 m, selle keskel oli suur kivikirst (3,8 x 2 m) laibamatusega. Mainitud keske matusega olid kronoloogiliselt seotud ka 87 laibamatust, millest suurem osa olid asetatud selili peaga keske kirstu suunas. Panuseid oli vaid üksikutel, sh tulekivist nooleots, kõõvits, pronksrõngake, natuke keraamikat, loomahambaid jms. Südamekujuline nooleots on pärit Skandinaavia pronksiaja III–IV perioodist, pronksrõngake aga IV–V perioodist. Nende laibamatuste peal oli kiht põletusmatuseid – avastati 203 põletatud luude pesa. Panustena leiti samuti loomahambaid, pronksist habemenugade tükke, tulekiviesemeid, merevaigust kaksiknõõp, kirves jms, mis kuuluvad IV–V perioodi. Põletusmatuste juures kive ei esinenud. Kõige ülemises kihis (0,5–0,75 cm sügavusel) oli erinevatel kõrgustel hulk kivikirste nii laiba- kui põletusmatuste jaoks (viimased varasemad). Nendest kirstudest avastati üsna arvukalt mitmesuguseid pronksesemeid (pintsette, habemenuge, spiraale, naaskleid), mis kuuluvad V–VI perioodi. Reznise-tüüpi kääbaste algkodu arvatakse olevat olnud Ida-Preis. Nagu nägime, on matmisviis siin korduvalt muutunud: see algas 2. at lõpul laibamatusena, läks 1. at algul üle põletusmatuseks ning muutus hilispronksiajal taas laibamatmiseks.

Vanemasse pronksiaega ulatub tagasi ka 6. kääpa rajamine. Seda kaevati vaid osaliselt, kusjuures avastati 21 laibamatust, 13 põletatud luude pesa ja 10 kivikirstu. Ehituselt oli 6. kääbas sarnane 2. kääpaga.

Kalnieši asub Jekabpils rajoonis ja kompleks koosneb 2 kääpast. Kaevamised viis läbi Lucia Vankina 1948, 1950 ja 1958. I kääpa kõrgus oli 0,9 m ja läbimõõt 25 m, sellest kaevati läbi vaid üks osa. Siin avastati 50 matust, mis kääpa keskosas paiknesid neljas, mujal aga kahes–kolmes kihis. 50 matuse hulgas oli 29 laibamatust, 21 põletusmatust – need viimased olid hilisemad esimestest. Laibamatused olid enamasti kivikirstudes, põletusmatused pesadena. Kääpa edelasektoris avastati ka suur algne kirst pikkusega 3,8 m ja laiusel 2,8 m. Panuseid sealse laibamatuse juures ei olnud. Kalme rajamisega dateerib III perioodi pronksnõõp; hilisemad matused kuulusid pronksiaja lõppu.

Huvitava kalmerühmaga on tegu **Pukulis** (Lääne-Läti, Liepāja raj.). Seal oli kokku 14 kalmet, neist osa hävitatud kruusavõtmisega. Esimesed kalmed kaevati juba 1960. aastatel, suurem hulk aga 1979–1981. Ehituselt olid kalmed ühesugused: maapinnale laotud kivikonstruktsioone kattis kuni 70 cm kõrgune mullakääbas. Kalmete läbimõõt oli enam-vähem ühesuurune, so 10–13 m, kõrgus jalamilt mõõtes 0,6–1,2 m. Poolte kalmete all avastati söekiht, mis tunnistas kalmealuse maa põletamisest/puhastamisest enne matmispaiga rajamist. Kolmes kalmes olid konstruktsioonid eriti hästi ja korralikult ehitatud, kivid paiknesid üksteise peal kuni viies kihis; teistes kalmetes olid kivikonstruktsioonid tehtud hooletumalt ning neid oli ka vähem. Iseloomulikuks ja oluliseks ehituselemendiks oli sissekäik kalmesse – selleks oli kuni 1,6 m laiune tühik kääbast ümbritsevas kiviringis, mis enamasti paiknes matmispaiga lõuna- või

³ Latvijās PSR arheoloģija. Rīga, 1974).

kagusektoris. 13 kaevatud kalmes esines põletusmatuseid, luud enamasti pesadena koos. Põletusmatused olid asetatud juba valmis tehtud mullakääpasse kaevatud aukudesse. Maapinnal avastati erineva suuruse ja kujuga kivikirste laibamatuste jaoks (põletamata luud ei olnud seal aga säilinud); vahel markeerisid matuste asukohti kivideta alad kivilademe sees. Võis eristada esmaseid, keskseid matuseid (nii kirstud kui ka kivivabad alad kalme keskel), ning hiljem juurdeehitatud konstruktsioone. Keskseid matuseid orienteeritud enamasti N–S, ühel juhul E–W. Kogu kalmerühmast saadi üksainus leid – vanemale pronksiajale iseloomuliku spiraalkäevõru katked kääpast nr. 14. Dateeringu puhul on oluline matuste stratigraafia: laibamatused all ja põletusmatused peal (ühes kalmes oli põletusmatus ka alumises, esmases kihis). Kuna põletusmatmise komme levis laialdasemalt alles III perioodil, siis on kalmed dateeritavad sellele eelnenud perioodi ning üks ka nimetatud perioodi. Saadi ka 2 radiosüsiniku dateeringut, millest üks oli liiga vana (4000±50), teine aga sobis muude kronoloogiliste tähelepanekutega (3370±40; 1700–1100 eKr). Mujal Lätis samasuguseid kalmeid nii varasest ajast ei teata, eeskujud on olemas aga Kesk-Euroopas. Läti noorema pronksiaja kivikirskalmed sarnanevad aga Bukuļi omadega oma kivikonstruktsioonide ehituse poolest; nendes ei esine aga enam põletusmatuseid ülemistes kihtides.

1999. a seisuga oli Lätis päevavalgele toodud 163 pronksiaja pronkseset⁴, neist vanemasse pronksiaega kuulub 37. Viimastest moodustavad enamiku rant- ja õlgkirved ning putkega odaotsad. Peale selle on ka kaks käevõru ning üks spiraalpeaga ehtenõel (LA, tahv 21: 8; 22: 1–7, 10–12; 23: 5, 6, 8).

Leedu

Nii nagu Eestis ja Lätis, nii on ka Leedus vanem pronksiaeg väga halvasti uuritud. Metallesemeid on teada vähe, kuigi märksa rohkem põhjapoolsetest naabritest; ka siin jätkus veel kiviriistade valmistamine ja kasutamine. Kirjandust selle perioodi kohta on seni ilmunud väga vähe.

Asulad

Asulad arvatakse olevat erinenud juba kiviaegsetest. Üht seesugust on uuritud Lääne-Leedus **Samantonyses**, Šventoji vasakkaldal. Siit on kogutud sadu tulekiviriistu ja kaevatud ühte elamupõhja. Viimase seinad olid ehitatud postkonstruktsioonis, vitstest punutud ja saviga üle mätsitud. Elamu keskel oli lahtine kolle, ühes nurgas majapidamisjäätmega lohk. Leiumaterjal on üldiselt iseloomulik veel hilisneoliitikumile. Teine vanemasse pronksiaega dateeritud asula on teada Kaunase lähedalt **Žaliojist**, kus on läbi kaevatud mõned tuleasemed. Keraamikas domineerivad suured ämbrikujulised sirgete seintega nõud, mille savisse on segatud jämedat purdu. Ornament on väga harv, pinnad tasandatud või nõrgalt riibitud. Hilisema pronksiaja riibitud keraamika ongi arenenud sellistest pottidest. Peale keraamika on nendelt asulatelt leitud ka kivikirveste tükke, tulekivist esemeid (kõõvitsad, nooleotsad).

Analoogilisi asulaid on Leedus registreeritud suhteliselt arvukamalt kui Eestist või Lätist, kuid nad on samasugused nõrga ja väikese kultuurkihiga, tundub, et üsna lühiajalised. Kahest asulast – **Žemaitišké 2**. ja **Papiškė 4**. – on leitud tiiglite ja valamisvormide tükke, tõendades, et pronksi sulatati tänapäeva Leedu alal juba aasta 2000 ümber eKr.

Peale asulate on vanema pronksiaja lõpuga (I at viimane veerand eKr) seostatavaid leide saadud ka üksikutelt linnamägedelt Ida-Leedus, kuid neil peatume alles noorema pronksiaja juures.

⁴ See arv suurenes tublisti 2001. a sügisel Ventspils lähedal leitud aardega, kus oli ligi 6 kg pronksesemeid. Leid ei ole veel publitseeritud.

Kalmed

Kalmetest tuntakse sellest ajast eelkõige maapealse ehitusega kääpaid Lääne-Leedust. Üks selline uuritud kääbaste rühm asub Šlažiais (Klaipeda raj) ning neid uuriti juba 19. sajandi lõpul saksa arheoloogide poolt (A. Bezzenger, O. Scherbring). Kääpad olid juba enne uurimist tugevasti lõhutud, mistõttu informatsioon nende kohta jäi napiks. Osa kääpaid oli kuhjatud mullast, osa mullast ja kividest. Esines nii põletus- kui ka laibamatuseid. Paremini säilinud 4. kääbas oli 4 m kõrgune. 80 cm sügavusel leiti haud, kust avastati pronkskaelavõru ja käävõru ning põletamata ja põletatud inimluid. 1,5 m sügavuses oli intensiivne, söetükke täis põlemiskiht, kuid leide ei olnud. 2,1 m sügavusel oli ligi meetri paksune kivisillutus, mis kattis kogu kääpa põhja. Kivide vahelt saadi hulk esemeid: 5 pronkskäävõru, 2 ida-saksa tüüpi aasnõela ja väike savinõu. 5. kääbas oli kuni 2,8 m kõrgune ning sisaldas laibamatuseid (vähemalt 7 täiskasvanut, lapsi ei olnud) u 2–2,5 m sügavusel. Ka siin avastati kääpa põhjal kive. Panuseid oli suhteliselt rohkesti: aasnõel, kaela- ja käävõrud, sõrmused, keraamika. Leitud kuuluvad Šlažiai kääbastes pronksiaja III perioodi.

Need Lääne-Leedu kääpad, milliseid tuntakse veel paarist kohast, sarnanevad üksipulgi Ida-Preisis Samland-Natangi piirkonnast tuntud kääbastega, millele on iseloomulikud kontsentrilised kiviringid, haudade vooderdamine kividega ja kollektiivsed matused.

Lisaks kääbastele teatakse ka maa-aluseid kalmistuid. Osa neist kujutab endast nõorkeraamika kultuuri kalmistute järelkaja, osa (Ida-Leedus) aga esindab Narva kultuuri traditsiooni. Osa maa-aluseid haudu (Põhja-Leedus) sisaldasid põletusmatuseid, seda nii urnis kui ka ilma urnita. Peale nende on eeskätt märgaladel (sh Šventojis) leitud inimpeade matuseid. Viimastest on järel üksnes koljutükid, panuseid nende juurest seni leitud ei ole.

Esemeline materjal

Leedust tuntakse pronksiaja pronksesemeid tunduvalt rohkem kui Eestist, kuid siiski vähem kui Lätist – 1999. a loeti neid kokku 147. Enamasti esindavad pronksesemed Ida-Preisi kultuurikeskuse vorme. Vanema pronksiaja metallesemete arvuks hinnatakse praegu 62 – seega on neid pisut rohkem kui Eestis ja Lätis kokku. Vanimaks esemeks on **Veliuona** kirves-oda (Bruožai, joon 50)⁵, toodud kusagilt Poola aladelt ja kuulub pronksiaja I perioodi. Vanema pronksiaja rantkirveid on kahte tüüpi: (1) Ida-tüüpi (8; Bruožai, joon 51) ja (2) Ida-Preisi tüüpi (23 kohast, see on Ida-Preisis, Leedus ja Lätis esinev vorm; Bruožai, joon 53). Esimesed kuuluvad I perioodi lõppu ja II perioodi, teised aga, mida peetakse kohapeal valmistatuks, põhiliselt III perioodi. Rantkirveste vorm avaldas mõju ka kohalike kivikirveste valmistamisele.

On veel üks tüüp kirveid – nn balti sõjakirved: pikavõitu, kitsad, saleda kujuga kirved, varreauk keskel (Bruožai, joon 54: 2, 3). Need kirved olid levinud samuti Ida-Preisis, Leedus ja Lätis, kuuludes II ja III perioodi. III perioodi kuuluvad ka vähesed teadaolevad õlgkirved.

Leedust on teada vähemalt 4 pronksmõõga terad, mis kuuluvad III perioodi (Bruožai, joon 55). Tegu on nähtavasti impordiga Skandinaaviast, nagu ka ühe pistoda puhul oletada võib. Vanema pronksiaja odaotsi teatakse üsna vähe, vaid kolm (Bruožai, joon 56–58).

Ehteid teatakse vanemast pronksiajast üsna vähe – peale Šlažiai kääbaste on neid leitud vaid üksikuid. Ehete hulgas esineb üks kaelavõru katke, mille täpne tüüp pole teada, peale selle on siin suuri spiraalpeaga ehtenõelu (2; Bruožai, joon 61) – need on III perioodist, pärit Kesk-Euroopast –; aasnõelu, mille kodu oli Ida-Saksamaal ja Lääne-Preisis ning valmistamisajaks III periood; samuti kõrvalepainutatud nõõbikujulise peaga nõel – need olid levinud eriti Lääne-Preisis ja kuuluvad pronksiaja keskpaika (Bruožai, joon 60).

Pronkskäävõrud on kahte tüüpi: (1) kinnised, tehtud jämedast ümmarguse lõikega pronkspulgast – pärit Kesk-Euroopast; ja (2) spiraali keeratud otstega käävõrud, samuti Kesk-Euroopast.

On ka kaks inimesekujukest, mis valmistatud Kaukaasias pronksiaja III perioodil (Bruožai, joon 59).

⁵ Kulikauskas, P., Kulikauskienė, R. & Tautavičius, A. Lietuvos archeologijos Bruožai. Vilnius, 1961.

Kokkuvõte

II aastatuhat eKr võib kõikjal Baltimaades tunduda leidude poolest üsna tühi. See kehtib siiski vaid ajastule iseloomulike pronksesemete ning spetsiifiliste, üksnes kõnealusele perioodile iseloomulike kinnismuististe kohta. Neid on tõesti vähe, eriti kui võrrelda neoliitikumi või noorema pronksiaja leiurikkust. Ometi ei ole mingit põhjust kõnelda asustuse katkemisest, inimeste väljarändamisest vms. Selle asemel võime vanemat pronksiaega vaadelda üleminekuajastuna, mille jooksul toimusid kardinaalsed ümberkorraldused majanduses, kultuuris, asustuses, ideoloogias. See ühiskond, mis ilmub meie ette noorema pronksiaja künnisel, erineb kardinaalselt hilisneoliitikumi omast. Võrreldes neid kaht ühiskonda, nende majandust ja kultuuri, saame aru, millised sügavad protsessid II at jooksul aset pidid leidma – kuigi muistised ja leiud on sedavõrd napid, et ei võimalda iseenesest seesuguseid järeldusi otseselt teha. Millised need peamised arengud olid?

1. Lõplik üleminek püügimajanduselt viljelusmajandusele. Algelisest maaharimisest ja karjakasvatusest võime rääkima hakata juba hiljemalt keskneoliitikumist ning hilisneoliitikumis nende majandusharude osatähtsus tõusis veelgi. Tõllal aga säilitasid jaht, kalapüük ja korilus siiski veel küllaltki olulise koha elatusvahendite hankimisel. Vanema pronksiaja jooksul tühjenevad järk-järgult aga kõik peamised püügimajandusliku asustuse keskused suuremate järvede ja jõgede ääres ning mereranniku vahetus läheduses.
2. Protsessid majanduses tõid kaasa märgatava nihke asustuses ning muutuse asustuslaadis. Kui püügimajanduslik asustus oli koondunud tihedalt ja suurtes rühmades veekogude lähedusse, siis nüüd levib üha rohkem üksikmajapidamistest koosnev asustus. Seegi asustuslaad oli alguse saanud juba ilmselt nõorkeraamika kultuuri aegadel, mil asulakohad muutusid väikeseks. Lahkudes veekogude äärest asustati nüüd aga hoopis teistsuguseid alasid – selliseid, kus olid soodsad tingimused karjakasvatuseks (looduslikud niidud, luhad) ning kus leidis kerge lõimisega viljakaid muldi. Eestis olid sellisteks aladeks eelkõige Põhja- ja Lääne-Eesti loopealsed.
3. Muutustega majanduses ja asustuses kaasnesid kahtlemata ka muutused usundis. Selgema väljenduse said need nähtused alles üsna vanema pronksiaja lõpul, kui Lääne-Leedus ja Lätis Väina alamjooksul hakati rajama maapealse ehitusega kalmeid – kivikonstruktsioonidega kääpaid. Eestis ilmusid seesugused matmispaigad pisut hiljem, noorema pronksiaja alguses.
4. Muutused majanduses, asustuses ja usundis olid selleks põhjaks, millel arenes edasi ka ühiskondade ideoloogia. Kasvas varanduslik ebavõrdsus ning süvenes sotsiaalne diferentseeritus; ühiskonna eliit hakkas ideoloogiat kasutama oma staatuse manifesteerimiseks. Selle protsessi kajastuseks võib monumentaalsete kalmete kõrval pidada ka kindlustatud asulaid, mis kõige varem ilmuvad Ida-Leedus, kuid levivad üsna kiiresti ka Läti ja Eesti aladele. Varase pronksiaja vähesed pronksesemed, mis tihtipeale kujutavad endast pigem uhkeid luksusasju kui tavalisi töö- ja tarberiistu, väljendavad samuti sotsiaalset diferentseeritust ning eliidi pürgimusi enese eksponeerimisele.

Seega on vanem pronksiaeg oma põhisisult olnud üleminekuajag kiviaja küttidekalastajate ühiskonnalt metalliaja viljelusmajanduslikule ühiskonnale.

Noorem pronksiaeg

Matmispaigad Eestis

Noorema pronksiaja matmispaigad Eestis võib jagada kolme rühma: 1) kivikirstkalmed, 2) laevkalmed ja 3) maa-alused kalmed.

Kivikirstkalmed

Varase metalliaja peamiseks ja ka kõige rohkem uuritud muistiseliigiks Eestis on kivikirstkalmed. Need on maapeale kividest ehitatud ümmarguse põhiplaaniga kalmed, mis on ümbritsetud ühe või mitme kividest laotud ringmüüri ja mille keskel on üks või mitu kividest ehitatud kirstu. Kalmete läbimõõt on tavaliselt alla 10 m ja kõrgus 0,5–1 m. Surnud on maetud enamasti põletamata, kuid esineb siiski ka põletusmatuseid – nii kirstudes kui ka väljaspool kirste kalme perifeersetes osades. Sellised kalmed on levinud Põhja ja Lääne-Eesti õhukeste muldadega aladel; vähemal arvul teatakse neid ka sise-Eestist, sh näiteks Võrtsjärve lähedalt.

Kivikirstkalmete uurimislugu sai alguse juba 19. sajandil, kuid peamiselt leiuvaesuse tõttu on nende dateering uurijatele tihti peavalu valmistanud. Artur Spreckelseni arvates kuulusid Eesti kivikirstkalmed kahte ajaliselt erinevasse rühma, ühed kiviaja lõppu ja pronksiaja algusse, teised vanemasse rauaaega. Kiviaega arvas ta kuuluvat mh need kalmed, kust leiti kamm- ja nõõrornamendiga keraamikat. Vanemast rauaaajast pärines aga leide, mis saadi järelnatuste juurest. 1920. aastate lõpuks oli küll juba selgunud, et nõõr- ja kammornamendiga keraamika ei pärine kivi-, vaid hoopis rauaaajast, ometi vaadeldavate kalmete jagamine kahte erinevasse rühma uurijal säilis.

Tänu uutele kaevamistele 1920. aastatel, eeskätt Schmiedehelmi töödele Jäbaras, kinnistus kivikirstkalmete dateering perioodi hilispronksiajast rooma rauaaaja alguseni. Dateeringute osas ei muutunud midagi ka seoses Vassari uuringutega Muuksis ning samaks jäi see ka Lõugase 1970. aasta väitekirja tulemusel. Lõugase arvates kuulus enamik kivikirstkalmeid üksnes eelrooma rauaaaja lõppu. Siinkohal tuleb pidada oluliseks, et just Lõugase töödes juhiti esmakordselt tähelepanu vajadusele teha ranget vahet algsete, esmaste matuste ja hilisemate järelnatuste vahel, mida teinekord lahutab üsnagi pikk ajaline distant.

Kivikirstkalmete päritolu kohta on arvatud, et tegu on Skandinaavias juba vanemal pronksiajal kasutatud kalmetüübiga, mis levis üsna peagi Edela-Soome rannikule ja sealt hiljem Eestisse. Põhimõtteliselt võib seda skeemi uskuda, kuid tuleb pidada meeles, et tegu ei ole mitte otsese laenuga, vaid Skandinaavia kivikalmete ühe arenguvariandiga, mida mujalt ei tunta. Kui vaadelda Eesti IV–V perioodi kivikirstkalmeid, siis täpselt samasuguseid ja samasuguse matmisviisiga kalmeid ümberkaudsetelt maadelt ei teata. Skandinaavias nagu ka Ida-Preis is levis noorema pronksiaja algul massiliselt laibapõletuse komme – meil esines seda kivikirstkalmetes ainult sporaadiliselt. Skandinaavia kalmed olid nooremal pronksiajal juba teistsugused – mulla- ja kivikääpad (ümbritsetud tihti kivimüüri), kus põletusmatused olid asetatud aukudesse või urnidesse väikestes kirstudes, või lihtsalt kivide vahele laiali puistatud. Soome noorema pronksiaja kalmed olid samuti kivimüüri ümbritsetud vared, kuhu surnud olid maetud põletatult. Seega pärineb maapealse ehitusega kivikirstkalmete idee arvatavasti küll lääne- või põhjanaabritelt, kuid mingit Skandinaavia kolonisatsiooni selle levikuga seoses oletada ei maksa.

Kivikirstkalmed asuvad maastikul tavaliselt rühmiti, keskmiselt 5–6 kalmet igas rühmas. Täielikult läbi kaevatud kivikirstkalmete rühmi on Eestis väga vähe. Dateeringute usaldusväärsuse seisukohalt pakub huvi, kui paljudes kalmetes üldse leide esineb, kuna suurem osa kalmetest on olnud leiutühjad või halvasti dateeritavate panustega. Näiteks Pirita jõe alamjooksu piirkonnas seni läbikaevatud 47 kivikirstkaldest oli selliseid kalmeid, mille kirstust leiti kindlamini dateeritavaid panuseid, kokku ainult 16 ehk 34% kaevatud kalmetest, ja selline suhtarv peaks kehtima ka muu Eesti suhtes. Seega on meie võimuses kindlaks määrata üksnes

iga kolmanda kivikirstkalme ligikaudne rajamisaeg, teiste puhul saab arvestada ainult kaudseid andmeid nagu järelmatuste panused ja sama kalmerühma teiste kalmete rajamisaeg. Kivikirstkalmete demograafilise aspekti uurimine on nimelt näidanud, et kalmistute võimalikest kasutusaegadest kõige kestvam, pikem, oli see, kui igas asustusüksuses iga uus põlvkond rajas ainult ühe uue kalme. Kui üks põlvkond rajas rohkem kui ühe kalme, siis pidi kalmistu kasutamisaeg ka vastavalt lühem olema; harvem kui igas põlvkonnas üks on aga kalmete rajamine vähetõenäoline, sest siis oleks vastav traditsioon katkenud. Viimast kinnitab ka asjaolu, et kõikides kalmerühmades, mis on suuremalt osalt läbi kaevatud ja kus dateeritavaid leide esines mitme kalme kirstus, on nende panuste dateering üksteisele väga lähedane. Vastavalt põlvkonna-printsipi pidi kivikirstkalmete ehitamise intensiivsus ühes kalmerühmas olema vähemalt neli-viis kalmet sajandis ning panusteta kalmed saab dateerida – arvestades konkreetse kalmistu suurust ning teiste kalmete kirstudest saadud esemeid – tavaliselt paari-kolme-sajandilise täpsusega. Siinkohal tuleb teha vahet, ühelt poolt, kalmete rajamisperioodi (aeg, millal kalmed teatud kalmerühmas on ehitatud) ning, teiselt poolt, kalmete hilisema kasutusperioodi (aeg, millal varem valmishitatud kalmetesse asetati järelmatuseid, kuid uusi kalmeid enam ei ehitatud) vahel. Terviklikult läbikaevatud kalmerühmad osutavad nimelt asjaolule, et järelmatuseid – neid, mida saab dateerida – hakati kivikirstkalmetesse matma tavaliselt alles (mõni aeg) pärast seda, kui kõik kalmed antud rühmas olid valmis ehitatud. Erandiks on siin mõistagi keraamika, mis kalmesse (ka selle perifeersetesse osadesse) võis sattuda juba esimese matuse aegu.

Arvestades leumaterjali iseloomu, mis on saadud algsete matuste juurest, võib väita järgmist: **Eestis algas kivikirstkalmete ehitamine pronksiaja IV perioodil ja uute kivikirstkalmete ehitamine lõppes juba eelrooma rauaaja esimese poole jooksul.** Ning ainult üksikute kalmete puhul võib tulla kõne alla, et need rajati ka veel eelrooma rauaaja teisel poolel. Kõik hilisemad leiud, mis kivikirstkalmetest on kaevamistel saadud, dateerivad ainult järelmatuseid. Viimased võivad kuuluda väga erinevatesse sajanditesse, alates rauast karjasekeppnõelte kasutusele tuleku ajast eelrooma rauaaja teisel poolel kuni muinasaja lõpuni välja; panusteta järelmatused kivikirstkalmetes võivad olla karjasekeppnõeltest ka varasemad. Järgnevalt vaatleme mõningaid põhjalikumalt uuritud kivikirstkalmete rühmi, mis tervenisti või suuremas osas kuuluvad nooremasse pronksiaega.

Jõelähtme 36 kaevatud kivikirstkalmet kuuluvad panuste järgi otsustades nooremasse pronksiaega, ilmselt IV–V perioodi. Siin puudusid meie kivikirstkalmetele tavaliselt omased järelmatused koos vastavate leidudega; üksikud hilisemad asjad (ambsõlg, spiraalsõrmused jm) võisid kalmetesse ja nende vahelisele alale sattuda ka juhuslikult. Jõelähtme kalmeid iseloomustab nende paiknemine lähestikku koos kompaktses rühmas, kalmete madalus, matuste vähesus (keskmiselt 1–2 matust kalmes) ning metallist ja luust hauapanuste suhteline rohkus.

Rebala nn Lastekangrute rühmas oli kuus kivikirstkalmet, millest üks oli peaaegu täiesti lõhutatud. 1. kalme keskest kirstust saadi panustena kaasa antud labidakujulise peaga luunõel ja savinõu, selle kõrvale rajatud teises kirstus oli mitu laibamatust ning üks arvukateks kildudeks purunenud savinõu. 2. kalme kirstus leide peale ühe määratu raudeseme katke ei olnud, kuid väljaspool kirstu avastati luunõela teravik (kalme kirst oli juba varem avatud). Väljaspool kirstu avastati rohkesti lapsematuseid. 3. kalme kirstu põhjalt leiti kolme luustiku jääned ning kolm savinõu. Teiste kalmete kirstudest leide ei saadud. Kõikidesse kalmetesse oli maetud ka järelmatuseid, nii põletatult kui ka põletamata, nende panused kuuluvad eelrooma rauaaja lõppu (rauast karjasekeppnõel ja kõvernuga 3. kalmest), rooma rauaega (2. ja 5. kalme) või veelgi hilisemasse aega. Olemasolevate leidude põhjal tuleb Rebala rühmas vanimaks pidada 1. kalmet, mis rajati kas hilispronksiajal või üsna eelrooma rauaaja algul, ning kogu sinne kompleks ehitati paarisaja aasta jooksul pärast seda. 1., 2. ja 3. kalme alt kogutud sõeproovid kuulusid mõnevõrra varasemasse aega, 12.–10. sajandisse eKr.

Muuksi, Uuri, Kahala, Loo ja Sõitme küla maadel võib kokku lugeda üle 250 kivikirstkalme, mis asuvad aga paljudes eraldi rühmades. **Muuksi** küla kalmetest (85) on aegade jooksul ligi parkümmend läbi kaevatud, neist suurem osa 20. sajandi algul baltisaksa amatöörarheoloogide poolt. Enamikes kalmetes ei olnud kirstudes puhanud matustel mingeid panuseid, üksnes 1. kalme kirstust saadi luuteravik ja tulekiviese ning 1970. aastate teisel poolel kaevatud kolmikkalme keskest kirstust spiraalsete oimuehete paar. Viimatimainitud kalmetes,

samuti Vassari kaevatud 70. kalmes avastati ka rohkesti keraamikat (üksikud katked veel ka 10. ja 65. kalmes), mis kuulub kas eelrooma rauaaega või isegi hilisematesse sajanditesse ja mida vahel on seostatud lähedal asunud asulakohaga. Ühest siinsest kalmest pärineb labidaspäine luunõel, mis leiti juba 1918. aastal. Arvestades lisaks sellele ka luustikest tehtud radiosüsiniku dateeringuid, võib oletada, et Muuksi kalmerühmad on rajatud kas pronksiaja lõpusajanditel või eelrooma rauaaaja algul.

Aastail 1996–1998 viidi ühel 20. sajandi algul üksnes keskosast uuritud kivikalme läbi täiendavad, nn revisjonkaevamised (Gurly Vedru). Lisaks varem teada olnud 4 m pikkusele keskele kirstule avastati veel kolm kirstu koos matustega; maetute arv kasvas aga üheteistkümneni.

Lüganuse Tark-Jaagu vähemalt viiest säilinud kalmest (EE, joon 118) leiti kahest labidaspeaga luunõelu, lisaks neile ühest veel kaks koonilist spiraali (oimuehet) ning teisest savinõu. Seegi kalmerühm kuulub hilispronksiaega ja rauaaaja algusse.

Saaremaal on kivikirstkalmeid kaevatud suhteliselt vähe. Nooremal pronksiajal oli rajatud **Loona** kalme (EE, tahv VII), kuid kuna selle matmispaiga materjali enamik kuulub eelrooma rauaaega, käsitleme seda allpool. Lääne-Eestis on ilmselt pronksiajal rajatud **Kaseküla** kalme.

Laevkalmed

Eestis teatakse laevkalmeid Saaremaal Sõrves ning Tallinna lähedal Väos. See on kalmetüüp, mis Põhja-Euroopas oli levinud küllaltki laialdaselt ja pika aja jooksul. Kuigi vanimad laeva- või paadikujulised haudehitised on Rootsis dateeritud juba neoliitikumi ja vanemasse pronksiaega, kuulub enamik neist siiski kas nooremasse pronksiaega või viikingiaega. Eesti laevkalmed kuuluvad kaheldamatult sellesse vanemasse rühma, seda nii ehituse kui ka leidude põhjal. Sõrves **Lüllel** oli kaks teineteise järel asunud laevkalmet, mis 1967. aastal Lõugase poolt läbi kaevati (EE, joon 104). Esimeses laevas oli kaks kirstu, mis olid ehitatud põletusmatuste jaoks, ning siit leiti pronksist nooleots, pintsett, pronkseseme katke ja nivendiline kõrvaga kausike. Teises kalmes oli üks kirst, mille kõrvalt saadi riibitud savinõu kilde ning kaugemalt jahvekivi ja kivikirve toorik. Kalmete rajamine dateeriti uurija poolt pronksiaja IV ja V perioodi vahetusse, seega u aasta 900 paika eKr. **Väo laevkalme** oli mattunud eelrooma rauaaaja kivikirstkalme rusude alla.

Pronksiaegsete laevkalmete kodumaaks peetakse Ojamaad, kus neid rajati alates IV perioodist kuni eelrooma rauaaaja alguseni. Enamik laevkalmeid kuulub Ojamaal küll nooremasse pronksiaega ning neid, mida saab dateerida eelrooma rauaaaja algupoolde, on vaid mõni üksik. Et viimased asuvad samades rühmades pronksiaegsetega, siis on siin tegu kirjeldatud matmistraditsiooni püsimisega üle kahe ajastu piiri. Üksikult on noorema pronksiaja – rauaaaja alguse laevkalmeid teada ka ida pool Läänemerd: Ahvenamaal, Edela-Soomes, Eestis ning Kuramaal. Ahvenamaal on laevkalmeid registreeritud üle tosina, kuid osa neist kuulub nooremasse rauaaega. Edela-Soomest on selliseid muistiseid vaid mõni üksik, kuid leidude puudumise tõttu pole neid seni täpsemalt dateeritud.

Maa-alused kalmistud

Maa-aluseid kalmeid teatakse seni üsna vähe, kuid tõenäoliselt maeti sellistesse suurem osa elanikkonnast varasel metalliajal. On küll arvatud, et seesugusel matmisviisil ei olnud tollal enam kuigi laia levikut, kuid kivikalmete materjali paleodemograafiline analüüs näitab, et suur osa ühiskonna liikmetest on maetud kuidagi teisiti, mitte kivikalmetesse. Kivikalmete kaevamisel on leitud nende alt nii põletus- kui ka laibamatuseid, mis on vastavatest kalmetest varasemad. **Lehmja-Loo** II kivikalme all oli laibamatus kahe spiraalse oimuehtega (noorem pronksiaeg). Põletusmatuseid on leitud aga **Ilmandu III**, **Tõugu II**, **Vehendi** ja **Põlgaste** kivikalme alt ning dateeritud C^{14} -meetodil kas nooremasse pronksiaega või eelrooma rauaaega. Suuremas ulatuses pole aga kusagil Eestis selliseid maa-aluseid kalmistuid veel leitud ega uuritud.

Matmispaigad Lätis

Lätis tuntakse nooremast pronksiajast vähemalt nelja eri tüüpi matmispaiku. Neist esimese moodustavad mitme matmiskihiga kääpad (Reznes, Kalnieši), mis said alguse juba keskmisel pronksiajal, kuid kuhu maeti veel ka nooremal pronksiajal. Neid kalmeid käsitleti vanema pronksiaja peatükis.

Kivikirstkalmed

Kivikirstkalmed sarnanevad Eesti vastavate kalmetega ja on levinud vaid Läti põhjaosas. Üheks paremini uuritud rühmaks on **Buļļumuiža** (Valmiera raj, 7 km Limbaži linnast), kus oli kokku 30 kalmet, millest 4 on kaevatud juba 1920–1930. aastatel (E. Šturms, V. Ģinters). Suurimad kalmed olid 30–35 m pikad, 15–20 m laiad ja 1,5–3 m kõrged (LA, joon 33). Väiksemad kalmed on 5 m läbimõduga, kuid esineb isegi 2 m suuruseid. Kaevatud kalmetes oli tavaliselt rohkem kui üks kirst ja üsna tihti olid eri kalmed omavahel ühendatud. Näiteks 3. kalmes oli üks suur ja seitse väikest kirstu ning kõikides avastati põletusmatused. Kalme nr. 4 koosnes neljast eri kalmest, mis olid omavahel ühendatud nagu seda võib näha Lääne-Eesti varaste tarandkalmete juureski. Kalmes esines nii põletus- kui ka laibamatuseid, kuid mõni kirst oli ka ilma matuste ja leidudeta. Panuseid oli väga vähe, leiti vaid natuke keraamikat ja mõne hilispronksiaegse eseme katke. Buļļumuiža kalmistu rajati hilispronksiajal ja sinna maeti veel ka eelrooma rauaaja esimesel poolel. Arvatakse, et laibamatused kuuluvad selles kalmistus nooremasse pronksiaega, kusjuures eelrooma rauaaja algupoolel mindi üle põletusmatmisele.

Kivikonstruktsioonidega maa-alused kalmistud

Kolmas kalmetüüp, mis sel ajal Lätis esineb, on kivikonstruktsioonidega maa-alused kalmistud. Neid leidub peamiselt maa lõunaosas, samuti Põhja-Leedus. Üks selliseid kalmistuid on asunud **Raganukalnsis** (mainitud juba vanema pronksiaja peatükis), kus 110 hauda on ka arheoloogiliselt uuritud. Kalmes avastati nii põletus- kui ka laibamatuseid, kuid täiesti ilma leidudeta. Osa matuseid asus kivikirstus, mõnes hauas oli vaid üksikuid kive. Kalmistu on dateeritud erinevalt; see rajati ilmselt juba pronksiajal, kuid sinna maeti ka eelrooma rauaaja algupoolel.

Laevkalmed

Laevkalmeid (LA, joon 24) teatakse vaid Põhja-Kuramaal, kokku 12 kohas, ning nii mõnigi neist on varasematel aegadel läbi kaevatud, põhiliselt baltisaksa ja vene arheoloogide poolt. Uuritud kalmetes oli tegu põletusmatustega kas urnides, kivikirstudes või lihtsalt maa sees, kuid dateerivaid esemeid peale keraamika ei saadud (andmeid olevat siiski ka ühe kaotsiläinud noa või mõõga kohta). Šturms dateeris Kuramaa laevkalmed perioodi 950–750 eKr.

Matmispaigad Leedus

Kõige halvemini tuntakse Leedus just noorema pronksiaja kalmeid. Lääne-Leedus on jätkunud juba vanema pronksiaja lõpul levinud komme ehitada kontsentriliste ringidega kääpaid, kuhu maeti enamasti põletatult. Kuna aga seni uuritud kääpad Õgliškiiais, Kurmaičiais jm kuuluvad peamiselt eelrooma rauaega, käsitletakse neid allpool.

Väga halvasti tuntakse noorema pronksiaja kalmeid ka Ida-Leedus, kus olid levinud kindlustatud asulad. Siit-sealt on siiski andmeid kogunenud, kuid kuna needki kuuluvad eelrooma rauaega, siis peatatakse neil allpool.

Noorema pronksiaja asulad

Asulakohad võib jagada kahte rühma: avaasulad ja kindlustatud asulad. Kuigi avaasulaid teatakse rohkesti ning võib arvata, et suurem osa elanikkonnast elaski I at eKr avaasulates, siis paradoksaalsel moel tuntakse arheoloogiliselt võrratult paremini just kindlustatud asulaid. Viimased on oma rikkaliku leiumaterjaliga uurijate huvi köitnud juba pikki aastakümneid, samas kui väikesed avaasulate laigud oma väheilmeka kultuurkihiga ei ole kaevama meelitanud. Ometi pakuvad ka avaasulad oma iseloomu ja leviku seaduspärasustega olulist informatsiooni tolle ajastu asustuse, majanduse ja ühiskonna kohta.

Kindlustatud asulate levik ja kronoloogia

Varase metalliaja üheks kõige silmapaistvamaks muististe rühmaks on nn kindlustatud asulad, mida tuntakse nii Eestist kui eriti just Lätist ja Leedust. “Kindlustatud asula” on muidugi tinglik, kokkuleppeline termin, sest paljude nende puhul pole jälgi märkimisväärsetest kindlustustest leitud. Siiski on nad ikka rajatud sellistesse kohtadesse, kus on vähemalt head looduslikud kaitseomadused (mida paremad need on, seda vähem on ka inimkäte poolt tehtud kindlustusi, ja vastupidi). Lääne- ja Põhja-Euroopa vastavas kirjanduses kohtab tihti ka terminit “mägi-asula” (*hill-top settlement*), kuid vähemalt Eestis Asva ja Ridala puhul tekitaks sellise termini kasutuselevõtt segadust, kuna seal mingit erilist mäge pole. Väljend “kindlustatud” – kas siis inimese või looduse poolt – peaks siiski kajastama midagi, mis on nendele asulatele ühist.

Kindlustatud asulad ei ole midagi, mis oleks ainult Baltikumile ainuomane. Meie kindlustatud asulad liituvad enam-vähem samasuguste muististe rühmaga nii Ida-Euroopa metsavõõtmes (Djakovo ja Gorodištše kultuurid) kui ka Kesk-Euroopas (Lausitzi kultuur) ja Skandinaaviaski. Soomest on seni siiski vaid üksikud sellised teada (Liedo Vanhalinna). Levinud arvamuse kohaselt kuulusid seesugused mägi-asulad ja kindlustatud asulad üle-Euroopaliselt pronksi töötlemise, levitamise ja jaotamise süsteemi. Erinevalt Kesk- ja Põhja-Euroopast, ning sarnaselt idapoolse metsavõõtmega, on aga Baltikumi kindlustatud asulad peaaegu ainsad uuritud asulad nooremast pronksi- ja eelrooma rauaajast ja nendest pärineb lõviosa tolle ajastu kogu leiuainesest. Seetõttu olidki pronksi- ja eelrooma rauaage Baltikumis varem (enne kindlustatud asulate uurimise algust) peaaegu leiutühjad ning oletati isegi elanikkonna lahkumist siit pärast kiviaja lõppu. Nüüd on olukord mõistagi teine, kuid tundub vahel, et need sajandid on liiga ühekülgsest täidetud vaid kindlustatud asulate materjaliga, mille põhjal kiputakse tegema järeldusi, mida muidu ehk teha ei saaks.

Baltikumi vanimad kindlustatud asulad on teada Leedus, seal hakati neid rajama II at viimasel veerandil eKr. Enamik Leedu vastavaid asulaid jäid kasutusele kuni eelrooma rauaaja lõpuni või isegi rooma rauaajani, kusjuures noorema pronksiaja osa pole seal just alati selgesti eristatav. Ka Lätis ilmusid kindlustatud asulad II at lõpul eKr ning paljud neist püsisid kasutusel kuni rooma rauaajani. Eestis seevastu on noorema pronksiaja kindlustatud asulad ning eelrooma rauaaja kindlustused eristatavad üsna selgelt omaette rühmadesse. Nimetatud perioodid on teineteisest eristatavad isegi sellistes asulates, kus nad koos esinevad.

Kindlustatud asulad Eestis

Iru kindlustatud asula (EE, joon 103, 112) asub hilisemal Iru linnamäel, Tallinna keskusest 10 km ida pool, Pirita jõe käärus. Kaevatud on seda kohta 1936–1938 (Artur Vassar, Richard Indreko, Osvald Saadre), 1952–1958 (Vassar) ja 1984–1986 (Valter Lang). Linnamäe pindala kokku on u 5100 m², sellest läbi on kaevatud u neljandik. Kindlustatud asulaks nimetatakse siinset nooremasse pronksiaega kuuluvat asustusjärku, ehkki otsesed jälgi inimeste poolt tehtud kindlustustöödest pole seni avastatud. On alust arvata, et tolleaegseid kaitsevajadusi rahuldaski hästi linnamäe looduslikudki kaitseomadused.

Seniste kaevamistega on Iru avastatud neli hoonealust ja mitu tuleaset, mis stratigraafia ja leiumaterjali põhjal otsustades kuulusid vaadeldavasse aega. Elamud paiknesid mäe madalamas lääneosas, olles püstitatud risti mäeservaga. Iru hoonealused olid riskikülükujukulise

ja pisut maapinda süvendatud põhjaga, mille pikkus võis ulatuda kuni 10 m, laius aga 3–5 meetrini. Et põranda keskjoonel avastati postikiilustikke, siis on tõenäoline, et nendele postidele toetus viilukujuline katus. Ehituslikke üksikasju võimaldas täpsustada eriti keskvalli all avastatud hoonealus. See oli rohkem kui 8 m pikk ning ehitatud rõhtpalktehnikas; sealjuures leidis pikiseina keskkohas tugev postikiilustik – nähtavasti seinas oleva vaheposti jaoks.

Elamute keskosas paiknes lahtine tulease, mille ümbrusest leiti tavaliselt rohkesti loomaluud, keraamikat ja mitmesuguseid esemeid. Ka väljaspool elamuid avastati kindlustatud asula kihis postikiilustikke ja tuleasemeid.

Nimetatud elamupõhjade näol on tegu Eesti vanimate rõhtpalktehnikas ehitatud hoonetega. Seni arvati, et meie kindlustatud asulates (Asvas) püstitati peaaesjalikult vaid postkonstruktsioonis elamuid ning rõhtpalktehnika hakkas siin levima alles rooma rauaajal või pärast seda. Ka Lätis pärinevad vanimad andmed rõhtpalkhoonetest hilispronksiaja kindlustatud asulatest (Kivutkalns), Soomes on kindlmaid andmeid küll alles I at teisest poolest, kuid mõningaid oletusi tehakse seesuguse ehitusviisi tundmise kohta ka juba I at keskel eKr. Üldiselt tuleb märkida, et kirjeldatav ehitustraditsioon oli algselt omane just Ida-Euroopa metsavöötme rahvastele ja on sealt aegade jooksul levinud lääne poole, jõudes näiteks Skandinaaviasse alles viikingiajal või enne seda.

Leiumaterjalist moodustab enamiku keraamika – üle 4000 killu. Metallesemetest saadi pronksist odaots (EE, joon 105: 2), kaelavõru katked (2), väikesed pronksnaasklid (4). Põhimõtteliselt samasuguse kuju ja suurusega on ka rauast naaskel, mis leiti kindlustatud asula kihist. 1955. a kaevamiste leiunimekirja järgi otsustades leiti Iru ka kaks pronksnööpi, mis ei ole kahjuks säilinud. Savist valamismvormide katkeid on Iru linnamäelt kokku 50 ja need olid mõeldud reeglina ümmarguse ristlõikega (paksus 4–7 mm) pronksvõrude valmistamiseks; mõne katke puhul tuleb kõne alla ka ristlõikelt ovaalne (6 x 8 mm) või siis erakordselt peenike (paksus 2–3,5 mm) traat. Peale valamismvormikatete on leiumaterjali hulgas ka mitu lehterjat savinapakest, mida nähtavasti on samuti kasutatud valamistöö juures.

Iru valamismvormikatete puhul väärib rõhutamist asjaolu, et valdav enamik neist leiti linnamäe põhjaotsa kaevandist, kus ainsa ehitusjäänena avastati ovaalne tulease. Samal ajal teistes kaevandites, kus oli säilinud mitmeid hoonepõhju, valamismvormide katkeid peale paari erandi ei esinenud. Kui elamute põhjad linnamäe põhjaotsa kaevandi alal võisid lihtsalt olla hävinud, siis valamismvormikatete mitteesinemist mujal ei saa pidada juhuslikuks. Nähtavasti on pronksivalamist harrastatud siiski vaid linnamäe põhjaplatool ja arvatavasti eluhoonetest eemal. Samasugust nähtust, so elamutest eraldi asuvat pronksisulatuskollet, on täheldatud ka Asvas ja Ridalas.

Luu- ja sarvesemetest väärib mainimist hülgeharpuun (EE, joon 100), suitsekang, nooleotsad, nõelad, naasklid ja noad, ehtenõel, lusikas. Lõpuks tuleb nimetada ka mõningaid maaviljelusega seotud esemeid. Viimaste hulka kuuluvad arvukad tahuliste külgedega ümarad jahvekid, sarvest kõblas (või adratera), linakamm.

Vassar dateeris omal ajal Iru kindlustatud asula pronksiaja lõppu ja eelrooma rauaajaga, seega I at teise poolde eKr. Hiljem jagas Lõugas Iru varase metalliaja materjali kaheks, millest ta põhiosa dateeris hilispronksiajaga ja eelrooma rauaaja algusse, so 7.–5. sajandisse eKr, ning väikese osa 1.–2. sajandisse pKr. Lõugase dateeringu aluseks olid peamiselt Iru pronksesemed, mis võisid olla valmistatud pronksiaja V–VI perioodil, ning kogu leiumaterjali (eriti keraamika) võrdlus Saaremaa kindlustatud asulatega.

Siinkohal tuleb siiski rõhutada asjaolu, et Iru seni leitud pronksesemed on võrdlemisi väheilmekad ja halvasti dateeritavad. Nad kuuluvad tüpoloogiliselt tõesti pronksiaja V–VI perioodi, mis tänapäevaste dateeringute kohaselt tähendab umbes 300–400 aastat. Samas puuduvad siin siiski sellised vormid, mida kindlasti peaks dateerima varasemaks VI perioodist. Teiselt poolt leiti kindlustatud asula kihist ka raudnaaskel ning paar rauašlakitükikist. Mis aga puutub keraamikasse, siis on selle eri tüüpide dateeringud esialgu veel üsna laialivalguvad ning ei võimalda metallesemete põhjal saadud ajamääranguid täpsustada ega ümber muuta.

Kindlustatud asula dateeringut aitavad täpsustada 1986. aastal võetud nelja radiosüsiniku proovi tulemused: 2495±35, 2500±35, 2600±40 ja 2605±40 C¹⁴-aastat tagasi. Viimaste kalibreeritud väärtus on piirides u 820–520 eKr, mis võiks olla seega ka Iru kindlustatud asula

kokkuleppeliseks dateeringuks. Kokkuleppeliseks seetõttu, et mingit vaieldamatut kriteeriumi selle piiride kindlaks ja täpseks määratlemiseks esialgu ei ole.

Asva “Linnamäe põld” asub Ida-Saaremaal, kitsal põhja-lõuna-suunalisel moreenseljakul, praegusest mererannast u 5 km eemal (EE, joon 92, 93). Nooremal pronksiajal kujutas see seljak endast väikest rannalähedast saarekest. Asula pikkus on kuni 90 m, suurim laius 47 m, pindala 3500 m², millest kuuendik on läbi kaevatud. Kohta on kaevatud 1934, 1938–1939, 1948–1949 ja 1965–1966 (Indreko, Vassar, Marta Schmiedehelm ja Lõugas). Varasesse metalliaega kuulub Asvas vähemalt 3 erinevat järku: (1) kindlustamata asula, millest avastati jälgi seljaku lääneosast ja mis hilisematest järkudest oli eristatud kruusakihiga; (2) Asva I kindlustatud asula ja (3) Asva II kindlustatud asula.

Kindlustatud asula I oli kaitstud u 1,5 m laiuse kivitaraga, mingeid mullatöid tehtud ei olnud. Ehitised paiknesid vahetult selle müüri taga. Nendest ehitistest oli paremini säilinud kaks – mõlemad ristkülikukujulised ja ilmselt samuti ristpalkhooned nagu Iruški; palkide vahed olid vooderdatud saviga. Koldeasemed olid pisut maasse süvendatud ja täis põlenud raudkive. Siiski oli I kindlustatud asula aegu ehitiste juures kasutatud väga vähe kive. Peale stabiilsete palkehitiste leiti jälgi ka väiksematest ja kergematest, ilmselt püstkoja-laadsetest ehitistest. Mainida tuleb ka nn pronksivalamistöökoda, millest oli säilinud küll vaid kolle ning selle ümber arvukalt valamismõõde katkeid.

II kindlustatud asula aegu pöörati suuremat tähelepanu asula kindlustamisele. Maapoolsele küljele püstitati muldvall, sellele veel kividest ja puust kaitsetara. Ehitamisel kasutati palju kive, sealjuures ka elamute põhjade sillutamiseks (EE, joon 110).

Asva leiumaterjal on üldiselt samalaadne kui Iruški, st põhiosa sellest moodustab keraamika (EE, joon 94–96, 111) ning luu- ja sarvesemed. Pronksesemeid on suhteliselt vähe: Härnevi tüüpi ehtenõela katke (koos valamismõõdega), 3 naasklit ja 2 võru katket (ühesugused, läbimõõduga 5 mm). Huvitavad on luust ehtenõelad ja kaksiknööbid (EE, joon 99), mis kuuluvad III–IV perioodi. Asvast on leitud kokku üle tuhande savist valamismõõde katke (EE, joon 97). On kaks radiosüsinikdateeringut: 2585±50 ja 2520±60 C¹⁴-aastat tagasi, millest vanem arvatakse dateerivat I ja noorem II kindlustatud asula järku. Nii nende dateeringute kui ka suurema osa leiumaterjali põhjal võib Asva I ja II järku pidada enam-vähem samaaegseks Iruuga ja mõlemat hilispronksiaega kuuluvaks (u 830–520 eKr). III–IV perioodi esemed võivad seostuda ka kindlustatud asulale eelnenud kihistusega. Arhailiseks peetud jooni keraamikas (varbitud pinnad ja näpiornament) võib samahästi siduda ka Asva ja Iru asulate erinevate välissidemetega.

Ridala kindlustatud asula paikneb samal mereäärsel moreeniseljakul, kus Asvagi, sellest 5 km põhja pool. Asula eksisteerimise ajal oli see seljak väikeseks rannalähedaseks saarekeseks (EE, joon 101). Ridala asula pindala on u 4000 m², kõrgus jalamilt 1,5 m. Kaevatud 1961–1963 Aita Kustini ja Vassari poolt. Erinevalt mitmekihilisest Asvast, on Ridala olnud kasutusel suhteliselt lühema aja jooksul ja siin täheldati vaid ühte kihti. Asula oli selle kasutamise ajal ümbritsetud puust ja kivist taraga, kuid mingeid mullatöid nõlvade järsendamiseks ei olnud vist tehtud. Ehitiste juures oli kasutatud rohkesti kive, sh põrandate sillutamiseks. Seega sarnanevad Ridala kaitseehitised Asva I, elamud aga Asva II asula omadega. Ka Ridalas leiti elamutest eraldi ehitatud paeplaatidest kolle, mis oli mõeldud pronksi sulatamiseks. Leiumaterjal on samuti sarnane Asva I järguga, va kõige vanemaiks peetavad vormid, mis siin puuduvad. Pronksesemeid on seni leitud siit kaks: aasaga putkkirves ja tordeeritud kaelavõru tükk. Radiosüsiniku dateeringud puuduvad, kuid asula peaks olema samaaegne Asva ja Iruuga (V–VI periood).

Narva Joaoru kindlustatud asula asub u 1 km Hermannini kindlusest ülesvoolu, 10 m kõrgusel paekühmul, Narva jõe vasakkaldal. See mägi ise lõhuti suuremalt jaolt 1950–1955 seoses HEJ ehitusega. Ka kultuurkiht hävitati peaaegu täielikult, seda säilis väga piiratud ulatuses mäe lael ning loodenõlval. Algselt oli mäe platoo pindala u 10 000 m². Mäe loodejalamil asub kuulus Narva Joaoru kiviaja asula.

Natuke varase metalliaja keraamikat koguti juba kiviaja asula kaevamisel 1960. aastatel, kuid väike kaevand tehti mäe loodenõlvale alles 1992 (Kaarel Jaanits; 17 m²). Tollal leiti jälgi paemüürist linnamäe nõlval, kuid selle dateering pole teada (võib kuuluda ka nooremasse rauaaega, mil see koht nähtavasti taas kasutusel oli). Leiumaterjalid moodustab enamiku kiviaja keraamika, sest arvatavasti ulatus tolleaegne elutegevus ka mäe peale. Ka varase metalliaja aja savinõukilde leiti, peale selle üks luust nooleots, mis sarnaneb Asva omadega, ning varem oli siit saadud ka savist valamisvormi tükike.

Kogu säilinud osa platoo peal olnud kultuurkihist kaevati läbi 1996 Aleksandr Nikitjuki poolt (kokku 82 m²). Kultuurkihi paksus oli siin erinev, ulatudes kuni 1,1 m. Piki platoo serva avastati 1,2–1,5 m laiune mahavarisenud müür, mille vanus ei ole aga endiselt teada. Ühtekokku saadi üle 1000 leiu, millest suure enamiku moodustab kiviaja ja varase metalliaja keraamika. Viimane on sarnane Iru ja Asva keraamikaga, kuid omab teatud omapärast pitserit. Esialgu pole teada, kas need omapärased jooned tulenevad Narva asula erinevast dateeringust või lokaalsest asendist. Võib olla pärineb Narva asula pisut vanemast ajast kui Asva, Ridala ja Iru, kuid esialgu kindlaid tõendeid selle kohta ei ole. Ainus radiosüsiniku dateering pärineb eelrooma rauaajast.

Kaali kindlustatud asula paikneb Saaremaal Kaali järve (meteoriidikraatri) kaldal, olles ümbritsetud 2 m laiuse kivimüüri. Sellest muistisest on uuritud 135 m² suurune ala 1976. a (Lõugas). Elamujäänuseid küll ei avastatud, aga leiti päris rohkesti hilispronksiaja keraamikat (sh kaunistatud tordeeritud võru vajutustega või näpiornamendiga nagu Asvas ja Ridalas ja vähemal määral ka Irus). Peale selle saadi ka savist valamisvormide ja tiiglite katkeid, merevaigutükke, jahvekive, linakamm jms. Kultuurkihi ülaosast leiti neli hõbeeset, millest kolm (2 spiraalkäevõru ja üks nõõrikujuline kaelavõru) leiti peitleiuna koos ja üks (spiraalsõrmus) eraldi. aare on pärit arvatavasti nooremast rooma rauaajast. Kindlustatud asula dateeringuks on hilispronksiaeg ja eelrooma rauaaja algus, siit on saadud kolm radiosüsiniku dateeringut, mille kalibreeritud väärtus jääb aastate 760 ja 210 vahele. Kaalist on juhuleiuna saadud ka üks pronksist nn Härnevi-tüüpi ehtenõel (EE, joon 105: 7).

Avaasulad Eestis

Teatud määral on elu jätkunud veel mõnes sellises asulas, mis oli tarvitusel juba neoliitikumis. Üks selline on **Akali**, kus I aastatuhandesse eKr võib dateerida vähemalt osa riibitud ja tekstiilkoevajutustega kaetud seintega keraamikast. See keraamika sarnaneb Asva vastava keraamikaga, kuid lohkornamenti esineb vähem ning nõud on rohkem profileeritud. Analoogilist keraamikat on saadud ka **Siimusaare** asulast Kolga-Jaani voorestikus. See asula paiknes samas kohas, kus oli olnud asula ka mesoliitikumis. Kividest ehitatud koldease selles asulas dateeriti 2370±210 radiosüsiniku aasta vanuseks (kalibreerituna u 8.–3. sajand eKr).

Mitmed asulakohad on teada muistse Rävalla alaldelt. Üks neist on olnud **Jüri** kiriku lähedal kõrgemal põlluseljakul, mida kolmest küljest ümbritseb madal soine heinamaa. Siit on leitud nii V–VI perioodi pronkskirves, kivialva katke kui ka natuke varase metalliaja keraamikat. Arheoloogilisi kaevamisi siin tehtud ei ole. Piiratud hulgal on asulakohtadele osutavat keraamikat leitud hilisemate kalmete all, näiteks **Mõigus** Peetri talu maal, **Viimsis**, **Toilas** jm. Vähesed leitud keraamika põhjal ei ole selliseid asulaid alati võimalik täpsemalt dateerida kui I aastatuhandesse eKr. Mitmest oma materjali põhiosaga hilisemasse aega kuuluvast asulast on saadud piiratud koguses kõnealuse perioodi leide või/ja radiosüsiniku dateeringuid (**Lehmja**, **Uderna**, samuti terve hulk inspekteerimisel avastatud asulakohti, mille pinnamaterjali hulgas on ka teatud hulk vaadeldava ajastu keraamikat).

Kagu-Eestis on viimastel aastakümnetel avastatud terve rida asulakohti, millelt leitud riibitud ja tekstiilkeramikaga võib kuuluda kas (nooremasse) pronksiaega või vanemasse rauaaega. Kaevatud on selliseid asulaid väga vähesel määral, kuid kuni neid pole põhjalikumalt uuritud, ei saa neid enamasti ka nimetatud pooleteise aastatuhande sees täpsemalt dateerida. Seesugused asulakohad on **Lüllemäe**, **Mähkli** (2820±60, 1290±80), **Rõhu**, **Nõuni**, **Metste**, **Vehendi**, **Plaani**, **Kalatsova**, **Tonja II** (koldease 1990±40), **Siksali I**, **Mäksa**.

Kindlustatud asulad Lätis

Lätist on kindlustatud asulaid teada palju rohkem kui Eestist, kuid nende kronoloogia pole nõnda selge. Suur hulk kindlustatud asulaid asub Väina (Daugava) jõe ääres, kust teatakse sellest ajast asustusjärgi vähemalt 22 kohast. Seesuguseid kindlustatud asulakohti on aga teada ka mujalt kui Väina äärest, kuid märksa vähem. 2001. a levikukaardil on ühtekokku 35 kindlustatud asulat, mis peaksid kuuluma varasesse metalliaega. Nooremasse pronksiaega kuuluvaid avaasulaid pole Lätis uuritud.

Tavaliselt dateeritakse Läti kindlustatud asulad kogu I aastatuhandesse eKr ja ka esimestesse sajanditesse pKr. Mingit lünka asustuses nendes tavaliselt ei täheldata ja ka mingit piiri pronksi- ja rauaaja vahel seal ei ole. Kuid selline dateering ei ole siiski päris vaieldamatu, kuna otsesed tõendid C^{14} -dateeringute või rauast esemete näol puuduvad või on vähemalt üsna haruldased. Tavaliselt on sellistest mägiasulatest leitud vaid teataval hulgal keraamikat, mis võib lisaks pronksiajale kuuluda ka eelrooma rauaajaga. Mõnest kohast on saadud ka üksikuid selle aja metallesemeid, kuid kas need asulad olid kasutusel kogu eelrooma rauaaja jooksul või ainult lühemat aega, see konkreetsest materjalist siiski ei selgu. Arvestades vastava leiumaterjali vähesust, võiks eeldada pigem viimast – nagu Eestigi kindlustatud asulate juures.

Ķivutkalnsi asula paikneb Väina alamjooksul, kõrgemal neemikul ja oli juba enne kaevamisi tublisti lõhutud. Siiski saadi siit kaevamistel 2700 mitmesugust eset ja 38 000 savinõukildu, peale selle veel rohkesti osteoloogilist materjali. Uuritud ala suurus oli 2276 m², kultuurkihi paksus 1,6–3 m. Ülemised kihid olid kõik segatud, alumistes avastati aga konstruktsioone. Elamud paiknesid esialgsel maapinnal või olid maa sisse pisut süvendatud põhjadega, postkonstruktsioonis, mõõtmetega 2,4–5 x 4–6 m, sees lahtised tuleasemed. Kindlustusi oli ehitatud päris võimsaid ja ühtekokku võis siin näha 4 ehitusetappi. Esimesel etapil oli asula ümbritsetud posttaraga, 2. etapil rajati 2,5 m laiune ja 1,2 m kõrgune muldvall, mida oli kindlustatud paralleelsete kivimüüridega piki ääri ning savikihiga pealt. Kolmandal etapil oli kõrgendatud mäe loodeosa ning rajatud kõrgem muldvall. Nimetatud kõrge muldvalli kooshoidmiseks olid sellesse ehitatud puust kambrid – võte, mida Eestis tuntakse alles nooremast rauaajast (nii nagu ringvalli põhimõtetki). Selle valli laius ulatus 5–6 meetrini ja kõrgus 3 m ning ka selle servade kindlustamiseks oli kasutatud kive ja savi. Neljandal etapil suurendati asula pindala, mille käigus tõsteti lõuna- ja idavall 2–3 m väljapoole.

Dateering: tara ümber asula rajati II ja I at vahetusel eKr, esimene muldvall ehitati I at esimese veerandi lõpul eKr, puukambritega muldvall ja loodenõlva järsendamise tehti I at keskel eKr, kuid neljas etapp on täpsemalt dateerimata. Tegelikult on need dateeringud antud radiosüsiniku-aastates, ning kalibreerituna on tulemused isegi kuni mõnisada aastat varasemad. Kaevamistel võetud C^{14} -dateeringud pärinevad 4.–6. kihist, kokku oli aga 9 kihti. Kalibreerides olemasolevad dateeringud näeme, et tulemused jagunevad kahte rühma: 1) 1100/1000–800 eKr ja 2) 800–700/400 eKr. Oletamisi võib Ķivutkalnsi kindlustatud asula rajamise dateerida juba pronksiaja III perioodi või ka IV perioodi algusse, kuid pole mingit kindlat tõendit, et seal võidi elada veel ka pärast pronksiaja lõppu (kihid 1–3 võisid järgneda üksteisele väga ruttu).

Seda dateeringut kinnitab ka leiumaterjal. Leiti 98 kivikirvest või nende katket ja 68 tulekivieset või -laastu, mis osutavad samuti suhteliselt varasele asustusele. Peale selle avastati muidugi arvukalt luu- ja sarvesemeid: oda- ja nooleotsi, harpuune, kõplaid või adrateri, ehtenõelu, naaskleid jms. Ühtlasi leiti ka 65 numbrit pronksesemeid, sh kaks peitleidu, millest ühes olid V perioodi importasjad, teises pisut hilisemad kohalikud tooted. Loomulikult saadi arvukalt ka savist valamisvormide ja tiiglite tükke. Keraamika esindab rõhuvas enamikus riibitud keraamikat, vaid 8% ulatuses on tegu tasandatud või tekstiilikoe vajutistega kaetud keraamikaga.

Vinakalnsi kindlustatud asulas oli kaks asustusetappi. Varasemast ei teata rohkem kui kaitsekraavi ümber asula. Hiljem on tehtud siin ulatuslikke ümberehitusi: laiendati platood, järsendati nõlva, piki serva ehitati vall ja hooned, kusjuures õu jäeti vabaks. Leiumaterjal on dateeritud I aastatuhandesse eKr, kuid tundub, et rõhuvas enamikus kuulub see siiski ainult nooremasse pronksiaega.

Brikuļi asula paikneb Lubāna nōos, järvest kagu pool. Lubāna ümbrus oli eriti tihedasti asustatud kiviajal: kokku teatakse 23 kiviaja/vanema pronksiaja asulat, kuid üleminekul nooremale pronksiajale jäeti enamik neist maha; nooremast pronksiajast tuntakse vaid 10 asulat. Brikuļi kindlustatud asula paikneb kõrgel, järskude nõlvadega mäenukil, nagu see oli iseloomulik noorema pronksiaja kindlustatud asulatele. Kaevas Andrejs Vasks 1973–74 ja 1977–79, kokku 3410 m² – st kogu platoo ja suurem osa asulat ümbritsenud kraavidest. Kultuurkihi paksus ulatus 90 cm-ni.

Linnamäe asustuses selgitati välja kaks etappi: varane (I at eKr ja 1.–2. sajand pKr) ja hiline (keskmine ja noorem rauaaeg). Varasel etapil koosnesid kindlustused kraavidest ja puitpalissaadist. Välimine kraav oli 5–7 m lai ja 2–2,4 m sügav, sisemine kuni 7 m lai ja 2,3 m sügav, kraavide vahe 5 m. 9. sajandil eKr ehitati puidust tara ümber platoo suurusega 1350 m², hiljem – 8. sajandi lõpul või 7. sajandil eKr ehitati uus tara, mis nüüd ümbritses platood suurusega 2000 m². Muldvallid sel ajal puudusid, kuigi kraavidest oli võetud rohkesti pinnast. Ehitised kujutasid endast kas maapealseid postkonstruktsioonis hooneid või olid süvendatud pisut maapinda. Neist hoonetest tunnistasid koldeasemed, mida leiti kokku 80. Neist 60 koldeaset olid Lätis uudsed: liivast põhjaga, mida ümbritses 8–15 cm laiune savivöönd (läbimõõt 1 m ringis). Ülejäänud tuleasemed kujutasid endast tuha- ja söeseguseid laike. Kivist kollete vähesus Brikuļis võis tuleneda kivide puudumisest ümbruskonnas. Elamud olid nelinurksed, postkonstruktsioonis, suurusega 8–12 m², keskel koldease; elamuid oli korduvalt uuendatud. Peale selle avastati veel rida ehitisi, kus koldeasemeid ei olnud, samuti majapidamislohke sügavusega 25–50 cm ja läbimõõduga 1–2,5 m. Ehitised Brikuļis sarnanevad ehitistega teistel Läti samaaegsetel linnustel.

Kokku leiti kaevamistel 1092 kivist, sarvest, luust, metallist (sh 21 pronkseset varasemast perioodist) ja savist eset ning 33 100 savinõukildu. Keraamika on nii tasandatud, riibitud (27%) kui ka tekstiilivajutustega kaetud (0,4%) pindadega.

Dateering: varaseimad leiud pärinevad kammkeraamika perioodist, mil siin oli ajutine peatuskoht. Püüasula tekkis nooremal pronksiajal (2630±40, 2580±40 C¹⁴-aastat tagasi), võib-olla juba 9. sajandi paiku eKr. Rühm leide tunnistab, et varane etapp kestis 1.–2. sajandini pKr, kuid on võimalik, et tegu on mingi uue lühiajalise etapiga pärast asustatlõnga nagu Eestiski. Hilisem etapp kuulub 7.–11. sajandini.

Kindlustatud asulad Leedus

Vanema pronksiaja lõpul või nooremal pronksiajal asutatud ja ka eelrooma rauaaja jooksul kasutatud kindlustatud asulad on Leedus levinud peamiselt vaid maa idaosas, nn riibitud keraamika kultuuri levikualal. See kultuur ulatus ka Ida-Lätisse ja nendega piirnevatele Valgevene aladele. Leedu 46 kindlustatud asulast paiknebki maa idaosas 36, samas kui lõunarajoonides on seesuguseid 5 ning maa läänepoolses osas samuti 5. Ka Leedu linnustel on eelrooma rauaaja leiumaterjali raske eristada hilispronksiaegsest: raudesemeid on vähe ning keraamika on üldiselt sarnane mõlemal perioodil. Sellised kindlustatud asulad paiknevad enamasti kõrgetel mäenukidel ja omavad esmajoones looduslikke kaitseomadusi; inimeste poolt tehtud kaitseehitised on üsna tagasihoidlikud ja piirduvad tavaliselt puittaraga.

Narkūnai võib olla üheks Leedu kindlustatud asulate näiteks. Siin on lähestikku kaks linnamäge, üks nimetatud suureks ja teine väikeseks; nende kõrval paikneb avaasula kultuurkiht ning 700 m kaugusel maa-alune kalmistu. Kuigi väiksemaid kaevamisi oli tehtud juba varemgi, uuriti kogu kompleksi süsteemselt 1975–1978 (Regina Volkaitė-Kulikauskienė). Suurel linnamäel kaevati läbi 660 m² ning avastati kaks kultuurkihti. Neist ülemine kuulus 13.–14. sajandisse, alumine aga 1 at-sse eKr ja esimestesse sajanditesse pKr. Viimases omakorda võidi jälgida kolme tasandit, millest alumine dateeriti keskmisse ja nooremasse pronksiaega ja ülemine 1.–2. sajandisse pKr; seejärel on linnus maha jäetud ning asutud elama avaasulasse. Paremini oli suurel linnamäel säilinud vahepealne kihistus, kus avastati arvukalt postiauke, tuleasemeid ja kaitseehitiste jääneid. Kaitseehitistest oli säilinud kaks rida postiauke piki platoo

serva, mis kujutasid endast ilmselt jääneid palissaadist, samuti oli siia eelrooma rauaajal kuhjatud muldvall. Elumajad olid kuni 8 m pikkused, nendes oli mitu tuba ja mitu tuleaset; majade ehitamisel oli kasutatud nii post- kui ka rõhtpalkkonstruktsiooni. Avastati ka väiksemaid nelinurkseid maju.

Asula leiumaterjal koosneb peamiselt riibitud keraamikast, samuti saadi siit kivikirveid (sh miniatuurseid, ilmselt kultusliku otstarbega kivikirveid ja nende tükke), luust ja sarvest tarberiistu ja ehteid, pronksist ehteid ning pronksivalamisvahendite katkeid. Äärmiselt oluliseks tuleb pidada Mälari tüüpi pronkskirveste valamismvormide tükke, mis näitab, et selliseid kirveid tehti ka mujal kui Rootsis. Vähe ei olnud ka raudesemeid, mis kuuluvad alumise kihi viimasesse järku; samast kihist saadi ka rooma münt.

Teine analoogiline kindlustatud asula Kirde-Leedus on Neverišké, mis paiknes u 4–6 m kõrgusel künkjal. Muistist uuriti 1976–1978 Elena Grigalavičienė poolt (1486 m²). Avastati neli erinevat kihistust: (1) ülemine, künniga segatud kiht, mis sisaldas hilist riibitud keraamikast ja tasapinnalist keraamikast ning metallesemeid; (2) ülemine ehitiste kiht hilise riibitud keraamikaga ning kivi-, luu- ja saviesemetega; (3) keskmine ehitiste kiht koos omapärase kohaliku riibitud keraamikaga ning kivi-, luu- ja saviesemetega; (4) alumine ehitiste kiht koos varase riibitud keraamikaga ning kivi- ja luuesemetega. Viimasele eelnes veel mingi elamiskiht, kust aga ehitisi ei leitud, küll aga hiliskiviaegseid esemeid.

Asula oli kindlustatud juba algusest peale. Selleks kindlustiseks oli postidest tara, nagu kinnitab kaks rööbitist postiaukude rida piki platoo serva. Elamud olid maapealsed ja postkonstruktsiooniga, suurus 3,5 x 5 m ringis. Koldeasemeteks olid kividest ümbritsetud ringid, täidetud savi või liivaga, läbimõõduga u 1 m. Kõikides kihtides oli kokku 27 kollet. Kõige alumises kihis oli 6 elamut, keskmises 13, ülemises 5 elamut. Neverišké asula on ainus Leedus, kus sellisel hulgal nõnda hästi säilinud elamuid on lahti kaevatud. Kõige ülemises segatud kihis elamuid ei leitud, kuid selle järguga seostati madala valli püstitamine. See kõige ülemine kiht kuulus 1.–3. sajandisse pKr.

Neverišké asulast leiti 622 eset ja üle 4000 potikillu, seega suhteliselt vähe materjali. Esemete hulgas on 250 kiviriista, 300 luu- ja sarveset, 60 savieset, 24 rauast ja 11 pronksist eset. Enamik metallesemeid leiti segatud kihist ja need kuuluvad perioodi eelrooma rauaaja lõpust kuni rooma rauaajani. Samas arvatakse alumine ehitiste kiht olevat tekkinud juba II at viimasel veerandil eKr (varane riibitud keraamika). Keskmine ja ülemine ehitiste kiht on aga dateeritud kogu I at eKr, mis materjali vähesust arvestades võib tunduda liiga pika määratlusena. Pole võimatu, et selle asula kasutamises on olnud lünki.

Narkūnai ja Neverišké ümbrus ning laiemalt kogu Kirde-Leedu kujunes nooremal pronksiajal märkimisväärseks metallitöö keskuseks, mida soodustas paiknemine suure kaubasoone – Väina – lähistel. Pronksi on valatud paljudel sealsetel linnamägedel, enamasti mitmesuguseid võrusid nagu Eestis ja Lätis, kuid ka näiteks Mälari tüüpi pronkskirveid. Metallitööga ja teiste majandusharudega seotud materjale vaatleme aga järgmises peatükis.

Teised noorema pronksi- ja eelrooma rauaaja muistised

Lisaks asulatele ja matmispaikadele tuntakse Baltimaadest veel mõningaid teisigi muistiseid, nagu fossiilsete põldude jäänuseid, lohukive, peitleide. Ei üksikuid põllujäänuste komplekse ega ka lohukive pole enamasti võimalik dateerida üksnes nooremasse pronksiaega – nad ulatuvad ikka eelrooma rauaaga välja.

Fossiilsed põllud

Nooremasse pronksiaega (ja eelrooma rauaaga) kuuluvaid fossiilseid põlde ja terveid põllusüsteeme on seni leitud vaid Põhja- ja Lääne-Eestist, samas kui Lätist teatakse mitmeid põlde hilisemate muististe all säilinud adrajälgede põhjal. Eesti vaadeldava perioodi põllusüsteemid võib jagada kahte rühma: põllukivihunnikute väljad ja nn balti põllud.

Põllukivihunnikute väljad on kõige varasem ja samas kõige universaalsem ja pikaajalisemalt kasutusel olnud süsteem, mida võib kohata peaaegu kõikjal maailmas. Põllukivihunnikud on tavaliselt ümmarguse põhiplaaniga kuhilad, läbimõõduga 3–5 m piires ning kõrgusega alla poole meetri, kuid on ka suuremaid ja kõrgemaid. Ühes rühmas võib selliseid kuhilaid olla kümneid ja sadu ning nendega kaetud alade (väljade) suurus võib ulatuda mõnest kuni mõnekümne ja isegi sadakonna hektarini. Näiteks **Kõmsis** on u 700 x 800 m suurusel väljal registreeritud u 400 kuhilat, millest 78 on tänaseks läbi kaevatud. Üsna ulatuslik oli ka põllukivihunnikute väli **Irus**, mida päästetööde korras uuriti 1970. ja 1980. aastate lõpus. Kuhilate kaevamisel leitud üksikud potikillud võimaldavad dateerida need muistised hiljemalt eelrooma rauaaga. Kõige varasemad, pronksiaja lõppu ja eelrooma rauaaja algusse kuuluvad radiosüsiniku dateeringud on saadud aga **Saha-Loo** põllukivihunnikute alt. Käsiteldava maakasutussüsteemi juures on oluline, et üksikute põllulappide kuju, suurus ja asend ei ole olnud selliselt fikseeritud, et sellest oleks tänapäevani säilinud maapinnal silmaga nähtavaid jälgi.

Seevastu nn **balti põllusüsteem**, mida seni on uuritud üksnes **Saha-Lool**, esindab vanimat seesugust süsteemi, kus võib näha ka üksikuid põllulappe. Kõnealused kompleksid, mis teinekord on üsna ulatuslikud (Saha-Loo põldude suurus oli üle 22 ha), ei kujunenud ühekorraga, vaid pikaajalise maaharimise käigus. Esimeseks sammuks siin oli esmane kivikoristus tavalistesse põllukivihunnikutesse, mis paiknesid ilma kindla korrapärata üle kogu haritava maa. Alles hiljem hakkasid järk-järgult tekkima nende hunnikute vahele peenrad, mis ümbritsesid enam või vähem nelinurkseid põllulappe. Selliste peenarde ja põllulappide kujunemise põhjus oli tolleaegses künnitehnikas – primitiivne konksader ei pööranud mulda ümber ning seetõttu tuli künda vähemalt kahes erinevas, teineteisega ristuv suunas; tulemuseks olidki nelinurksed ja enamasti ruudukujulised põllulapid. Balti põldude eripäraks, võrreldes järgnevalt käsiteldava kelti süsteemiga, on asjaolu, et kuna peenrad ja põllulapid kujunesid pika aja jooksul ja stiihiliselt, siis kujunes lõppkokkuvõttes üsna ebakorrapäraseks ka kogu süsteem tervikuna. Balti põldude nimetus tuleneb seigast, et seesuguseid primitiivseid maakasutussüsteeme on leitud paljudest kohtadest Läänemere (Balti mere) ümbruse maadest, väljaspool Eesti veel Ojamaalt, Taanist jm. Saha-Loo põllud on dateeritud kuhilate ja peenarde alt leitud söe järgi perioodi u 1000–400 eKr.

Eesti fossiilsete põllusüsteemide uurimisel ei ole seni leitud adrajälgi. Selle põhjuseks pole mitte adra puudumine – nägime, et ainuüksi juba põllulappide nelinurkne kuju tulenes primitiivse adraga ristuvates suundades kündmisest –, vaid asjaolu, et kõnealused põllud paiknevad kõik paepealsetel aladel, kus enamasti kogu õhuke mullakiht on segi küntud. Paepõhjale ei õnnestunud aga puuadraga mingeid jälgi jätta. Varaseid, ilmselt I aastatuhandesse eKr kuuluvaid adrajälgi on seni leitud **Ilumäe** II asulas, kus nad paiknesid stratigraafiliselt sügavamal rooma rauaaja asula kultuurkihist. Ilumäe adrajäljed – 4–7 cm laiused ja kuni paari meetri pikkused tumedad triibud heleda liiva taustal – esindavad sedasama ristikünni tehnikat, mis ilmselt oli levinud ka ülalkäsitletud põllusüsteemide puhul. Samas on ristikünnist pärinevaid adrajälgi leitud Lätis juba hiljemalt keskmisest pronksiajast: neid teatakse **Dievukalnsi** kindlustatud asula vallide alt, kus nad on vanemad kui asulast saadud radiosüsiniku

dateering 2711±140. Samuti on adrajälgi leitud mitmelt poolt mujalt ka hilisematest perioodidest, näiteks **Indrica** noorema eelrooma ja vanema rooma rauaaja asula kultuurikihi alt.

Lohukivid

Lohukivi on kivi, millesse on tehtud üks või mitu peamiselt ümmargust, harvem teistsuguse kujuga (ovaalset) lohku. Lohkude läbimõõt on tavaliselt 3–10 cm (tavaliselt 4–7 cm), sügavus 0,5–5 cm. Lohkude põhi on tavaliselt kausikujuliselt kumer. Ümmargused lohud kivides ja kaljudes on kultuurinähtus, mida tuntakse maailma paljudes piirkondades nii Euroopas, Aasias, Austraalias kui ka Ameerikas. Arvukalt on neid Skandinaaviamaades, kus neid hakati tegema juba neoliitikumis, kuid levisid kõige rohkem pronksiajal koos kaljujoonistega. Eestis teatakse lohukive praegu u 1750, nende leviku raskuspunkt on Põhja-Eestis (Rävalas, Põhja-Harjus ning Lääne-Virumaal). Hoopis vähem on lohukive registreeritud Saaremaal ning mandri lääne- ja keskosas; üksikud on teada Lõuna-Eestist. Umbes 350 kivi on teada Lõuna-Soomest, kuid Lätis ja Leedus on neid väga vähe (Lätis 5, Leedus 18). Eesti lohukividest on kirjutanud paljud uurijad, neist olulisemad on V. Lõugas ja Andres Tvauri.

Lohukividega seondub kaks intrigeerivat probleemi: nende dateering ja tähendus. Lohkude tegemist kivisse pole tänapäevaste vahenditega võimalik dateerida ning abi ei anna selles osas ka kivide ümbruse arheoloogiline uurimine – võimalikud avastatavad leiud ei pruugi lohkude tegemisega seotud olla. Kuna lohukivid esinevad Eestis enamasti samades piirkondades kus kivikirstkalmedki, siis ongi neid enamasti viimaste järgi dateeritud I aastatuhandesse eKr. Arvestades paralleele Skandinaavias, ei ole aga välistatud osa kivide kuulumine ka mõnevõrra varasemasse perioodi. Soomes on aga tõendeid, et lohke on kivisse uuristatud veel ka rauaaja hilisematel järkudel.

Lohkude algse tähenduse üle on arutletud juba pikka aega: neid on peetud ohverdamise lohudeks, aastate või inimeste loendamiseks, astrooloogiliste vaatluste või arvutuste vahendiks, lohke on seostatud esivanemate ja tulekultusega, rauatööga, neid kive on peetud jahimaade või maaomandi piiride tähistajaks; lohke on lõpuks seostatud ka viljakusmaagiaga, neid on peetud päikese ja naisjumaluse sümboliks. (Lohke esineb kaljujoonistel vahel naisefiguuri sootunnusena ning arvatakse, et kui lohud esinevad ilma inimfiguurita, siis tähistavadki nad kas naist kui sellist või naisjumalust, keda ei tohtinud joonistada.)

Peitleid

Võrreldes pronksesemeid sisaldavate peitleidude rohkusega Skandinaavias on analoogilisi leide Läänemere idaranniku maadest saadud üsna vähe. Ning siingi on suurem osa peitleide avastatud praegusest Kirde-Poolast ning endisest Ida-Preisist, so tollaegsest kultuurikeskusest. Kokku 77 teadaolevast peitleiust, mis ajaliselt kuuluvad vanemasse ja nooremasse pronksiaega ning eelrooma rauaajaga, on 64 pärit nimetatud keskusest, ülejäänud jagunevad selliselt: Leedu 4, Läti 6, Eesti 1 ning Valgevene 2. Ühelt poolt peegeldab selline peitleidude levik kahtlemata pronksi kättesaadavuse erinevusi kultuurikeskuses ning selle perifeeriatel. Teiselt poolt tuleb aga arvestada muidki tegureid (erinevused ideoloogias ja ühiskonnas), mida käsitletakse järgmises peatükis. Siinkohal vaatleme põgusalt peitleidude iseloomu Baltimaades.

Eesti ainus peitleid on saadud juba enne Esimest maailmasõda Sõrve säärelt **Tehumardist** (EE, joon 106). Leid koosnes kahe lühimõõga, ilustatud odaotsa, habemenõa, kaelavõru ja sõle katketest, lisaks mõned kokkusulanud pronksikänkrad. Seega kujutavad mainitud esemed endast katkisi esemeid, kusjuures kõik on sellised, mida Eestist rohkem ei teata. Asjad on pärit Skandinaaviast, kuuluvad V perioodi ja toodi siia ilmselt ümbersulatamiseks.

Osaliselt analoogiline leid saadi Läti läänerannikult **Ventspils**i lähedalt 2001. a, kui sügistorm uhtis rannaliivast välja u 6 kg pronksi. Leid ei ole veel publitseeritud, kuid ta tundub koosnevat valdavalt Skandinaavia päritolu ehetest (käevõrud, spiraalkettaga nn Härnevi tüüpi ehtenõelad, ussikujuline ehtenõel, prillsõled jms) ning nende katketest. **Ķivutkalnsi** kindlustatud asulast on lausa kaks peitleidu, neist üks koosnes imporditud esemetest (kaelavõrud, käevõru ja võötutulused), teine aga kohalikest toodetest (spiraalpeaga ehtenõel,

ümmarguse ristlõikega käevõru ning putkkirves). Kaks peitleidu on pärit Edela-Lätist: **Kalēji** Liepāja lähedal sisaldas 12 kirvest ning 2 ehet ning **Kalnēji** Saldusi rajoonis vaid 2 relva. Ka **Laveri** peitleius Põhja-Lätis Limbaži lähedal oli 2 relva.

Neljast Leedu peitleiust kaks sisaldasid ehteid (**Baulējos** 4 ja **Pabaliai** 6 eksemplari) ning kaks relvi (**Gedminai** 3 ja **Vaškai** 3 eset). Gedminai leid on dateeritud vanemasse pronksiaega, Baulējos ja Vaškai nooremasse pronksiaega ning Pabaliai eelrooma rauaaega.

Asustus, majandus ja ühiskond pronksiajal

Põhilised tendentsid asustuse ja majanduse arengus

Kõikjal Baltimaades võib alates hilisneoliitikumist, eriti aga vanemal pronksiajal täheldada murrangut asustuse struktuuris ja paiknemises. Ühelt poolt on veel jätkunud asustus vanades püügimajanduslikes keskustes, mis paiknesid enamasti kas suuremate siseveekogude läheduses Baltikumi idavöötmes või mererannikul. Sellisteks kohtadeks olid Eestis Võrtsjärve põhjarannik, Emajõe suudmeala, Kagu-Eesti järved, Läänemere saared; Lätis Lubāna ja Burtneki järve ümbrus, samuti mererannik (Sārņate); Leedus Kura sääre asulad (Šventoji, Nida) ja mitmed kohad sisemaal, eriti Ida-Leedus. II at jooksul eKr hakkavad aga kõik need keskused nõrgenema ja tühjenema.

Samal ajal, alates hilisest nõorkeraamika kultuurist, hakkab eriti rannikulähedastel aladel (aga mitte enam vahetul rannikul) ja Baltikumi keskivöötmes järjest enam levima hajaasustus. See koosneb väikestest asustusüksustest (enamasti üksikmajapidamistest), mis paiknevad eemal varasematest keksustest. Nende väikeste asustusüksuste seos suuremate veekogudega pole enam nõnda vahetu, selle asemel on nad seal, kus ikka leidub maaharimiseks sobivaid kergema lõimisega muldi ja karjakasvatuseks vajalikke looduslikke rohumaid. Eestis on sellisteks piirkondadeks Põhja- ja Lääne-Eesti õhukeste paepealsete muldadega alad. Lubāna äärest Lätis hakkab asustus lahkuma ümbritsevatele kõrgematele moreenialadele, samuti võetakse kasutusele Väina äärsed alad, kus neoliitiline asustus oli peaaegu täiesti puudunud. Arheoloogilises materjalis kajastavad hajaasustuse levikut peamiselt juhuleiud (hilised kivikirved, kivikõplad, aga ka esimesed pronksesemed), mis enamasti on arvatavasti pärit väga väikestest asulakohtadest, mille väheintensiivset kultuurikihti pole alati osatud tähele panna. Lisaks juhuleidudele on teada ka rida väikese pindala ja nõrga kultuurkihiga asulakohti. Selle asustusloolise protsessi taga võib näha viljelusmajanduslike maade kasutuselevõttu, mida nimetatakse **esimeseks maahõiveks**.

Olulised muudatused asustuse, majanduse ja ühiskonna arengus hakkasid toimuma Leedus ja Lätis juba keskmisel pronksiajal, Eestis alates nooremast pronksiajast. Mitmes piirkonnas oli asustustihedus muutunud väga suureks ja selle tulemusena tekkis nappus harimiskõlblikust maast. Leedus oli üheks selliseks piirkonnas Lääne-Leedu rannikulähedane vöönd, Lätis Väina jõe org, Eestis Põhja- ja Lääne-Eesti loopealsete muldadega alad. Hiliskiviaja ja vanema pronksiaja omandisuhted olid põhinenud nähtavasti maa kogukondlikul omandil, kusjuures üksikmajapidamistel oli nn individuaalse kasutusõiguse alusel võimalik kasutada põlluharimiseks teatavat osa nendest kogukondlikest maadest. Nüüd viis aga tihenened konkurents maa pärast nn territoriaalse strateegia järsule teravnemisele, mille käigus kinnistus teatud osa maast lõplikult teatud kindlale majapidamisele. Teisisõnu, kujunes välja haritava maa eraomandus, samal ajal kui muud maad jäid teatud kogukonna (suguvõsa) ühisomandisse. Need protsessid peegeldusid ühelt poolt maapealse ehitusega monumentaalsete kalmete ehitamises (kalmed kui territooriumide kuuluvuse tähised), teiselt poolt aga maapeal fikseeritud põllusteemide rajamises (põllukivihunnikute ja põllupeenardega tähistati ühtlasi (lisaks kivikoristusele) ka ühe või teise põllu kuuluvus. Seda protsessi võib nimetada teiseks maahõiveks, kusjuures selle asustuslooliseks sisuks oli sisekolonisatsiooni lõpuleviimine, juriidiliseks sisuks haritava maa eraomanduse väljakujunemine, ideoloogiliseks sisuks üleminek matmisele maapealse ehitusega monumentaalsetesse kalmetesse ning majanduslikuks sisuks

valdavas osas üksnes viljelusmajandusel baseeruva arengu algus (hiliskiviaeg ja vanem pronksiaeg olid üleminekuks sellisele tootmisviisile).

Baltikumi idavöötmes, s.o Sise-Eestis, samuti paljudes piirkondades Lätis ja Leedus teist maahõivet nooremal pronksiajal veel ei toimunud. Nendel aladel algas territoriaalsuse eksponeerimine kalmete ehitamise näol alles nooremal eelrooma rauaajal või rooma rauaajal. Võib arvata, et asustus seal oli hõredam kui ülalnimetatud piirkondades (raskemad mullad ja tihedamad metsad) ning jätkus veel kaua vaba maad sisekolonisatsiooniks. Nii metsad kui ka rohked kalaveed pakkusid mõnusat alternatiivi töömahukale viljelusmajandusele. Majandustüübiks võis olla ringlev alepõllundus koos püügimajandusega, mille puhul omandisuhted olid sama nõrgalt fikseeritud nagu hiliskiviajal ja vanemal pronksiajal. Seetõttu ei olnud ka tingimusi ja vajadusi territoriaalsuse eksponeerimiseks nooremal pronksiajal või ka eelrooma rauaajal.

Majandus

Majanduse kohta on kõikjal Baltimaades rohkesti andmeid alates nooremast pronksiajast, kui teadaolevate ning arheoloogiliselt uuritud muististe arv suureneb järsult. Ettekujutuse tolleaegsete inimeste majandustegevusest annavad nii otseselt majandusega seotud muistised, s.o muistised põllusüsteemid ja künnijäljed (vt eelmine peatükk), kui ka asulate, eriti kindlustatud asulate leiumaterjal.

Baltikumi kindlustatud asulate leiumaterjal osutab selgelt asjaolule, et nooremal pronksiajal oli peamiseks elatusalaks loomakasvatus koos viljakasvatusega, millega oli kombineeritud ka kalapüük ja jahindus. Peamisteks kasvatatavateks viljadeks olid nisu ja oder, peale selle tunti ka hirssi, hernest, uba ja lina. Arvukad umbrohuseemnete leiud (hapuoblikas, rõikhein jt) tunnistavad kaudselt püsipõldude olemasolust, mitte ainult lühiajalisest aletamisest. Maaharimisest ja teraviljakasvatamisest kõnelevad ka arvukad jahvekivid, sarvest kõplad, kivist adraterad, viljaterade jäljed savinõudel jne. Osteoloogilises materjalis domineerivad koduloomade, eriti veiste luud. Läti kindlustatud asulates on koduloomaluude osatähtsus vahemikus 52–94% (enamasti 75–85% piires). Näiteks Brikulji varasemal etapil moodustasid koduloomade luud 86,7% kõikidest loomaluudest (veis 39,3%, lammas/kits 22%, siga 19,3%, hobune 18,6%). Saaremaa kindlustatud asulates Asvas ja Ridalas moodustavad koduloomaluud 78–79% kõikidest luudest (domineerib kits/lammas 36,9–39,1%, järgneb veis 26,4–36,5%, siga 14–22,3% ning hobune 10,7%).

Teatud rolli etendas endiselt veel küttimine ja kalastamine. Väga suur tähtsus on olnud pronksivalamisel, kuna näiteks Brikulji kõikidest leidudest moodustasid valamisvormide tükid 38%; väga palju oli neid ka Asvas ja Ҷivutkalnsis. Valamisvormide tükke on leitud mitmest kindlustatud asulast veel, kuid rohkem on selliseid kindlustatud asulaid, kust pronksivalamise jälgi ei teata. Ka Brikulji ümbruskonna samaaegsetest avaasulatest pole leitud ühtki valamisvormi tükki. Varaseimad rauatootmiskohad (Spietiņi) Lätis kuuluvad eelrooma rauaajaga, kuid ilmselt tegeleti sellega peamiselt avaasulates, mida kuigi palju pole uuritud.

Ka Ida-Leedu kindlustatud asulate osteoloogilises leiumaterjalis on ülekaalus kodustatud loomade luud, need moodustavad 65–92%. Näiteks oli Narkūnais 78% kodustatud ja 22% metsloomade luud. Kui Saaremaal domineerisid karjas lambad/kitsed ja Väina alamjooksul veised, siis Ida-Leedus on põhirõhk olnud seakasvatusel (kõige rohkem sealuid saadi Neverišķē asulast – 50,5%). Teisel kohal oli seal veise- ja kolmandal lamba/kitsekasvatus (hobused neljandal). Ka algeline maaharimine oli tuntud. Peale selle on siingi tähtsal kohal olnud pronksivalamine – see piirkond arvatakse olevat olnud üks pronksitöö keskusi. Lähedalt läks mööda tähtis kaubatee – Väina. Hiljem kujunes samas piirkonnas välja ka rauatootmine, mis baseerus juba kohalikul maagil.

Ühiskondlikust korraldusest

Ülal selgus, et vähemalt Baltikumi põhjaosas kivikalmete piirkonnas, aga ilmselt ka Lääne-Leedus ja mitmel pool Lätis oli pronksiajal ja eelrooma rauaajal peamiseks, kõige levinumaks asustusüksuse tüübiks üksikmajapidamine. Üksikmajapidamistest koosneva

asustumustri kõrval on Baltikumis mitmel pool levinud aga ka kindlustatud asulad, mille elanikkond on olnud suurem ühest perest. Iru näiteks on välja kaevatud vähemalt nelja enam-vähem üheaegse elamu põhjad, mistõttu võib seal oletada u 30–40 inimesest koosnenud rühma. Asva, Ridala ja Narva asulad pole ilmselt olnud väiksemad. Väina-äärsetest kindlustatud asulatest elas näiteks Kivutkalnsis arvutuste kohaselt 40–60, Viņakalnsis 30–50 ja Brikulis 40–70 inimest. Ühest perest suuremaid kollektiive tuleb arvatavasti näha ka Reznesi ja Kalnieši tüüpi suurte, mitme matusekihiga kääbaste taga. Veelgi suurema elanikkonnaga on olnud ilmselt Ida-Leedu kindlustatud asulad, kus näiteks Neveriškēs oli ühes kihis korraga kasutusel 13 maja (u sadakond inimest). Tõlgendades seesuguseid erinevusi asustumustris tuleb rõhutada, et hoolimata näilisest ühetaolisusest esindavad Baltikumi kindlustatud asulad siiski mitut erinevat ühiskondlikku korraldust.

Keskasula – üksiktalude süsteem

Ühel juhul moodustavad kindlustatud ja avaasulad ühtse süsteemi, st erineva iseloomuga asustusüksused on sotsiaalselt ja majanduslikult integreeritud. Eestis on selliseks näiteks Pirita jõe alamjooksu piirkond, kus Iru kindlustatud asula näib olevat olnud teatud suurema territooriumi keskuseks, kus kõik teised asustusüksused olid üksikmajapidamised. Samalaadseid struktuure võib täheldada ka Lätis, näiteks ala Ogre jõe suubumiskohast Väinasse kuni Dole saareni, kus on olnud kokku 8 kindlustatud ja vähemalt 10 avaasulat. Seesuguseid linnuste rühmi teatakse ka Latgallia kõrgustikult, Väina keskjooksult ja Lubāna ümbrusest, kust peale Brikulji oli veel 2 kindlustatud ja 11 avaasulat nooremast pronksiajast (avaasulate hulk oli kindlasti suurem, kui arvestada juhuleiud asulakohtade indikaatoriks). Sellisest asustusviisist, ühiskondlikest suhetest ja majandusest lähtudes arvab A. Vasks, et vähemalt mõningates piirkondades Lätis olid nooremaks pronksiajaks välja kujunenud nn alama astme pealikuühiskonnad. Neid moodustisi iseloomustasid järgmised kriteeriumid: 1) viljelusmajanduse domineerimine elatusvahendite hankimises, 2) rahvaarvu kasv ning asustustiheduse suurenemine, 3) varasemast selgemate piiride kujunemine erinevate asustusala vahel, 4) territoriaalsed konfliktid, 5) materiaalsete ressursside ja inimjõu kontsentreerumine teatavates kohtades ja teatavatel aegadel, näiteks linnuste ja monumentaalsete kalmete ehitamiseks, 6) pronksist relvade ja ehete kasutamine prestiižesemetena, 7) pronksivalmistamise ja levitamise seotud kaubandus oli tinginud linnuste kujunemise peamiseks sellealasteks keskusteks, ja 8) matmisviis kalmetes osutab hierarhilise ühiskonna olemasolule.

Vasks rõhutab, et selline ühiskondlik-majanduslik süsteem oli väga kõikevattel alustel, mille moodustas algeline karjakasvatus ja maaharimine väga piiratud alal. Eliidi poolt pealesurutud selle süsteemi järjest intensiivsem ekspluateerimine viis maakasutuse intensiivistamisele ja muldade väljakurnamisele (kesaperiood olevat liiga lühike olnud mullaviljakuse taastumiseks). Tootmise langus viis ka kaubavahetuse ja pronksi sisseveo vähenemisele ning varasemad suured keskused (pronksiaegsed kindlustatud asulad) jäetakse ajaarvamise vahetuse paiku maha. Pealegi oli juba raud kasutusele võetud ning raua valmistamine ei eeldanud enam seesuguste keskuste olemasolu. Kui kindlustatud asulad jäetakse ajaarvamise vahetuse paiku maha, siis avaasulad püsivad kasutusel edasi. Järgmisel perioodil, rooma rauaajal, rajatakse juurde ka ridamisi uusi avaasulaid väljaspool varem asustatud piirkondi.

Pealikuühiskonna struktuuri olemasolu on oletatud ka Eestis alates hilispronksiajast. Prit Ligi arvates iseloomustasid seda süsteemi hierarhiline asustusstruktuur (avaasulad ja kindlustatud asulad), sotsiaalne kihistumus ühiskonnas (matmisviis kivikirstkalmetes) ning pealiku sünnipärasest tulenev võimuinstiitutsioon. Tundub siiski, et sellest jääb natuke väheks. Lääne arheoloogilises kirjanduses arvatakse, et pealikuühiskond (*chiefdom*) tekkis hõimuühiskonna arengu lõppjärgus, kus poliitilised ja majanduslikud protsessid olid organiseeritud veel mööda sugukondlikke liine (st poliitilises ja majanduslikus tegevuses oli edukuse üheks tingimuseks sugulus pealikuga), kuid oli olemas juba ka kihistumine erinevatesse sotsiaalsetesse rühmadesse. Pealik-kuningas oli enda kätte koondanud nii kaubanduse kaugete maadega, sh eluliselt tähtsa pronksi sisseveo, kui ka impordi edasise

ümberjaotamise kohapeal (tehes kingitusi luuakse kohustusi), mida käsitletakse tavaliselt kui tolleaegse ühiskonna eliidi peamisi võimuallikaid. Samuti kontrolliti sellistes võimukeskustes pronksi töötlemist, siia oli koondunud ilmselt ka keraamika valmistamine ning hilispronksiaegseid kindlustatud asulaid võibki seetõttu vaadelda mitte ainult võimu-, vaid ka käsitöökeskustena.

Pealike võimupiirkondade suuruse kohta on arvatud, et inimeste arv seal pidi olema suurusjärgus vähemalt 5000–20000 inimest, et saaksid tekkida seesugused hierarhilised võimusuhted. Ligikaudsete arvutuste kohaselt võis kogu Eesti alal hilispronksiajal elada ainult 10.000–20.000 inimest, ehk siis alluvaid kõige rohkem paari-kolme pealiku jaoks. Lisaks elanike arvule peaks igat sellist moodustist iseloomustama ka võimu- ja kultuskeskuse olemasolu (pealiku ja ta kaaskonna residents, käsitöölise asukoht, kultustemplid jne) – st asustusstruktuur peab olema selgelt hierarhiline. Olemasolev arheoloogiline materjal paraku aga ei võimalda jälgida Eestis seesuguseid suuri struktuure oma ilmekalt esilekerkivate keskustega. Asustuslaad oli siin küll vaieldamatult hierarhiline, kuid nii Põhja-Eesti kui ka ülejäänud Eesti materjal räägib hoopis sellest, et süsteemid olid mõõtnatult väiksemad kui pealikuühiskonna eksisteerimiseks vajalik.

Oeldu kinnituseks võib tuua näite Loode-Eesti asustusvõrgu kohta nooremal pronksiajal. Siin tõusevad teistest asustusüksustest selgelt esile kolm keskust: Iru kindlustatud asula, Jõelähtme kalmistu (koos teiste arvukate kalmetega lähiümbruses) ja Kahala järve ümbruse kivistkalmete rühmad. Kõik need keskused on olnud ümbritsetud tavalistest avaasulatest ehk üksikmajapidamistest. Kui kaugele sisemaale ulatus nimetatud keskuste mõjuvõim, ei ole muidugi teada, kuid üheks indikaatoriks võib olla metallist juhuleidude levik – oli ju keskuse üheks funktsiooniks tollal pronksiringluse kontrollimine. Neid juhuleide on küll vähe, kuid nad võivad osutada asjaolule, et näiteks Pirita keskjooksu ala oli seotud Iru ja Jõelähtme keskjooksu piirkond selle alamjooksuga; Tuula tutulus aga viitab mingi seni tundmatu keskuse olemasolu võimalikkusele Keila jõe alamjooksul. Vastavalt sellele võib Loode-Eestis nooremal pronksiajal eristada vähemalt nelja erineva territoriaalse süsteemi olemasolu: 1) Pirita jõe alam- ja keskjooksu ala keskusega Iru, 2) Jõelähtme–Jägala alam- ja Jõelähtme keskjooksu ala keskusega Jõelähtmes, 3) Kudasoo–Kahala piirkond keskusega Kahala järve põhjakaldal ning 4) Rannamõisa–Keila piirkond, mille keskus kas pole teada või asus Tuula ümbruses. Kui iga algterritooriumi e üksikmajapidamise suurust nendes liitterritooriumides hinnata kümnele inimesele, siis oli elanike arv kolmes esimeses u 200 ringis, neljandas aga mõnevõrra vähem. Kui ka elanike arv oli natuke suurem või kui jätame kõrvale Jõelähtme keskuse (mis Kahala ja Iru õitseajaks oli oma tähtsust minetamas), on nende struktuuride näol ikkagi väga raske rääkida pealike võimupiirkondadest selles tähenduses, nagu seda mõistetakse mujal maailmas. Mainitud territooriumide allumine veel omakorda mingile võimsamale “kuningale” (mis iseenesest ei ole haruldane pealikuühiskondadele mujal) tundub Eesti olusid, s.h eriti sinise asustuse hõredust arvestades, väherealne või vähemalt puudub selle tõestamiseks arheoloogiline materjal. Mis aga puutub sise-Eestisse, siis oli seal asustus ju veel hõredam ning pealikuühiskondade eksisteerimine veelgi kahtlasem.

Seega jääb praegu teadaoleva materjali põhjal mulje, et Põhja- ja Lääne-Eestis nooremal pronksiajal sellist pealikuühiskonda, nagu neid arvatakse olevat eksisteerinud Lääne- ja Lõuna-Euroopas ning mujalgi maailmas, ei olnud. Põhjus, et neid ei kujunenud, seisnes arvatavasti sinise asustuse hõreduses, mis ei võimaldanud poliitilise võimu kontsentreerumist pealikuühiskonna moodustamiseks vajalikus ulatuses. Tollal arvatavasti eksisteerinud ühiskondlik-majanduslikku korraldust võib nimetada keskasula–üksiktalude süsteemiks, kusjuures seda süsteemi iseloomustavad järgmised tegurid:

1) asustusstruktuur on hierarhiline, koosnedes hajali paiknevatest üksikmajapidamistest ja keskusest, mis on nendest suurem ja vahel ka kindlustatud; keskus domineerib avaasustuse üle, kontrollib kaubavahetust, s.h eriti pronksi ringlemist, ja käsitööd (pronksivalamine, keraamika valmistamine jms);

2) ühiskonna sotsiaalne struktuur on hierarhiline, koosnedes pealikust-kuningast, vabadest ja sõltlastest. Pealiku võim on juba suurel määral päritav, st pealik valitakse kitsa ringi

perede (eliidi) seast; vabadeks on nii eliidipered kui ka majapidamisi haldavad pered, sõltlasteks sõjavangid ja maata inimesed;

3) keskusasula-üksiktalude süsteemi poolt hõlmatavad territooriumid olid suhteliselt väikesed (200–300 km²) ning rahvaarv tagasihoidlik, ulatudes vaid paari-kolmesaja inimeseni.

Mis puutub Lätisse, siis seal tundub mõnes kohas asi pealikuühiskondade suhtes pisut reaalsem olevat. Kindlustatud asulate kontsentratsioon teatud piirkondades oli väga suur, kusjuures ka kindlustatud asulate hulgas võib näha teatud hierarhiat: on linnuseid, kus valmistati pronksi ja on selliseid sealsamas läheduses, kus pronksitööd ei tehtud. Ülalmainitud Dole saare ümbruses, kus oli 8 kindlustatud asulat, võis elanike arv ulatuda ehk isegi 1000-ni, mis kahtlemata oli märkimisväärne kogu Läti ja Eesti mastaabis. Ka on Läti kindlustatud asulate juures tehtud märgatavalt rohkem mitmesuguseid mullatöid, mis nõudsid suurema inimesterühma koostööd (vastupidiselt levinud arvamusele, tolleaegsete kalmete ehitamine erilisi rahvasse ei eeldanud). Niisiis võib arvata, et ühiskonna sotsiaalne areng oli Lätis võtnud nooremaks pronksiajaks mõnevõrra rafineeritumad vormid kui Eestis. Eestis seevastu oli tegu suhteliselt mõõdukama sotsiaalse diferentseerumisega ning hoopis stabiilsema ühiskondlik-majandusliku süsteemiga. Viimast kinnitab väga pikaajaline stabiilsus ühiskonna territoriaalses käitumises, kus hiliskiviajal kujunema hakanud territoriaalne jagunemine asustusüksuste vahel säilis kohati kuni rooma rauaajani või isegi kauem.

Kindlustatud asulad ja pronksiringlus

Hoopis teistsugust korraldust kui läänepoolses Põhja-Eestis näivad peegeldavat Asva, Ridala ja Narva Joaoru kindlustatud asulad. Neist ükski ei paiknenud viljelusmajanduslikule asustusele iseloomulikes tingimustes. Johtuvalt nende asukoha valikust jääb mulje, et karjapidamine ja maaharimine ei olnud just kõige tähtsamal kohal sealsete elanike tegevuses. Esmatähtis on olnud kontroll kaubateede üle (mis tollal olid peamiselt veeteed), pronksivalamine ja pronksiringluse korraldamine. Samu rolle täitis ka Iru kindlustatud asula, ehkki selle seosed ümberkaudse asustusega olid teistsugused. Eraldatust ja kindlustusi polnud tarvis niivõrd karja ja vilja, kui hoopis tolle ajastu strateegilise kauba – pronksi – kaitseks. Pronksivalamispaikadena ning kaubavahetuse korraldajatena olid meie kindlustatud asulad teatud lülideks hoopis ulatuslikumas süsteemis, mis pidi korraldama: (1) tooraine hankimise ja laialijagamise, (2) pronksi valamise või ümbervalamise ja (3) valmistoodangu “turustamise”. Nähtavasti just selles valguses tuleb käsitleda Tehumardi peitleidu Lõuna-Saaremaalt – Skandinaaviast V perioodil toodud katkiste pronksesemete kogumit, mis mingil põhjusel pole ümbervalajateni Asvas või Ridalas jõudnud. Nagu eelmises peatükis selgus, võib selliselt tõlgendada mitmeid teisigi pronksesemete peitleide Baltikumis (nt Ventspils).

Võttes vaatluse alla Läänemere ümbruse maad nooremal pronksiajal, torkab silma järsk erinevus, ühelt poolt lääne- ja lõunakalda, ning teiselt poolt idaranniku maade vahel. Ida pool, eriti Eestis, Lätis, Ida-Leedus ja Ida-Poolas on arvukalt kindlustatud asulaid, rohkesti tõendeid pronksivalamise kohta, kuid väga harva on see pronks eksponeeritud kalmetes või aardeleidudes. Skandinaavias (ja samal kombel teises pronksikultuuri keskuses endises Ida-Preis, Lääne-Leedus ja Loode-Poolas) esineb pronksi tohutul hulgal nii kalmetes kui ka aaretel, kuid seni on leitud suhteliselt vähe tõendeid pronksivalamise enda kohta; kindlustatud asulad seal samahästi kui puuduvad. Teatud erandiks on Kesk-Rootsi idaosa, kus on teada vähemalt kolm mäepealset asulat, kusjuures rohkem uuritud Darsgårdest on leitud ka kaelavõru valamisvormi tükke. Aga ka sealne materiaalne kultuur on väga lähedane Läänemere idaranniku omale. Võrude valamisvormide tükke on Skandinaaviast leitud üldiselt vähe, kuid see on vist rohkem tingitud asulakohtade vähesest uuritusest. Igatahes on näiteks Hallunda hilispronksiaegsetest asulatest nr 13 ja 69 saadud kokku 310 savist valamisvormi- ja tiiglitükki, sh ka võrude valamisvormide katkeid.

Millega sellist dissonantsi pronksikultuuri keskuste ja nende lähiümbruse vahel seletada? Kahtlemata oli üheks olulisimaks põhjuseks, miks Skandinaavias ja Ida-Preis eksponeeriti pronksi nii kalmetes kui eriti aardeleidudes – ja ida pool seda ei tehtud – usundilised, ideoloogilised ja sotsiaalpoliitilised erinevused nende ühiskondade vahel. Ent tähelepanu võib

juhtida hoopis ühele teisele asjaolule, mis puudutab eeskätt majanduspoliitilist strateegiat. Tehumardi ja Ventspils peitleidude näitel me teame, kust tuli vähemalt üks osa idapoolsete pronksivalajate toormaterjalist – see tuli Skandinaaviast vanametallina. Kuhu läks aga valmistoodang? Eesti arheoloogilises materjalis võib leida vaid üksikuid esemeid või esemekatkeid, mis võib-olla pärinevad meie kindlustatud asulate valamisvormidest; enamik hauapanuseid ja hajaleide on siiski imporditud väljaspoolt. Põhimõtteliselt samasugune on olukord ka Lätis, Leedus ja Soomes. Kas võib siit teha järelduse, et Läänemere idaranniku maades toodetud pronks läks suuremalt jaolt re-ekspordiks kusagile kaugemale? Kas tagasi Skandinaaviasse, kus mitmesugustel võrudel oli tollal arheoloogilises leiumaterjalis suur tähtsus? Nähtavasti võib välistada, et see pronks läks kaugemale ida poole, kus näiteks Volga–Kama jõgikonna pronksiaja kultuurides esineb ka rohkesti pronksvõrusid: sealne pronks (vask ja tina) on spektraalanalüüsi tulemuste põhjal otsustades pärit Uuralite ümbrusest.

C. F. Meinander on oletanud, et käe- ja kaelavõrulaadsed esemed, mille valamisvorme leitakse mh Baltikumi ja Soome muististelt, polnudki tõelised ehted, vaid vanametallist ümber sulatatud omalaadsed pronksikangid. Tõepoolest, võrude “standardiseeritud” väljanägemine, ühesugune paksus ja teatud kindel suurus kõikjal, kus neid leitakse, näib üsna kindlalt osutavat asjaolule, et tähtis ei olnud mitte käe- või kaelavõru kui selline, vaid pronksi kogus, mida see ese sisaldas. Mats P. Malmeri järgi võidi pronksiaegses Skandinaavias kasutada teatud kindlat kaalusüsteemi, mille ühikutele pidid vastama ka vahetusekvivalentidena mõeldud pronksesemed – näiteks stiliseeritud naisekujukesed nooremast pronksiajast ja teatud liik raskeid kirveid vanemast pronksiajast. Ilma spetsiaalse uuringuta pole võimalik kindlaks teha, kas Läänemere idaranniku maades valmistatud pronksvõrud sobivad ka sellesse kaalusüsteemi. Brikuji kindlustatud asulast Lätis leitud valamisvormid kuulusid võrudele, mille diameeter oli 5–6, 9–12 ja 14–16 cm ning paksus 3–6 mm, ehk need vastasid siis suurtes joontes suhtelistele ühikutele 1–2–3.

Huvipakkuv on vastava arheoloogilise leiumaterjali asümmeetriline jagunemine Leedu eri osade vahel. Kindlustatud asulad, kokku 46, kust paljudelt on leitud ka võrude valamisvormide ja tiiglite tükke, on levinud peamiselt vaid maa idaosas. Peale väheste katkete (st valamisjäänuste või praaktoodete) ei tunta aga sealtkandist seesuguseid esemeid. Küll on viimaseid leitud aga Ida-Preisi aladelt ja Lääne-Leedu kääbaskalmetest, s.o ulatuslikust kultuurikeskusest. Võrude valamisvorme on sealt leitud väga vähe. Nii jääb Leedu puhul mulje, et maa idaosas toodetud pronksikangid on kaubavahetuse käigus liikunud läände, nn kultuurikeskusesse. Mainimist väärib kahtlemata ka fakt, et Narkūnai linnamäelt pärineb hulk Mälari tüüpi kirveste valamisvormide tükke, samal ajal kui Leedust on teada vaid üksainus selline kirves.

Praegu olemasoleva materjali valgusel tundubki tõepärasena, et nii nagu toormaterjal tuli väljastpoolt, nii läks ka suurem osa valmistoodangust väljapoole. Eesti, Soome ja Läti (osalt ka Leedu) jaoks tundub kõige tõenäolisemana Skandinaavia (eriti Kesk-Rootsi) suund, sest see on (geograafiliselt ja kultuuriliselt) lähemal ja selle piirkonnaga on meil olnud tollal väga tihedad kontaktid. Väärib märkimist, et pronksiaja V–VI perioodil suurenes järsult peitleidude hulk just Ida- ja Kesk-Rootsis, s.h Mälari ümbruses – järelikult suurenes seal samal ajal tunduvalt ka nõudlus pronksi järele. Pole võimatu, et vähemalt teatud ulatuses oli pronksivalamine Läänemere idaranniku maades organiseeritud selle kasvava pronksinäälja rahuldamiseks. Teiselt poolt on ju tihti pead murtud, mis olid näiteks Eesti viimakaubad Skandinaaviast imporditud pronksi vastu – vanametalli ümbervalamine pronksvõrudeks (miks mitte ka muudeks asjadeks, nagu näiteks Härnevi tüüpi ehtenõelad Saaremaa või Mälari tüüpi kirved Ida-Leedu puhul) võis olla üheks selliseks kaubaks või teenuseks, mida pakuti. Kui nii, siis tuleb märkida, et Skandinaavia ja Ida-Baltikumi vahel – samuti nagu Ida-Preisi/Kirde-Poola ja Ida-Leedu vahel – esines juba pronksiajal teatud tööjaotus ja tootmise funktsionaalne erinevus, mis tõi endaga kaasa asümmeetrilise ehk ebavõrdse vastastikuse sõltuvuse.

Tolleaegse ühiskonna uurimise seisukohalt on oluline, et selline tihe läbikäimine ja asümmeetriline sõltuvus keskuste ja perifeeriade vahel on kutsunud esile ka teatavad struktuuraalsed muutused ranniku-Eesti (aga ka ranniku-Soome ja -Läti) ühiskonnas, ideoloogias ja majanduses. Kõigepealt tuleb nimetada muutusi religioonis – just sel ajal levis meie

rannikupiirkondades laiemalt indoeuroopalik esivanemate ja viljakuskultus, millega kaasnes teatud osa ühiskonna üleminek matmisele maapealse ehitusega kivikirstkalmetes; ka mõningaid laevkalmeid on rajatud. Kuigi Eesti kivikirstkalmed oma laibamatmisviisiga pole tollaegsete Skandinaavia kivikalmete täpsed koopiad, on põhimõtteline ja ideoloogiline seos siiski ilmne. Kivikirstkalmetega liitub lohukivide tegemise traditsioon, mille algust Eestis on ikka seostatud pronksiajaga. Majanduses väärib nimetamist nn balti ja hiljem ka kelti põllusteemide levik ranniku-Eestis, mille otseseid paralleele tuleb otsida eeskätt Ojamaalt ja Lõuna-Skandinaaviast. Nende maakasutussüsteemide levik kajastab ilmselt muutusi omandisuhete arengus; s.t et muutunud oli ka kohalik ühiskond oma mitmepalgelistes suhetes.

Kas ja mil määral leidsid struktuuralsed muudatused aset naabermaades, on materjali puudumise või raskesti kättesaadavuse tõttu juba keeruline täpsemalt öelda. Kui võtta mõõdupuuks maapealse ehitusega kivikalmete levik, siis on Skandinaavia mõju ulatunud üle Edela-Soome ja ranniku-Eesti ka Põhja- ja Lääne-Lätini (nii kivikirst- kui laevkalmed) välja. Lääne-Leedu kalmed meenutavad juba Ida-Preisi omi. Kui jälgida lohukivide levikut, siis piirdub see mõju peamiselt vaid Lõuna-Soome ja Põhja-Eestiga. Pronksi- ja eelrooma rauaaja maakasutussüsteeme Soomes, Lätis ega Leedus ei tunta.

Eestis puudutasid need struktuuralsed muutused nooremal pronksiajal üksnes rannikulähedast piirkonda, kus levisid kivikalmed, uused maakasutussüsteemid, lohukivid ja kindlustatud asulad. Kaugemale sisemaale kirjeldatud protsessid ei ulatunud. Seetõttu võib Kesk-, Lõuna- ja Ida-Eestit nooremal pronksiajal käsitleda kui Läänemere ruumi tõelist ääremaad, samal ajal kui keskuseks oli Lõuna-Skandinaavia ning viimase üheks tagamaaks ranniku-Eesti (nähtavasti koos suurema osaga ranniku-Lätist ja -Soomest).

Kokkuvõte

Kui neoliitiliste püügimajandusühiskondade vahel Baltikumis võis teatud erinevusi märgata vaid ranniku ja sisemaa asulate võrdluses, siis nooremaks pronksiajaks kujunesid erinevate piirkondade vahel välja hoopis suuremad erijooned. Viimased tulenesid looduslike tingimuste määratud erinevustest elatusvahendite hankimises. Baltikumi piires võime eristada peamiselt kolme ühiskondlik-majanduslikku mudelit, millel oli suur tähtsus edaspidiste arengute määramisel.

1. Piirkonnad, kus olid soodsad tingimused nii karjakasvatuseks kui ka algeliseks maaharimiseks (eeskätt Põhja- ja Lääne-Eesti loopealsed, teatud alad Põhja-, Kesk- ja Lääne-Lätis ning Lääne-Leedu). Siin mindi suhteliselt kiiresti täielikult üle viljelusmajandusele, kujunes välja tihe üksiktaluline asustus ning viidi lõpule sisekolonisatsioon. Selle tulemusena teravnes konkurents haritava maa pärast, mis ühtlasi viis ka territoriaalse käitumise eksponeerimisele maapealse ehitusega monumentaalsete kalmete rajamise näol. Võib arvata, et sellistes piirkondades kujunes juba tollal välja haritava maa eraomandus, samas kui muud maad (karja- ja heinamaad, kalaveed ja metsad) jäid suurema kogukonna ühisomandisse. Kuna kõikjal võib näha märke ülemerekaubandusest, pidi meresõit olema küllalt arenenud. Ühiskond oli mõõdukalt diferentseeritud; oli kujunenud küll arvukas eliit, kuid selle võimupiirid olid tagasihoidlikud. Siin-seal rajati kindlustatud asulaid, kuid nende roll jäi viljelusmajandusliku avaasustuse taustal väikeseks.
2. Väina jõe piirkonnas, eriti selle alamjooksul ja tänapäeva Ida-Leedu aladel kujunes välja küllaltki tihe kindlustatud asulate võrk. Nende piirkondade rikkus tulenes eeskätt karjakasvatusest, paiknemisest suure veete e – Väina – läheduses ning osalemisest rahvusvahelises pronksivalmistamise ja -kaubanduse võrgus; põlluharimisel oli ilmselt teisejärguline tähtsus. Ühiskond oli arvatavasti mõnevõrra diferentseeritud: kuna ainult osas kindlustatud asulatest valmistati pronksesemeid ja osas mitte, siis võib eeldada erinevate kihistuste olemasolu ka pealikkonna enda raames. Avaasulaid teatakse nimetatud piirkondades suhteliselt vähe.

3. Kolmandana võib eristada küllaltki suuri piirkondi Eesti, Läti ja Leedu sisealadel, kus olid küll viljakad mullad, kuid seetõttu ka tihedad metsad, mis tollal ei võimaldanud üleminekut elatumisele üksnes viljelusmajandusest. Seetõttu jäi pronksiajal asustus nendel aladel suhteliselt hõredaks ning inimesed elatusid nii püügi- kui ka viljelusmajanduse saadustest. Otsustades suuremate asulate puudumise põhjal, koosnes asustusvõrk alates nooremast pronksiajast ilmselt siingi väikestest asustusüksustest, ilmselt üksikmajapidamistest. Kuna vaba maad oli sisekolonisatsiooni jaoks piisavalt, siis ei tekkinud märkimisväärset konkurentsi haritava maa pärast ning territoriaalse käitumise eksponeerimiseks polnud vajadust.

Üleminekul rauaajale hakkas kõige enam laienema esimesena nimetatud ühiskondlik-majandusliku mudeli kasutusareaal, seda eeskätt kolmanda mudeli arvel. Rooma rauaaeg saab olema üksiktalulise maaviljelusliku asustuse õitseag Baltikumis. Ka kindlustatud asulate roll vähenes pronksiaja lõppedes tugevasti, kuna rauatootmine ei vajanud enam seesuguseid keskusi – rauda võidi kohalikest maakidest valmistada peaaegu kõikjal ja detsentraliseeritud viisil. See ei tähenda, et tarvidus kindlustiste järele oleks kadunud, kuid nende iseloom ja roll muutusid.

EELROOMA RAUAAEG

Kronoloogia

Rauaaeg jagatakse kolmeks suuremaks perioodiks: vanemaks, keskmiseks ja nooremaks rauaajaks, kusjuures igaüks neist jaguneb veel omakorda lühemateks alaperioodideks. Vanema rauaaja sees eristatakse Eestis kahte põhijärku, eelrooma ja rooma rauaaeg, mis kumbki omakorda jagunevad varasemaks ja hilisemaks etapiks (varane ja hiline eelrooma rauaaeg ning varane ja hiline rooma rauaaeg). Lätis ja Leedus on vanemaks rauaajaks üksnes rooma rauaaeg, kusjuures eelrooma rauaaeg on enamasti ühendatud koos pronksiajaga varaseks metalliajaks. Erinevalt Eestist ei liigendata nimetatud maades eelrooma rauaaega kronoloogilisteks järkudeks, seda vaadatakse ühtse perioodina.

Kuigi Eesti vanim raudese – naaskel – pärineb noorema pronksiaja kindlustatud asulast Iru, loetakse (eelrooma) rauaaja alguseks kokkuleppeliselt aastat 500 eKr. Eelrooma rauaaja lõpuks peetakse sõlgede ilmumist meie tarandkalmetesse 1. sajandi teisel poolel pKr – seega on piiriks u aasta 50. Hiliseks eelrooma rauaajaks loetakse ajajärku, mil uusi kivikirstkalmeid enam ei ehitatud, mil suuremal arvul hakati rajama varaseid tarandkalmeid ning mil massiliselt levisid sellised esemetüübid, nagu rauast ehted (karjasekeppnõelad, käevõrud, ehtenõelad), tööriistad ja relvad (kuigi viimaste arv kalmetes on tagasihoidlik) ning nõör- ja kammornamendiga kaunistatud keraamika. Varasele eelrooma rauaajale on seevastu iseloomulikud teistsugused ehted ja keraamika – sellised, mille tüübid põlvnevad veel nooremast pronksiajast. Tähtsamad nende hulgas on nn Ilmandu tüüpi keraamika, Bräcksta tüüpi kaelavõrud, hilised labidaspäised luunõelad jms. Oluline on mainida, et varasel eelrooma rauaajal jätkus veel kivikirstkalmete ehitamine ning neisse matmine; rajati aga juba ka esimesi tarandkalmeid.

Esemelise materjali osas on varase eelrooma rauaaja näol tegu üleminekuga pronksiajalt n.-õ päris rauaajale. Nagu näitavad uurimistulemused Skandinaavias, võis üleminek pronksiajalt rauaajale mõnes piirkonnas olla üsna pikk. Näiteks Fole kivikirstkalme Ojamaal, mis sisaldas hulgaliselt nii hilispronksiajale kui ka rauaaja algusele iseloomulikke esemeid, dateeriti radiosüsiniku meetodil aega 400–150 eKr. Vastavaid näiteid võib tuua ka Eestist. Kaali meteoriidikraatri rusuvallil olevast asulast on leitud rohkesti nooremale pronksiajale iseloomulikku keraamikat ja kaelavõrude valamisvormide tükke, mis sarnanevad peaaegu täiesti Asva ja Ridala leidudega. Asulast on kolm radiosüsiniku dateeringut, kaks neist osutavad hilispronksiajale, kuid kolmas 4.–3. sajandile eKr (95,4% tõenäosuse korral 6. sajandi lõpule – 3. sajandile). Viimasele lähedased ajamäärangud saadi ühe Muuksi kivikirstkalme kirstus olnud luude dateerimisel, kus kaasa oli pandud nooremale pronksiajale iseloomulikud spiraalsed oimuehted.

Varase ja hilise eelrooma rauaaja piiri täpsustamiseks saame võrrelda kahe muistise – Alatskivi ja Iru linnuse vastavate kihtide dateeringuid. Hilispronksiajale ja varasele eelrooma rauaajale iseloomulikku Ilmandu tüüpi keraamikat leiti veel Alatskivi linnamäelt, mille kalibreeritud dateeringu keskmine on aasta 270 juures eKr. Iru eelrooma rauaaja kihistuses esineb aga juba nõör- ja kammornamendiga keraamikat, samuti ilmselt luust karjasekeppnõel, mis võib osutada sellele, et tuntud olid ka rauast karjasekeppnõelad, mis on eriti iseloomulikuks tunnuseks hilisele eelrooma rauaajale. Iru kõnealuselt kihist saadud dateeringute keskmised on 250 ja 225 a. eKr. 3. sajandi keskpaik eKr sobibki võtta varase ja hilise eelrooma rauaaja piiriks.

Matmispaigad Eestis

Kivikirstkalmed

Nagu mainitud, jätkusid eelrooma rauaaja esimesel poolel mitmed nooremale pronksiajale iseloomulikud traditsioonid. Matmisviisi osas käib see täiel määral kivikirstkalmete kohta. Ehituslikult ei ole võimalik teha vahet hilispronksiaegsete ja eelrooma rauaaegsete kivikirstkalmete vahel, neid võib eristada vaid leiumaterjali dateeringute põhjal.

Üks sellistest kivikirstkalmetest, mis panuste põhjal otsustades kuulub üsna eelrooma rauaaja algusse, on **Jäbara A kalme** Virumaal (kaevas M. Schmiedehelm 1925). Selle kalme servast oli varem kündmisel leitud rauast käevõru ning varase La Tène'i tüüpi mõõga tera. Kalmes endas võis jälgida kahe matmiskihi olemasolu. Alumises kihis oli kalme keskel kirst, milles olid vaid üksikud põletamata luud. Selle kõrvale oli ehitatud teine, väga halvasti säilinud kirst, selles oli laibamatus. Kalme kaguosas avastati veel kaks kirstu, millest ühes (I) olnud luustikul oli panusteks Bräcksta tüüpi pronkskaelavõru, suur rauast võsanuga, väiksem nuga ning pronkskäevõru (EE, joon 115). Väljaspool kirste avastati veel 8 laibamatust. Alumise kihi peal oli kiht järelmatustega – nendeks olid 3 põletusmatust – nende juurest leiti üksikuid esemeid (noa katked, pronksrõngas, rauatükid), mis ei võimalda täpsemat dateeringut.

Loona kalme Saaremaal (EE, tahv VII) oli leiumaterjali põhjal otsustades rajatud juba nooremal pronksiajal. Kalme keskel asus suhteliselt väike kirst, millest ainsa leiuna saadi spiraalse keskosa ja lusikotstega oimuehe. Kirstu ümbrises kaks kontsentrilist kiviringi, mille vahele oli maetud nii laiba- kui ka põletusmatuseid, kusjuures esimesed (kokku 17) asusid sügavamal. Keskse kirstu ja laibamatustega kiviringide vahel arvatakse seotud olevat hilispronksiaegsed leiud, nagu labidaspäine luunõel, pronksnaaskel, merevaigust kaksiknööp, nelja labaga täht ja ripats, mõned luust ehtekettad ja ripatsid ning nähtavasti ka väike osa keraamikast (kaunistatud lohkuudega). Hilisemate põletusmatuste juurde võisid kuuluda rauast ja pronksist käevõrud, oimuehted, nuga ja suurem osa keraamikast (ehitud nõorornamendi või siksakjoontega). See põletusmatuste kiht kuulub nooremasse eelrooma rauaaga. Näib, et vanemal eelrooma rauaajal Loona kalmesse nimetamisväärsel hulgal maetud pole.

Hiiumaal **Kõpus** teatakse 11 kalmet, millest üsna mitu ka läbi on kaevatud. Endise mõisa õuel olnud kalmeid uuris 1928. aastal Eerik Laid, kuid dateerivat materjali siit ei saadud. Pihla talu maal kaevati esimest kalmet 1941. aastal M. Schmiedehelmi poolt. Selle kalme keskel asunud kirstus oli mitu panusteta laibamatust ning mujal kalmes ka põletatud järelmatuseid, mille juurest saadi pronksist karjasekeppnõela pea. Teine kalme kaevati Pihla talu maal läbi 1980. aastate algul V. Lõugase poolt ning siin avastati kalme keskel kirst koos panusteta laibamatusega. Hiljem oli selle algse kirstu peale ehitatud veel üks, väiksem kirst, kus oli täiskasvanu ja lapse matused; esimese juurest leiti rauast karjasekeppnõel. See on seni ainus kivikirstkalme Eestis, mille kirstus (ehkki mitte algses, vaid hilisemas) olnud matuse juurest olnud rauast karjasekeppnõel.

Lõuna-Eesti kivikirstkalmetest on uuritud vaid ühte **Vehendis**, kus avastati panusteta laibamatuseid. Dateerimise seisukohalt võiks pakkuda pidepunkte kalme alt leitud põletusmatust, mis radiosüsiniku meetodil dateeriti 2315±90 aasta vanuseks. Paraku langeb viimase kalibreeritud väärtus väga pikka ajavahemikku, so 760–170 eKr, mistõttu see ei täpsusta sealsete kivikirstkalmete kronoloogiat kuigivõrd.

Maa-alused kalmistud

Nagu pronksiajal, nii jätkus ka eelrooma rauaajal matmine maahaudadesse. On andmeid nii laiba- kui ka põletusmatuste kohta. **Tamsa** kalmistus Tartumaal oli arvatavasti tegu laibamatustega, mille juurest leiti rida rauast karjasekeppnõelu (kalme oli lõhutud). Põletusmatuseid on leitud aga näiteks **Vehendi** ja **Põlgaste** kivi kalme alt ning dateeritud C¹⁴-meetodil kas pronksiaja lõppu või eelrooma rauaaga.

Kangurkalmed

Eelrooma rauaajal tekkinud uued kalmetüübid on kangurkalmed ning varased tarandkalmed. Kangurkalmeid on registreeritud mitmel pool Põhja- ja Lääne-Eestis, kuid kuna nad väliselt ei erine kivikirstkalmetest, siis ei saa nende olemasolust enne teada kui kaevates. Kui siiski.

Kangurkalmete kindlaksmääramine varem kaevatud muististe hulgas on tagantjärele üsna keeruline. Eriti just vanemate (19.–20. sajandi alguse) kaevamiste puhul ei saa kunagi kindel olla, et tegu pole lihtsalt halvasti säilinud kivikirstkalmetega, kus väheste kaevamiskogemuste tõttu ei osatud hävinud müüride või kirstude põhju tähele panna. Seetõttu võib mitme seni esitatud kangurkalme näite puhul Lagedis, Kurnas, Muuksis jm olla tegu ka uurija n.-õ enda konstrueeritud kalmetüübiga, mida tegelikult pole kunagi eksisteerinud. Kuid samas on meil olemas ka mõned kindlamad tõendid kangurkalmete olemasolu kohta, mida järgnevalt vaatlemegi. Ehituslikult võib sellised kalmed jagada kahte rühma: ilma konkreetse ja selge ringmüürita (nagu Palmse II) ja ringmüüri(de)ga (nagu Adila) kalmed.

Esimesse rühma kuulub **Palmse II kalme** Lääne-Virumaal, mille läbimõõt oli üsna ühtlaselt 4,5–5 m vahel, kõrgus ulatus ümbritsevast maapinnast 40–50 cm-ni. Mingeid konstruktsioone ülemistes kivikihtides eristada ei olnud võimalik, alles alumises kihis selgus muistise iseloom. Kivilade koosnes siin valdavalt raudkividest, paekive esines üsna vähe. Kuid ometi avastati selge eripära nende erinevate kiviliikide paiknemises: paeplaadid koondusid kalme keskele, enam-vähem ringi- või ovaalikulisele alale läbimõõduga 130–160 cm. Raudkivid olid laotud ringi- või ringvallikuliselt ümber selle paetuumiku. Seega oli tegu kivikalmeaga, mille keskosas esines ringitaoline konstruktsioon. See kiviring polnud mingi korrapärane moodustis, nagu seda ollakse harjunud nägema meie kivikirstkalmete juures. Kuid mingi tähendusliku ehituselemendina oli see vaieldamatult olemas, sest eristas paekividest tuumikut raudkividest koosnevast ümbrisest e vallist, see oli justkui selle valli seesmine ääris.

Palmse II kalmesse oli maetud peamiselt põletamata, kokku 240 g luudest oli vaid 6 g põletatud. Luutükid esinesid hajali üle kogu kalmepinna, mingeid eriti tihedaid luupesi ei olnud. Siia oli maetud 5–7-aastase laps, kusjuures koljutükke leiti peaaegu igast kalmenurgast. Ülekaalukalt suurem osa luid, mis kalmest saadi, kuulusid aga loomadele (veis ning kits või lammas, võib-olla ka hobune ja siga). Peale ühe rauašlakitüki leiti Palmse II kalmest ainult keraamikat – kokku 114 savinõukildu: enamasti riibitud, vähem tasandatud ja üks ilmselt tekstiilvajatusega kild. Katked pärinevad vähemalt neljast eri nõust, mis on pärit rauaaja vanemast järgust.

Ehituslikult on Palmse II kalmega kõige sarnasem kivikalme **Nehatus** Iru lähedal, mida 1936. aastal kaevas Vassar. See matmispaik oli küll kaks korda suurem, läbimõõdus 10–10,5 m, kuid keskosa koosnes siingi paekividest ning ääreosa raudkividest, mis olid paigutatud ringvallikuliselt ümber paetuumiku. Surnud olid kalmesse maetud enamasti põletatult, vähem põletamata, kuid maetute endi kohta antropoloogilised andmed puuduvad. Lisaks leiti ka arvukalt loomaluid (veis, hobune, kits/lammas). Panustena tuleb märkida luunõela ja keraamikat, samuti saadi pronksrõngake ja paar lihvimiskivi. Vassar ise pidas Nehatu kalmet keskmise rauaaja konstruktsioonideta kivivarekalmeks. Lõugase arvates oli tegu hoopis eelrooma rauaaja lõpul rajatud halvasti säilinud kivikirstkalmeaga. Luunõel ja keraamika näivad selle kalme siiski dateerivat juba vanemasse eelrooma rauaaga.

Teise rühma kangurkalmete üheks näiteks on **Adila** kalme (Hageri khk), mida uuriti 1921. aastal Tallgreni juhatusel. Kalmet ümbritses kaks suurtest kividest kontsentrist ringmüüri läbimõõduga 19 ja 15 m. Põletatud ja põletamata luud koos leidudega paiknesid peaaegu eranditult sisemise ringmüüri piiratud alal. Rauast karjasekeppnõel ja nõorornamendiga keraamika viitavad kalme rajamisajale nooremal eelrooma rauaajal, kuid rida leide (spiraalsõrmused, käevõru, helmed jms) kuuluvad hoopis hilisemasse aega, nooremasse rooma rauaaga.

Teist kiviringidega kangurkalmet kaevas Vassar 1939 **Uuri** külas Klaukse talu maal. Kalmes oli koguni kolm kontsentrist kiviringi, kuid kirst puudus. Avastati vähemalt 11 laibamatust, põletatud luid ei leitud. **Panused** – raudkäevõrud, rull- ja spiraalpeaga ehtenõelad,

pronkskävõru ja keraamika – dateerivad selle matmispaiga eelrooma rauaaja vanemasse poolde või keskpaika.

Võib tuua veel mõne näite. Muhu saarel **Mäla** külas kaevas Lõugas 1984.–1985. a Ussimätta-nimelist kivikalmet. Lisaks neljale tarandile avastati seal ka kahe ringmüüri ümbritsetud ümmarguse põhiplaani kalme, kus aga mingitki jälge kirstust ei leitud. Tõsi küll, kalme keskosa oli lõhutud, kuid seal avastati seevastu 1,55 m suurune rändrahn, mis ilmselt kujutas endast keskse matuse kohal olnud hauakivi. Surnud olid kalmesse maetud põletamata. Panuseid kiviringidega kalmest ei saadud, tarandid on aga rajatud ilmselt nooremal eelrooma rauaajal.

Nii Palmse kui ka Adila tüüpi kalmetele võib leida paralleele väljaspool Eestit, eriti Edela-Soomes ja Ida-Rootsis. Soomes rajati nn *raunio*-kalmeid nii hilispronksiajal kui ka eelrooma ja rooma rauaajal; osa neist on täiesti ilma siseehitusega, osa aga varustatud äärel või sees paikneva ringmüüri. Surnud on kalmetesse maetud kas põletatult või põletamata, panuseid on ajastule iseloomulikult vähe. Ida-Rootsi rannikualadel, Ölandil ja Ojamaal, samuti mitmel pool Rootsi sisemaal ja Norras esines nooremal pronksiajal ja vanemal rauaajal samuti kivivarekalmeid, ümmargusi, kolm- ja nelinurkseid, ovaalseid jne, mis äärelt olid tihti piiratud kivimüüri, kuigi mitte alati. Suur osa kangurkalmetest on korduvalt ümber ehitatud, kusjuures ainult osa neist sisaldab matuseid. On arvatud, et kangurkalmed polnudki niivõrd ordinaarseteks matmispaikadeks kui just korduvate rituaalide läbiviimise kohaks, kuhu vahel nende rituaalide käigus asetati ka piiratud koguses luid.

Varased tarandkalmed

Alates 1920.–1930. aastatest on Eesti tarandkalmeid üldiselt peetud kalmetüübiks, mida iseloomustab küllaltki selgepiiriline siseehitus ning kindel ja hästi väljatöötatud kronoloogia. Juba tollal tehti kindlaks, et suured ja paljudest ridastikku paiknevatest taranditest koosnevad tarandkalmed on Eestis (ja ka Soomes ning Põhja-Lätis) tekkinud rooma rauaaja alguses, so olenevalt paikkonnast 1.–2. sajandil pKr, ning neisse maeti üldiselt kuni 4.–5. sajandini, kohati ka hiljem veel. Eesti tarandkalmete kronoloogiat võimaldasid Kesk-Euroopas välja selgitatud absoluutse kronoloogiaga siduda eeskätt arvukad sõled, mis arvati olevat siinamaile jõudnud 1. sajandi teisel poolel. Juba noil aastail torkas silma Kirde-Eestile iseloomulike tarandkalmete puudumine Lääne-Eestis ja saartel.

Hiljem, 1960.–1980. aastatel, leiti selliseid kalmeid ridamisi nii mandri lääneosas kui ka Saaremaal ja Muhus. Viimased erinesid aga nn klassikalistest, Kirde-Eesti tüüpi tarandkalmetest vähemalt kolme asjaolu poolest. Esiteks, tarandid olid palju väiksemad ning paiknesid tihti mitte ühes reas nagu tavaliselt mujal Eestis, vaid ka n-ö kärjetaoliselt, ümbritsedes tihti ümmarguse põhiplaani kalmet. Teiseks, kui klassikaliselt liitunud tarandkalmetes valitses põletusmatus ja laibamatmist esines ainult vanemates ja hilisemates tarandites, siis Lääne-Eestis, samuti mujal Põhja-Eestis ja ka Edela-Soomes avastatud vastavates kalmetes domineeris laibamatmine, mille kõrval vähemal määral esines ka põletusmatust. Ning kolmandaks, peaaegu täielikult erinev oli Lääne-Eesti tarandkalmete leiumaterjal, sest siin puudusid sõled ning teisedki esemevormid, mis mujal Eestis sõlgedega kaasas käisid (mitmesugused käe- ja kaelavõrud, kinnised sõrmused jms.). Samas olid siin tavalised rauast karjasekeppnõelad, õhukesed pronks- ja raudkävõrud, nõorornamendiga keraamika, vahel leiti ka spiraalse keskosa ja lusikakujuliste otstega oimuehteid, rauast putkkirveid, importesemeid idapoolsetelt aladelt jne. Ja kuigi need erinevused on vägagi silmatorkavad, dateeriti ometi vastavastatud tarandkalmed Lääne-Eestis ja saartel 1.–2. sajandisse pKr. Põhjusi oli siin ilmselt kaks: 1) veendumus, et tarandkalme vorm tekkis Eestis 1. sajandil ning 2) just tol ajal, s.o 1960. aastate lõpul, väljatöötatud eelrooma rauaaja kronoloogia.

Birger Nerman avaldas juba 1938. aastal *Senatne un Maksla* esimeses numbris artikli Kesk-Rootsis Upplandis 1930. ja 1932. aastal kaevatud **Ulleråkeri** kalmest, mis väliselt meenutas meie tarandkalmeid: see oli 45 m pikkune ja 9 m laiune ning pikikülgedel piiratud suurtest kividest ääremüüridega. Kuigi tarandiline siseehitus puudus (või ei osatud seda märgata), oli sarnasus tarandkalmetega ometi väga suur. Maetud oli Ulleråkeri kalmesse vanemal ja nooremal pronksiajal, nii põletatult kui ka põletamata. Nerman juhtis tähelepanu

võimalusele, et 1) Eestis tekkis tarandkalme vorm märksa varem kui seni arvati, so hilispronksiajal – eelrooma rauaajal, ja 2) tarandkalmed ei kujunenud välja kivikirstkalmetest, vaid võeti üle Rootsist kui omaette kalmetüüp, mis siin hiljem edasi arenes. Võib ainult oletada, et just see teine asjaolu ei sobinud kuidagi Eesti toleaegele rahvuslik-romantilisele arheoloogiale, kuivõrd parasjagu nähti vaeva tõestamaks, et tarandkalmed arenesid välja kohalikest vanematest kivikirstkalmetest (küll mitte kirstust, nagu arvati varem, vaid ringmüürist), st nad peegeldavad kohalikku arengut ja mitte väljast tulnud (gooti) kolonisatsiooni. Tuleb lisada, et Kesk-Rootsis on hiljemgi aeg-ajalt kaevatud tarandkalmeid ning nad kõik on sisaldanud varaseid, pronksiaega ja eelrooma rauaaja vanemasse poolde kuuluvaid matuseid.

Põhja-Eestis on varaseimateks tarandkalmeteks Rannamõisa III, Ilmandu III, Tõugu II ja Võhma Tandemäe, peale selle on veel rida, mis kuuluvad mõnevõrra hilisemasse aega, kuid siiski aega enne Kristuse sündi. Vanimaks on ilmselt **Ilmandu III kalme**, kus üsna primitiivselt ehitatud taranditesse ja kirstudesse oli maetud vaid laibamatuseid, tavaliselt täiesti ilma panusteta, vahel aga koos savinõuga ja ühel juhul ka lusikotstega oimuehtega. Et puudusid täiesti nii nõör- kui ka kammornamendiga savinõud, karjasekeppnõelad, pronks- või raudkäevõrud, siis on kalme ka nende kasutusajast vanem. Samas kuulub Ilmandu keraamika kas hilispronksiaega või eelrooma rauaaja vanemasse poolde. Dateeringu seisukohalt oluline on fakt, et Ilmandu III kalme põhjaplaatide all avastati hajali põletatud luid, mis tunnistavad veelgi varasematest puistepõletusmatustest. Viimased esinesid vahetult plaatide all kõige rohkem 5–6 cm sügavuseni, kusjuures jäi mulje, et nad ei saa kalmest väga palju varasemad olla. Koos põlenud luudega esinenud sõetükikeste dateerimine andis tulemuseks 2815±85 radiosüsiniku aastat ehk kalibreerituna u 1190–840 eKr. Seega võib väita, et Ilmandu III kalme on seni ilmselt üks vanemaid Eestis, kuuludes kas I at 2. või 3. veerandisse eKr. Kalme tarandites olnud laibamatuseid katvate plaatide pealt leiti lõpuks veel ka järelmatuseid koos noorema rooma rauaaja esemetega.

Rannamõisast ja Kadrina **Võhmalt** on leitud panuseid, mis esindavad vanemat eelrooma rauaagea. Kui Rannamõisa III kalme jäeti ka maha juba enne nimetatud daatumit, siis Tandemäe kalmesse ehitati juurde veel üks tarand (III) ning asetati mitu järelmatust, lõhkudes nendega I ja II tarandi vahelist müüri. Nii III tarandist kui ka mainitud järelmatuste juurest leiti aga rohkesti rauast karjasekeppnõelu, mõned õhemad pronkskäevõrud ja rauast kitsateraline võitluskirves. Seega on Tandemäe kalmesse – ilmselt pärast teatavat vaheaega, sest muidu on raske seletada tarandimüüri lõhkumist – maetud ka eelrooma rauaaja viimastel sajanditel.

Varase tarandkalmega on tegu veel ka **Tõugul**, u kilomeetri kaugusel Tandemäest. Aastatel 1993–1995 toimetatud välitööd näitasid, et hilispronksiajal rajatud kivikirstkalme IIA kõrvale oli siin hiljem püstitatud 5 tarandist koosnev kalmistu IIC, kuhu peale ühe erandi oli maetud panusteta laibamatuseid nagu Ilmanduski. Erandiks oli matus 4. tarandis, mille juurest saadi käevõru, mis kuulub arvatavasti eelrooma rauaaja vanemasse poolde. Kalme IIC pindmistest kihtidest ja äärevarest leiti jälgi hilisematest põletusmatustest, mis nagu rauast sirp-nugagi olid pärit nooremast eelrooma rauaajast. Nähtavasti eelrooma rauaaja lõpul (2004±99 C¹⁴-aastat tagasi) oli kalme IIC kõrvale ja kivikirstkalme IIA peale ehitatud suur ruudukujuline tarand IIB, kus ent puudusid (algses asendis) matused (va panusteta matus hiljem sisse ehitatud kirstus) ja kaasleitud peale ühe õhukese käevõru. Lisatagu veel, et mitmel pool tarandiplaatide all avastati jälgi põletusmatustest algses pinnases (nagu Ilmandu III kalmeski) ning tarandi IIB põhjapoolse nurga alt väikesest lohust leiti põletamata lapsematus.

Nagu juba eespool nimetatud, on vanema eelrooma rauaaja esemeid leitud tervest reast Lääne-Eesti tarandkalmetest, samuti mitmelt poolt Kirde-Eestist. Kahjuks peab märkima, et peale mõne üksiku erandi ei ole viimastel aastakümnetel kaevatud kalmed sellisel tasemel veel publitseeritud, et oleks võimalik analüüsida neist saadud leiukomplekse (näiteks üksikute tarandite või üksikute matuste kaupa).

Üks varane tarandkalme Kirde-Eestis oli laibamatustega **Toila kalme**. Siit ei leitud ei sõlgi ega teisi samaaegseid pronksehteid, küll aga terve rida rauast karjasekeppnõelu ja nuge, sh suurte (võitlus-?)nugade katkeid, ning lusikakujuliste otstega oimuehte spiraal. On huvitav, et IV tarandi laibamatuste kihi all avastati veelgi vanem põletusmatuste kiht, mida võib seostada

analoogiliste nähtustega Ilmandu III, Tõugu II, Põlgaste ja Vehendi kalmete all (vt eespool). Tarandid Toilas on rajatud ilmselt eelrooma rauaaja teisel poolel.

Lääne-Eestis kaevati esimesi varaseid tarandkalmmeid **Kõmsis** (EE, joon 140). I kalme oli ühetarandiline ning siin olid tüüpilisteks panusteks rauast karjasekeppnõelad, lihtsad pronkskävõrud, noad jms, lisaks Volga–Okaa aladelt imporditud ehtenaast. II kalmes oli tarandeid paarikümne ringis ning leiumaterjal märksa rikkalikum ja mitmekesisem. Vanimateks leidudeks on siit kalmest kaks pronksist nn Bräcksta-tüüpi kaelavõru (EE, joon 124), mis kuuluvad eelrooma rauaaja vanemasse järku (sama põhitüüp nagu Jäbara A-kalmes). Sama vanad on tõenäoliselt aga mitmed teisedki esemed nagu ažuurse peaga ehtenõel, pintsett, ketasehe ja võib-olla mõned muudki esemed, mis leiti kalme keskosast, esimestena ehitatud taranditest. Suur osa II kalme leiumaterjalist on aga hilisem, pärinedes eelrooma rauaaja keskpaigast ja viimastest sajanditest (oimuehted, karjasekeppnõelad, spiraalpeaga rauast ehtenõel, arvukad lihtsad pronkskävõrud, noad (sh võitlusnoad ja isegi mõõga katke), õõs- ja silmaga kirved, õhemad rauast kävõrud jms). Usutavasti on Kõmsi II kalme rajatud juba eelrooma rauaaja esimesel poolel, kuid siia maeti ilmselt ajaarvamise vahetuseni. Arvestades tarandite suurt hulka, on kalme selline pikk kasutusaeg täiesti mõeldav.

Saaremaal oli esimeseks uuritud varaseks tarandkalmeks **Liiva-Putla**, mis oma leiumaterjali poolest erineb mõnevõrra teistest sealsetest kalmetest. Siin puudusid täiesti oimuehted, raudkävõrud (peale ühe ebamäärase katke), spiraal- või rullpeaga ehtenõelad ning keraamikas on üsna tagasihoidlikult esindatud nõorornament. Seevastu oli rohkesti suuri (võitlus-)nuge (üheks korduvaks kombinatsiooniks tunduski siin olevat nuga koos karjasekeppnõelaga), õhukesi lamekumera ristlõikega kävõrusid, spiraalsõrmuseid jt noorema rooma- ja isegi keskmise rauaaja asju. Et aga antud kalme võib olla rajatud juba isegi eelrooma rauaaja vanemal poolel, sellele viitab ümmargune varase La Tène'i pronksnaast, samuti bimetalne (pronksist ja rauast) kolmikspiraalse ehtenõela pea. Juba viimase materjali eripära osutab rauaaja päris algusele (meie mõistes pigem pronksiaja lõpule) ning kuigi täiesti täpseid vasteid ei ole veel teada, on see ese ilmselt valmistatud kusagil Volga–Okaa aladel I at 2. veerandil eKr. Leiumaterjali põhjal otsustades jääb mulje, et Liiva-Putla kalmesse on maetud mitme vaheajaga küllaltki pika aja jooksul, kuid põhiosa panustest kuulub ilmselt nooremasse eelrooma rauaagea.

Kurevere kalmes eristati ehituse põhjal mitut järku (EE, joon 114). Vanimaks osaks oli siin kivikirstkalme, mis hilisemal etapil oli ümbritsetud täiendava müüriaga. Kolmandaks ja noorimaks järguks olid 20 väikest tarandit ümber kivikirstkalme. Ka leiumaterjal jaguneb kolme kronoloogilisse rühma, kuid kahjuks ei selgu publitseerimisandmetest, kas need langevad kokku ehituses täheldatud etappidega. Vanimat leiurühma aitavad dateerida merevaigust nelja labaga helmes, luust ažuurne ehteketas ning lohkornamendiga kaunistatud suure nivendilise poti katked – need esindavad hilispronksiaegset materjali, omades täpseid vasteid Loona kalme leiumaterjali hulgas. Järgneb rühm eelrooma rauaaja vanema poole leide: ümmargune pronksnaast, mitut tüüpi oimuehted (EE joon 126), ažuursed naastud (idapoolne import) ning spiraali keeratud otstega rauast võõhaak. Kolmas leiurühm on kõige arvukam ja siia kuuluvad rauast karjasekeppnõelad, putkkirves, odaotsa katke, rauast ja pronksist kävõrud, noad, naasklid ning võib-olla ka enamik keraamikast. Seega esindab ka Kurevere kalmistu üsna pikka matmistraditsiooni, mis erinevate haudehitiste arvu silmas pidades pole sugugi imekspandav.

Seega võib märkida, et varaste tarandkalmete ehitamise traditsioon levis Lääne- ja Põhja-Eesti rannikuvöötmes üsna laialdaselt juba hiljemalt eelrooma rauaaja vanemal poolel, so ajavahemikus 500–200 eKr. Seni kõige varasemad taolised kalmed on teada 1) Tõugu ja Võhma Tandemäe ümbruses, 2) Rannamõisa ja Ilmandu juures ning 3) Lääne-Eestis ja Saaremaal (Kõmsi II ja Kurevere). Eelrooma rauaaja teisel poolel levis varaste tarandkalmete ehitamine juba märksa laiemalt, jõudes ka Kirde-Eestisse, kus järgnevalt sündiski tüüpiliste tarandkalmete rajamise komme. Nii ehituslikud iseärasused kui ka leiud osutavad üsna veenvalt meie varaste tarandkalmete ajalisele ja kultuurilisele seosele samalaadsete kalmetega Edela-Soomes ning Kesk-Rootsi idaosas. Et vähemalt seni on kõige vanemaid tarandkalmmeid leitud Rootsis, siis tuleb ilmselt sealt otsida ka selle kalmevormi algupära. Samas peab aga märkima, et Mälari ümbruses teatakse tarandkalmmeid siiski niivõrd vähe, et mingit laiemat kultuurilist või etnilist

alust neil seal olla ilmselt ei saanud. Küll torkab aga silma asjaolu, et varased tarandkalmed levisid samas geograafiliselt ja kultuuriliselt determineeritud piirkonnas (rannikulähedased alad Kesk-Rootsis, Edela-Soomes ning Põhja- ja Lääne-Eestis), mida iseloomustas tihe läbikäimine juba eelneval perioodil, hilispronksiajal, ja mille üheks tunnuseks oli tollal nn Asva tüüpi keraamika levik.

Matmispaigad Lätis ja Leedus

Ka Lätis jätkus pronksiajast tuntud kivikirstkalmete ehitamine eelrooma rauaajal. Üheks vastavaks näiteks on kalmete rühm “*Kara kapi*” (Sõjakalmed) **Salenieki** (Rezekne raj), kus asus 31 kivikirst- ja 3 tarandkalmet. Kalmeid uuris 1926. a F. Balodis (11 kalmet) ning 1930-ndatel E. ja R. Šnore (23 kalmet). Siinsed kivikirstudega kalmed olid kuhjatud kokku liivast ja mitte kividest nagu Buļļumuižas või Eestis. Kääbaste ümber olid kraavid, mis osutab sellele, et liiv kuhjatise jaoks oli võetud sealtsamast. Kivikonstruktsioonid – kiviread, kirstutaolised lademed ja isegi kirstud – asusid esialgse maapinna tasandil ja olid enamasti tugevasti lõhutud. Kalme keskel leiti harilikult ka jälgi tuleasemest, tihti matuse kõrvalt. Leide oli nendes kalmetes väga napilt, kuid mitmel kaalutlusel on Salenieki kivikonstruktsioonidega kääpad dateeritud eelrooma rauaajaga ja rooma rauaaja algusse (enne 2. sajandit pKr).

Varased tarandkalmed

Sarnaselt Eestiga levivad ka Lätis tarandkalmed, kuid alles üsna eelrooma rauaaja lõpus. Üks selliseid oli **Salenieki kalme nr. 35**. Ta sisaldas kolm tarandilaadset ehitust, millest ühes oli omakorda kivikirst laibamatusega. Laibamatuseid, kõik ilma panusteta, avastati ka teistes tarandites, samas kui siinsetes rooma rauaaja tarandkalmetes oli üldiselt domineeriv põletusmatus. Ka 35. kalme algsete laibamatuste peal oli kiht hilisemaid järelmatuseid tarandkalmetele iseloomulike panustega. Seega meenutab Salenieki 35. kalme mõningaid Eesti varaseid tarandkalmeid, kus esineb nii kirste kui ka tarandeid. 2.–3. sajandil ehitati siin juba klassikaliselt liitunud tarandkalmeid.

Urnimatustega kääpad

Edela-Lätis levisid eelrooma rauaajal kääpad põletusmatustega urnides. Üks selliseid kalmistuid on olnud **Bauskis** (Liepaja raj, üsna Leedu piiri lähedal) ja seal oli 3 kääbast. Ühes arheoloogiliselt uuritud kalmes läbimõõduga 14 m avastati suurtest, kohati kahekordselt asetatud raudkividest ring, mille sees oli 4 põletusmatust urnides ja 3 põletusmatust ilma urnideta. Kalmeapanused olid väga napid ning olulisim neist on hiline La Tène'i tüüpi sõlg 2.–1. sajandist eKr.

Lääne-Leedu kääpad

Peale väheste erandite tuntakse eelrooma rauaaja kalmeid vaid Lääne-Leedust. Nendeks olid liivakääpad kivikonstruktsioonidega, milline kalmetüüp sai siinkandis alguse juba vanemal pronksiajal. Näiteks võib olla **Ēgliškiai** kalmistu Kretinga lähedal, kus erinevatel aegadel on kaevatud 6 kalmet (A. Götze 1895, A. Bezenberger, 1969 ja 1974–1975 E. Grigalavičienė).

Ēgliškiai kääpad olid ümbritsetud enamasti mitme kontsentrilise kiviringiga. Matuste iseloom nendes kääbastes oli eri aegadel erinev, kuid reeglina varasemad matused asusid kalme keskel, hilisemad perifeersetes osades. Näiteks 1. kalmes (läbimõõt 14 m) oli kokku 3 kontsentrilist ringi ning kõik kolm põletusmatust paiknesid sisemise ringi sees. Sealjuures kõige varasem matus oli asetatud omakorda väga väikese kiviringi sisse, teised sellest väljapoole ning pisut kõrgemale. Nähtavasti oli sellesse kalmesse maetud ka mõni laibamatus, millest tunnistab pronkskäävõru leid. Laibamatustega hauad olid aga kalme lõhkumise käigus hävitatud.

Ēgliškiai kääbaste põhjal on välja selgitatud järgmine kronoloogia: 1 – esimesed (varasemad) matused kalme keskosas, ovaalse või nelinurkse kivikonstruktsiooni sees, kuuluvad noorema pronksiaja lõppu (kääpad nr. 2 ja 3); 2 – järelmatused selliste varaste konstruktsioonide peal, tavaliselt urnides, dateeritakse u 300 paiku eKr (matus nr. 13 kääpas nr. 3); 3 – matused kiviringide sees (nagu 1. matus 1. kalmes) kuuluvad 3. sajandisse eKr; 4 – matused kivikirstudes või kivilademete vahel dateeritakse a 200 paika või 200–150 eKr

(matused nr. 8 ja 9 kalmes 3, matus nr. 3 kalmes 1); 5 – põletusmatused urnides, mis on kääpakuhjatistes, kuuluvad 150–1 eKr (matused 4 ja 5 kalmes 2, 1–7 kalmes 3) ja 6 – laibamatused kääpakuhjatistes 150 eKr – 100 pKr.

On ka täheldatud, et kalmete konstruktsioon oli keeruline nooremal pronksiajal, kuid muutus lihtsamaks eelrooma rauaaja jooksul. Siis piirduti vaid ühe kiviringiga, samuti asendusid hiljem põletusmatused laibamatustega. Panused põletusmatuste juures olid vähesed: raudkäevõrud, La Tène'i tüüpi raudsõled, pronksist ehtenõelad jms. Seevastu laibamatused (eelrooma rauaaja lõpp ja rooma rauaaja algus) on olnud varustatud palju rikkalikumalt: oimuehted, spiraalriipsid (vt Bruožai, joon 79), kaelavõrud, käevõrud ja ehtenõelad, sõrmused jms.

Teine oluline kalmistu Lääne-Leedus on **Kurmaičiai**, kus on kaevatud erinevatel aegadel (1940, 1948, 1950–1951) 10 kääbast ja terve rida ühendatud müüridega maa-aluseid haudu. Ka Kurmaičiai kääbaste ehitus muutus eelrooma rauaaja jooksul tunduvalt lihtsamaks: varaseimad sarnanevad täiesti pronksiaegsetega. Varase kalme näidis oli kalme A, kus avastati 3 ringmüüri: välimine 12 m läbimõõduga ja laotud kolmekordsena, kõige sisemine 5 m läbimõõduga, see ümbritses kivisillutist; kõik konstruktsioonid kaetud mullaga; 6 põletusmatust keskmise müüri piiratud alal, osa matuseid urnides; üks laibamatus koos spiraalsete oimurõngaste ja spiraalidega, dateeritud Ida-Preis 6.–5. sajandisse eKr.

Hilisemad kääpad muutuvad tunduvalt lihtsamaks. Kääpas nr 4 oli ainult kaks kivimüüri, millest välimine oli juba väga ebakorrapärane. Keskosas oli 4 põletusmatust saviurnide jäänustega, kusjuures 5. matus oli otse tsentris, kivilademe all, ja selle 5. matuse all oli omakorda veel üks matus. Nii nagu selles kalmes, nii olid ka teistes Kurmaičiai kalmetes üksnes põletusmatused, enamasti urnides. Panuseid peale keraamika ja ühe hobusehamba ei esinenud.

Kurmaičiai kääbaste kõrval avastati liitunud kivimüüridega ümbritsetud põletusmatused. Kivimüürid olid väga erineva kuju ja suurusega – ümmargused, ovaalsed või ebakorrapärased. Harilikult olid müürid kahekordsed, vahel siiski ka 4–5-kordsed (kuni 70 cm kõrgused). Igal müüri piiratud alal oli üks matus, kuid vahel oli matuseid siiski ka kaks. Urne esineb üsna harva. Põletatud luud olid pandud väikestesse aukudesse või puistatud suuremale alale laiali. Kurmaičiai kalme kuulub eelrooma rauaaja lõppu ja oli üleminekuvormiks kääbastelt maa-alustele kivikonstruktsioonidega kalmetele. Viimased levisid Lääne-Leedus ajaarvamise vahetuse paiku.

Maa-alused kalmistus Ida-Leedus

Kui Lääne-Leedus on eelrooma rauaajal tegu olnud maapealse ehitusega kääbastega, siis Ida-Leedu kindlustatud asulate piirkonnas tuntakse vaid maa-aluseid kalmistuid. Üks seesugustest kalmistutest avastati **Kernavės**. Surnud olid seal maetud põletatult maahaudadesse, vahel olid põletatud luud asetatud saviurni, teinekord kivide vahele, mõnikord aga lihtsalt auku. Valgevenes, üsna praeguse Leedu piiri lähedal, on teada maa-aluste põletusmatustega kalmistu **Lankiškių**. 3600 m² suurusel alal oli vaid 81 hauda, mis paiknesid seega üsna hõredalt. Suurem osa matustest oli panusteta, põlenud luud olid tuleasemelt kokku korjatud ning puistatud 30–50 cm sügavustesse aukudesse; mõnes hauas leiti ka tulease, mõnes oli aga kive või isegi kiviring. Kaks matust olid põletamata. Panuste hulgas domineeris riibitud keraamika (sh. esines miniatuurseid savinõusid), leiti ka mõni silmaga kivikirves ja tulekivilaast (ühast hauast saadi koguni 48 tulekivilaastu) ning üks pronkssõrmus. Kernavė ja Lankiškių kalmistud kuuluvad eelrooma rauaagea ning selliseid teatakse veel mujaltki riibitud keraamika kultuuri alalt.

Lankiškių kalmistu puhul on olulised matuste ümber olnud kiviringid ja kambrid, mida tuntakse alates ajaarvamise vahetusest ka Lääne-Leedus. Teine ühine joon Lääne-Leeduga on miniatuursete savinõude kasutamine hauapanustena. Kolmas seos on nii põletus- kui ka laibamatuste koosinemine, mis on aga väga laialt levinud komme.

Kindlustatud asulad

Nagu ülalpool mainitud, jätkus suuremal osal Läti ja Leedu kindlustatud asulatest elutegevus ka eelrooma rauaajal, kuid selleaegsed kihid on harva eristatavad hilispronksiaegsetest. Eestis seevastu on Iru, Asva, Ridala ja Narva asulad mõneks ajaks maha jäetud. Alles eelrooma rauaaja teisel poolel kindlustatakse mõned neist uuesti, samuti on sel ajal rajatud uusi linnuseid.

Irus eristas asustusetapi, mida iseloomustas nn hiliste kivikirstkalmetega üheaegne keraamika, esmakordselt V. Lõugas, kes dateeris selle 1.–2. sajandisse pKr. Mingeid ehituskonstruksioone sellest ajast esialgu ei teatud. 1984.–1986. aasta kaevandis õnnestus esmakordselt leida ka nimetatud asustusetapile vastavad ehitussäilmed. Hilisema keskvali all satuti söestunud palgijäänustele, mis stratigraafiliselt paiknesid pronksiaja ja I at teise poole kindlustuskihtide vahel. Samast saadi ka natuke savinõukilde, sh kammtempliga kaunistatud servatükk, mis täiesti sobivad antud etapi keraamikaga. Paraku ei selgunud, kas nende tükide näol oli tegu kindlustise või eluhoonega, sest mingeid selgemapiirilisi konstruksioone tuvastada ei õnnestunud. Võetud radiosüsiniku proovid andsid tulemuseks 2185 ± 35 ja 2165 ± 40 C¹⁴-aastat tagasi (kalibreerituna u 350–175 eKr) – seega kuuluvad nad seni arvatust märksa varasemasse perioodi.

Ka vaadeldava etapi leiumaterjal on tegelikult mõnevõrra ulatuslikum kui varem oletati. Sii võib liigitada u 70 savinõukildu, sh osa kaunistatud kammtempli vajutuste või nõõrornamendiga. Peale keraamika võib vaadeldava perioodiga Iru seostada veel kahte eset, kuigi nende leiutingimused ei võimalda neid täiesti kindlalt siduda ühegi konkreetse asustusjärguga. Üks neist on luust karjasekeppnõel, mis leiti juba enne sõda. See on ainus teadaolev luust karjasekeppnõel, mille kuulumine just eelrooma rauaaja kihistusse on tõenäolisem kui mõnda muusse (kindlustatud asula või linnuse) järku. Teine ese, mis tüpoloogiliselt võib vaadeldavasse aega kuuluda, on rauast rullpeaga ehtenõel.

Selle kindlustusetapi näol Iru on tegu osaga üle-Eestilisest nähtusest. Peaaegu täpselt samasuguseid radiosüsiniku dateeringuid on saadud veel mitmelt poolt: **Pada II** linnuselt (2190 ± 50), **Alatskivi** Kalevipojasängilt (2200 ± 50), **Narva** Joaoru kindlustatud asulast (2152 ± 70), **Saadjärve** linnamäelt (1975 ± 45). Peale selle on veel nii mõneltki linnamäelt leitud enam-vähem samaaegset leiumaterjali ning kuigi C¹⁴-proove pole sealt võetud, võib suure tõenäosusega oletada nendegi muististe kasutamist vaadeldaval ajal. Sellisteks linnusteks võisid olla **Asva**, **Unipiha**, **Peedu**, **Tartu**, **Koila** ning võib-olla veel mõni (Loode-Eestis näiteks **Muuksi** ja **Jägala**).

Koilas (Kirde-Eesti) avastati hilisemate, arvatavasti keskmise rauaaja linnusekihtide all varasem ladestus, kus leiti jälgi elamust. Viimane oli arvatavasti tehtud rõhtpalktehnikas, mõõtmetega 5,5 x 6 m. Hoonepõhjal avastati mitu maasse süvendatud koldeaset, kuid pole selge, kas need kõik olid elamuga samaaegsed. Leiti vaid kaks kvartsikildu (töötlemata) ja lihvimiskivi, mis ei võimalda antud kihistust täpsemalt dateerida. Et osa leitud keraamikast oli kaetud tekstiilikoe vajutustega või riibitud, siis andiski see põhjust dateerida linnuse kasutuse algus hiljemalt eelrooma rauaajaga.

Avaasulad

Eelrooma rauaaja peamiseks asulatüübiks nii Eestis kui ka ilmselt Lätis ja Leedus on olnud avaasulad. Johtuvalt asustusüksuste väiksusest – need ei olnud nähtavasti suuremad üksikmajapidamisest – ei jäänud neist maapõue kuigi tüsedat ega leiurohket kihti ning seetõttu on neid tänapäeval raske avastada. Ja kuigi neid just viimastel aastakümnetel on registreeritud järjest enam, pole ulatuslikumale uurimisele seni siiski veel jõutud. Seetõttu saame ka siinkohal piirduda vaid mõne üksiku näitega.

Eestis kaevati 1972. a piiratud ulatuses **Rannamõisa** asulat endisaegse mereranna lähedal mattunud luidetel. Leiti keraamikat (sh suur riibitud seinte ja ümber pulga mässitud nõõri vajutustega kaunistatud pott ning kammornamendiga savinõukilde), mõned pronksitükid ja suur ihumiskivi. Mainitud keraamika kuulub nii eelrooma vanemasse kui ka nooremasse järku.

Piiratud hulgal on asulakohtadele osutavat keraamikat leitud hilisemate kalmete all, näiteks **Mõigus** Peetri talu maal, **Toilas** jm. Mitmest oma materjali põhiosaga hilisemasse aega kuuluvast asulast on saadud piiratud koguses kõnealuse perioodi leide või/ra radiosüsiniku dateeringuid (**Lehmja**, samuti terve hulk inspekteerimisel avastatud asulakohti, mille hilisema pinnamaterjali hulgas on ka teatud hulk vaadeldava ajastu keraamikat). Huvitavad on asulakohad, mis on avastatud ilmselt samaaegsete kalmete läheduses, neist kuni paari-kolmesaja meetri kaugusel (**Tõugu** I ja III). Seni ei ole viimaseid aga kaevatud. Ka osa Kagu-Eestis viimastel aastakümnetel avastatud asulakohti, millelt on leitud riibitud ja tekstiilkeraamikat, võib kuuluda siinkohal käsitletavasse perioodi (vt eespool).

Lätis on samuti teada rida avaasulaid (**Kivti**, **Kerkūzi**, **Jaunlīve**), kuid need kuuluvad peamiselt perioodi lõpusajanditesse ning rooma ja keskmissse rauaaega. Kerkūzi asula Kagu-Lätis kuulub põhiliselt eelrooma rauaaja teise poolde ja rooma rauaaega, kuigi siin leiti jälgi ka pronksiaegsest asustusest. Elamud olid kas nelinurksed (5 x 5 m) või ümarad-ümarovaalsed (need süvendatud pisut maasse). Asula oli ümbritsetud taraga. Leiumaterjali hulgas on kaks rooma münti, rauast ja pronksist ambsõlg, rauast karjasekeppnõelad ning rikkalikult tasandatud ja riibitud pindadega keraamikat.

Kui **Leedus** teatakse (vanemast) pronksiajast terve rida avaasulaid ja mitmeid neist on ka arheoloogiliselt uuritud, siis I aastatuhandest eKr pärinevaid avaasulaid seal seni kaevatud pole. Hilisemate asulakohtade kaevamisel on siiski mitmelt poolt saadud leiumaterjali, mis osutab vastavate kohtade asustatusele ka kõnealusel perioodil. Seesugused asulad on **Galeliai**, **Kukiai**, **Zastaučiai** ja **Žeimelis**.

Fossiilsed põllud

Maakasutussüsteemidest on vähemalt Eestis (Läti ja Leedu kohta puuduvad andmed) jätkunud nii põllukivihunnikute väljade kui ilmselt ka balti süsteemis põldude rajamine ja kasutamine. Saha-Loo põllud on jäänud kasutuselt ligikaudu vanema eelrooma rauaaja jooksul; nooremal eelrooma rauaajal on seda ala kasutatud juba eeskätt karjamaana. Uudse nähtusena ilmuvad eelrooma rauaaja algul nn kelti põllud.

Kelti põllusüsteemi on Eestis paremini uuritud **Proosal**, mis asub Saha-Loost u kilomeetri kaugusel. Vastupidiselt Saha-Loo peenardele jätavad Proosa peenrad väga ühtlase mulje. Siin ei ole võimalik eristada üksikuid kuhilaid peenarde sees või peal, mis annaks tunnistust nende järk-järgulisest kujunemisest eraldiseisvate põllukivihunnikute liitumise teel. Puuduvad ka üksikud põllukivihunnikud. Kogu Proosa põllukompleks näeb välja hoopis regulaarsem ja korrapärasem kui Saha-Loo oma ning põllulapid on võrdlemisi ühesuurused. Seetõttu võib arvata, et nagu mujalgi kelti põldude levikualal on ka siinsete põldude asend, suurus ja kuju olnud vähemalt mingilgi määral ette kavandatud. Erinevus balti põldudest on seega kujunemisprotsessis: kui kelti süsteemi põllulappide asend ja kuju planeeriti suuremalt jaolt juba enne esimest kündi, siis balti tüüpi põllud kujunesid välja alles pikaajalise maaharimise ja kivikoristuse käigus. Proosa põllud on rajatud ajavahemikus u 750–400 eKr. Kelti põllud on levinud laialdastel aladel Loode- ja Põhja-Euroopas perioodil hilispronksiajast kuni rooma rauaajani.

Eelrooma rauaaja ühiskond

Eelrooma rauaajal, eriti selle vanemal poolel, on jätkunud põhijoontes nooremal pronksiajal alanud traditsioonide areng. Teatud uuendused, mis vaadeldaval ajal toimusid, olid tingitud maaviljelusliku üksiktaluasustuse laienemisest, rauatootmise üha ulatuslikumast levikust tulenenud detsentraliseeritusest, võimu- ja omandisuhete ümberkorraldamisest. Suuremad ümberkorraldused leidsid aset eelrooma rauaaja keskpaiku ning on seostatavad eeskätt uue eliidi esiletõusuga. Kuna Läti ja Leedu kohta vastavad eriuuringud peaaegu et puuduvad, tuleb järgnevas piirduda peamiselt Eesti aineestikuga.

Põhja- ja Lääne-Eestis on meil pärast kindlustatud asulate mahajätmist ligi tuhande aasta jooksul tegu peamiselt üksiktalulise hajaasustusega. Nooremal pronksiajal oletatud keskasula – üksiktalude süsteem on sellisel kujul hääbunud, selle asemel levis korraldus, mida võib nimetada **ühe domineeriva talu süsteemiks**. Viimaseid iseloomustab teatud kindel piirkond, mille asustusüksused, üksikmajapidamised, on väliselt kõik ühetaolised ning puudub teistest silmnähtavalt eristuv keskus. Vanemal eelrooma rauaajal on seesugused asustusüksused maastikul markeeritud peamiselt kivikirstkalmete rühmadega, harvem varaste tarandkalmetega; hiljem asendavad kivikirstkalmete rühmi kõikjal tarandkalmed. Erinevused asustusüksuste vahel tulevad ilmsiks alles siis, kui suurem osa ühe piirkonna kalmerühmadest on arheoloogiliselt uuritud. Üks sellistest piirkondadest vaadeldaval ajal on Pirita jõe alamjooksu ala. Selgus, et kuigi väliselt on kõik asustusüksused jätnud endast kivikirstkalmete näol ühesuguseid jälgi, tõuseb neist üks siiski esile oma märksa rikkalikumate, sh ka importi sisaldavate hauapanuste poolest. Pirita alamjooksul oli selleks jõukamaks, domineerivaks taluks Iru, mistõttu võib oletada ka võimu kontinuiteeti selles piirkonnas, hoolimata sealse kindlustatud asula mahajätmisest.

Kuidas tekkis ja millel rajanes ühe asustusüksuse domineeriv asend teiste, väliselt samasuguste üksuste suhtes? Asjaolu, et üks talu on teistest märksa jõukam ja seetõttu ka mõjuvõimsam, kõneleb sellest, et sellel domineerival talul oli privilegeeritud juurdepääs nn strateegilistele ressurssidele ja kaubavahetuse saadustele. Arvestades Iru kindlustatud asula positsiooni ja võimalusi keskusena varasematel aegadel, oleks üsna loomulik, et need suhted jätkusid ka Iru üksiktalul perioodil. Ent ressursside seesugune ebahühtlane jaotus ühiskonnas kõneleb sellestki, et teatud osa teiste talude toodangust võis olla suunatud domineerivasse asustusüksusse. Teiste sõnadega, ühe domineeriva talu süsteemi näol võib muuhulgas olla tegu ka muistse maksukorralduse peegeldusega materiaalses kultuuris. Maksusüsteem ühel või teisel moel on tegelikult väga iidne nähtus ja ulatub ajas tagasi kiviaja püügimajanduslikesse ühiskondadesse (teatud osa jahisaagist anti pealikule mitmesuguste suhete, lepingute, liitude sõlmimiseks vms otstarbeks). Mis iganes võis olla maksustamisobjektiks varem, kuid alates vanemast eelrooma rauaajast on selleks nähtavasti muutunud haritav maa. Seda kinnitab maakasutussüsteemide uurimine: kui varasemad balti süsteemis põllud kujunesid juhuslikult pikaajalise maaharimise käigus, siis üleminekul eelrooma rauaajale tekkinud kelti süsteemi puhul mõõdeti põllulappide suurus välja juba enne peenarde rajamist. Maa väljamõõtmist saab põhjendada aga üksnes sellega, et põllulappide pealt arvestati teatud maks (ilmselt põllu- või karjasaaduste näol) pealiku e domineeriva talu heaks.

Seesugune ühe domineeriva talu süsteem on teatud muutustega piirkondade suuruses ning domineeriva asustusüksuse paiknemises kestnud Põhja-Eestis kuni noorema rooma rauaajani. Suuremaid mullistusi on aset leidnud vanema ja noorema eelrooma rauaaja vahetusel, 3.–2. sajandil eKr. Pirita jõe alamjooksul on Iru domineeriv asend lõppenud üheskoos kivikirstkalmete rajamisega ning keskus on seejärel kandunud selle piirkonna lõunaossa Lagedile. Pole võimatu, et just mainitud pöördega võib seostada lühiajalise kindlustusetapi Iru linnusel. Arvestades seda, et just sel ajajärgul on lõppenud uute kivikirstkalmete ehitamine peaaegu kõikjal Põhja- ja Lääne-Eestis, et üha laialdasemalt hakati rajama (varaseid) tarandkalmeid, ning et selle kõigega seoses muutus tugevasti ka kogu materiaalne kultuur, siis on tegu küllaltki olulise ja murrangulise protsessiga, mis hõlmas suurt osa Eestist. Noil aegadel on ilmselt esile tõusnud uus eliit, kes manifesteeris end teistsugustes kalmetes; nähtavasti toimus muutusi ka usundis. Kindlustuste rajamine sel ajal näitab, et kõnealune protsess ei pruukinud sugugi mitte kõikjal toimuda rahumeelselt.

Viimastel aastatel on antropoloog Jonathan Kalmani abiga saadud esimesi tõsiseltvõetavaid andmeid ka meie kivikirst- ja tarandkalmetesse maetud inimeste **toitumuse ja tervisliku seisundi** kohta. Lääne-Virumaal paiknenud Tõugu ja Võhma Tandemäe kalmetesse (hilispronksiaeg–eelrooma rauaage) maetud inimesi kimbutasid nende eluajal skorbuut, liigesepõletik, hambavaaba hüpoplaasia ja hambakaaries; sagedased olid ka mitmesugused luumurrud. Skorbuudi põhjuseks peetakse C-vitamiini puudust – et seda leidub eeskätt värsketes puuviljades ja keetmata taimedes, siis järelikult nappis taolisi toiduaineid. Kuna värskeid (puu)vilju ja muud taimetoitu saadakse meie kliimas suhteliselt lühikese aja vältel ning kuna

tegu oli paikse maaviljelusliku asustusviisiga, kus põhikohal on enamasti keedetud toit, siis polegi skorbuudi levikus siinmail midagi kummastavat. Hambavaaba hüpoplaasiat seostatakse aga otseselt stressiga. Kuna kõnealune defekt kujuneb ainult hammaste kasvamise ajal, siis osutab selle olemasolu lapsepõlves põetud haigustele ja toiduainete nappusele. Olemasolev materjal näitas, et taoline stress oli levinud ajal, mil laps võõrutati emapiimast. Uurimused mujal maailmas viitavad kõnealuse stressi seoste üleminekuga viljelusmajandusele – algeliste maaharijate toidulaud oli toitainete valiku ja hulga poolest kehvem kui küttidel-kalastajatel-korilastel (see oli ka skorbuudi põhjus). Tõugu kalmesse maetutel esines hambavaaba hüpoplaasiat 28% hammastest, Tandemäel oli vastav näitaja vaid 5,1%.

Ka hambakaariese levikut seostatakse elatumisega maaharimise saadustest, sest seda tõbe põhjustab suhkrul, eeskätt sahharoosi olemasolu taimses toidus, näiteks teraviljades. Tõugul avastati hambakaariest 3,5 ja Tandemäel 2,4 % hammastest, mis on märksa väiksemad numbrid, kui samal ajal Euroopas. Ometi oleks enneaegne teha siit järeldus viljelusmajanduse tagasihoidliku rolli kohta Tõugul ja Tandemäel, sest vastavaid uuringuid Eestis on tehtud veel liiga vähe. Hambakaariese levikut võisid soodustada/takistada ka mõned teised tegurid, näiteks joogivee keemilised omadused. Tähtis on ka vaatlusaluste isikute vanus, sest hambakaaries on progresseeruv haigus ja vanematel isikutel esineb seda rohkem kui noortel. Rebala kivikirstkalmesse maetutel esines hambakaariest ainult 2,7%, kuid ka seal oli vanu inimesi äärmiselt vähe nagu Tõugul ja Tandemäelgi. Tõnija kalme nelja tarandi (nii eelrooma kui rooma rauaaeg) matustel esines hambakaariest küll märksa rohkem, 6,8%, kuid ka siin oli vanurite arv väga väike.

Luumurdude osas väärib märkimist, et valdav enamik neist on tekkinud ilmselt igapäevase elu käigus aset leidnud õnnetustes ja mitte tahtliku vägivalda tulemusel. Vägivaldse käitumisega saadud vigastusi otsitakse enamasti küünarluudel, ribidel ja eriti just peadel. Ainult ühel Tõugu kalmes olnud luustikul avastati (paranenud) haavu, mis tunnistasid isikutevahelisest vägivallast – murdunud küünarluu ning tabamus pähe. Näib, et nn. rahumeelsed vigastused domineerivad Eesti kõikide eelrooma ja rooma rauaaaja kivikalmete materjalides, mida seni on uuritud. Kas kõneleb see üldiselt rahumeelsest eluviisist, mis valitses siinmail noil kaugtel aegadel?

Et inimeste toitumus ja tervislik seisund võisid olla väga erinevad isegi samaaegsetes naabertaludes, näitab ilmekalt Tõugu ja Võhma Tandemäe materjalide võrdlus. Skorbuuti esines vaid Tõugul. Et ka hambavaaba hüpoplaasia oli Tõugul 5,5 korda sagedasem kui Tandemäel, siis võib spekuloida, et Tõugu rahva tervis oli kehvem kui Tandemäel – toitu oli seal vähem ja see oli ühekülgsem kui naabritel. Samuti esines just Tõugul liigesepõletikku ja vägivallatunnuseid, mida Tandemäel hoolimata matuste kaks korda suuremast arvust ei kohanud. Kõike seda arvestades polegi ehk midagi kummalist asjaolus, et Tõugu kalmesse oli maetud vaid kaks üle 45-aastast inimest (8%), Tandemäele aga koguni 12 (24%) – seega elas ühes kogukonnas kõrge eani märksa rohkem inimesi kui teises. Samuti võiks nüüd olla kergemini mõistetav Tandemäe kalme hauapanuste rikkus võrreldes Tõuguga (vt eespool). Seega võib kokku võtta, et Tandemäe kalmesse matnud kogukond oli märksa jõukam, inimeste toidulaud rikkalikum ning tervislik seisund parem ja stabiilsem kui samal ajal naabertalus Tõugul. Pole vist erilist põhjust kahtluseks, et suurem majanduslik heaolu oli otseselt seotud kõrgema sotsiaal-poliitilise staatusega toleaeagses ühiskonnas. Võhma oli suurim küla selles piirkonnas nii keskajal kui ka rauaaaja teisel poolel; ilmselt asus eelrooma rauaaaja domineeriv talu just siin.

Kokkuvõte

Eelrooma rauaaeg oli kõikjal Baltimaades mitmes mõttes üleminekuajastuks pronksiajalt rooma rauaaajale. Eestis, kus selle ajastu kronoloogia on täpsemini välja selgitatud, ulatusid pronksiaja traditsioonid kalmehituse, usundi ja võimuhete näol kuni umbes 3.–2. sajandini eKr. Siis lõppes kivikirstkalmete ehitamine, laienes varaste tarandkalmete rajamine, järjest rohkem levis põletusmatmine, muutus materiaalne kultuur (eeskätt tänu raua massilisemale

levikule), püstitati mõneks ajaks linnuseid. Järgneva perioodi, rooma rauaaja kultuur areneb just sellelt põhjalt, mida hakati laduma eelrooma rauaaja viimastel sajanditel.

Analoogilised protsessid Lätis ja Leedus on materjali lünklikkuse tõttu ainult osaliselt jälgitavad. Tundub siiski, et ka sealsete kindlustatud asulate materjalid eristub selgepiiriline rühm leide, mida võib dateerida eelrooma rauaaja lõppu ja vanemasse rooma rauaajaga. Avaasulaidki on terve rida selliseid, mille kasutus algab just nooremal eelrooma rauaajal ning jätkub hilisematesse aegadesse. Matmisviisis ilmub uusi vorme nii Lätis (varased tarandkalmed) kui ka Lääne-Leedus (kivikonstruktsioonidega ümbritsetud maa-alused põletusmatused). Need andmed kõnelevad murranguliste protsesside enam või vähem samaaegsusest Baltimaades, kuigi konkreetne sisu võis kõikjal olla mõnevõrra erinev.

ROOMA RAUAAEG

Sissejuhatus

Rooma rauaaeg on üks kõige põhjalikumalt uuritud perioode kõikjal Baltimaades ning selle peamiseks põhjuseks on erakordselt rikkalike panustega kalmete olemasolu. Kristuse-eelse I aastatuhande leiuvaesuse taustal on rooma rauaaja materiaalse kultuuri rikkus ja mitmekülgsus olnud tõesti atraktiivne ja tõmmanud ligi arvukalt uurijaid juba rohkem kui saja aasta jooksul.

Rooma rauaaja raames eristatakse kronoloogiliselt kahte etappi: vanemat ja nooremat. Piiriks nende alaperioodide vahel on u 200. aasta, lõunapoolses Baltikumis u 150. Eestis algas vanem rooma rauaaeg u 50 pKr, tähiseks tüüpiliste, klassikaliselt liitunud tarandkalmete rajamise algus ning sõlgede ilmumine kalmetesse. Noorem rooma rauaaeg lõppes u 5. sajandi keskel, kui üldiselt oli lõppemas uute tarandkalmete või uute tarandite ehitamine ning kasutusele ilmusid kivivarekalmed. Mujal meie naabermaades võib kohata üldjoontes samalaadset kronoloogiat, kuigi täpsemad ajalised piirid alaperioodide vahel võivad kuni poole sajandi ulatuses erineda. Tihti kasutatakse saksa arheoloogi Otto Tischleri jaotust: vanem rooma rauaaeg B ja noorem rooma rauaaeg C, kusjuures kumbki jaotatakse omakorda kaheks alaperioodiks vastavalt sajanditele. Hiljem on absoluutseid daatumeid mõnevõrra kohendatud (H.J. Eggers, K. Godłowski): B1 = 10–70, B2 = 70–150, C1 = 150–260, C2 = 250–300, C3 = 300–350 ja D = 350–450. Mykolas Michelbertas on seda kronoloogiat kasutanud näiteks Leedu rooma rauaaja osas.

Termin “rooma rauaaeg” on kõikjal Põhjamaades üle võetud Kesk-Euroopast, kus selle nimetusega tähistati just Rooma keisrite aega (saksa k. *Römische Kaiserzeit*), mil barbaarse Euroopa kokkupuuted antiiktsivilisatsiooniga olid kõige tihedamad. Ka Eesti jaoks oli rooma rauaaeg perioodiks, mil Euroopa tsivilisatsioon jõudis hüppeliselt märksa lähemale, lausa uksetaha. Me ei oska praegu ilmselt öieti aimatagi, kuivõrd tihedalt või vahetult oli sündmuste areng Eestis ja mujal Baltimaades tegelikult mõjutatud Rooma impeeriumi provintsidest toimunud. Arheoloogilise leiumaterjali põhjal otsustades olid sidemed Rooma impeeriumiga kõige tihedamad Leedu aladel ning need nõrgenesid järjest põhja poole minnes.

Rooma rauaaeg Eestis

Üldist

Valdav enamik rooma rauaaja arheoloogilisest leiuainesest Eestis pärineb kalmetest, ja sellestki on lõviosa saadud tarandkalmetest. Mõningatest kohtadest on siiski teada ka asulakohti, kuid neid on veel väga vähe uuritud, ning üksikuid rauasulatuskohti. Viimasel ajal on lisandunud natuke informatsiooni ka tolleaegse maakasutuse kohta, kuigi tegelikult just rooma rauaajast on seni konkreetseid põllustüsteeme teada väga vähe. Üht-teist kõnelevad ka soodest ja järvedest tehtud suiradiogrammide. Eriti just perioodi lõpupoole lisanduvad peitleiud, mis on olulised ühiskonna sotsiaalse ülesehituse uurimisel.

Järgnevalt vaadeldakse rooma rauaaja muistiseid maa eri osade kaupa. Areng on olnud Eesti erinevates osades mõneti erinev ja niimoodi saab kõige üksikasjalikumalt iseloomustada neid erinevusi. Selle raames käsitletakse mõnevõrra detailsemalt üksikuid objekte, so kaevatud muistiseid ja nende komplekse.

Kirde-Eesti (Virumaa)

Virumaa kalmed

Eelrooma rauaajast teatakse Virumaal kolme tüüpi kivikalmeid: kivikirstkalmeid, kangurkalmeid ja tarandkalmeid. Kivikirstkalmed ilmusid piirkonnas kasutusele nagu mujalgi Põhja-Eestis nooremal pronksiajal, kuigi nii varaseid kalmeid kui Tallinna ümbruses (IV

periood) siin veel ei tunta. Samas on just Kirde-Eestis uuritud rikkalike panustega kivistkalmet rauaaja algusest (Jäbara). Ka varased tarandkalmed tunduvad Virumaal olevat hilisemad kui näiteks Rávalas, igatahes ei ole veel seni kaevatud siin ühtkki eelrooma rauaaja algusse kuuluvat tarandkalmet. Erandiks on vaid Virumaa läänenurk, kus varase eelrooma rauaaja tarandkalmeid tuntakse Võhma Tandemäel ja Tõugul. Varased tarandkalmed kuuluvad Virumaa kesk- ja idaosas alles eelrooma rauaaja teise poolde. See-eest on just Virumaalt teada seni kõige varasemaid tüüpilisi tarandkalmeid, mis järgnevalt levisid ka Eesti teistesse osadesse. Kangurkalmete näiteks oli Palmse II kalme (vt eespool).

Kalmed Pada ja Purtse jõe piirkonnas

Nii Kirde-Eesti kui ka kogu Eesti vanema rauaaja uurimisele avaldasid suurt mõju M. Schmiedehelmi kaevamised Jäbaras. **Jäbara** kalmeterühm asub Purtse jõe suudmest 3 km idas, merest 1,5 km kaugusel, kirde–edela suunalisel neemikul (EE, joon 141). 7 kalmet asub siin ühes 300 m pikkuses reas, 8. kalme (kivistkalmel A) paiknes neist pisut kõrval. Kaevatud on nendest neli, sh kolm tarandkalmet.

Jäbara *C-kalmet* uuriti 1927 (EE, tahv XIII). Kirde–edela sihis oli kalme 34 m pikk, laius ulatus 15 m ja kõrgus 1,6 m-ni. Kalme edelaosas avastati kaks kirstu, milles olid panusteta matused, kuid ühe järelnatuse juurest leiti õhuke seeriakäevõru, mis tavaliselt on Eestis dateeritud vanemasse rooma rauaaga. Rida leide nii Rootsist kui ka Kesk-Euroopast võimaldavad aga siiski kõnealust käevõrutüüpi dateerida eelrooma rauaaja vanemasse poolde või isegi veel varasemaks. Peale selle leiti nendest kirstudest natuke kirde poolt mõningad müürikatked, mida tollal tõlgendati ringmüüride katketena, kuid mis võib-olla veelgi paremini sobivad mõttega, et kivistkalmel olid külge ehitatud primitiivsed tarandid. Nende müürikatke vaheliselt alalt leiti panusteta laibamatus ning eraldi terve rida esemeid (rullpeaga ehtenõelad, kõrvale keeratud rõngaspeaga nõelad, kõvernoad, võitluskirves jt). Nende lähimad vasted kuuluvad eelrooma rauaaga, kuid sellest hoolimata dateeriti nad Schmiedehelmi poolt alles 1. sajandisse pKr. Selline dateering, tundub siiski, ei olnud piisavalt põhjendatud.

C-kalme kesk- ja idaosas oli algselt vähemalt viiest eri rühmast koosnev tarandkalme. Kui enamikust taranditest leiti suhteliselt ühtlane kompleks esemeid (silviksõled, nuppotstega ja spiraalkäevõrud, kinnised ja spiraalsed sõrmused jms, kokku 25 erinevat esemetüüpi), mis dateeriti 2. sajandisse, siis huvi pakub siinkohal läänepoolsem tarand I, kust leiti vaid nuga ja spiraalkäevõrude tükke. Ei ole sugugi võimatu, et I tarand liitus algselt hoopis konstruktsioonidega C, D, E ja F (st võimalike primitiivsete taranditega), kus avastati panusteta laibamatus ning terve rida eelrooma rauaaga kuuluvaid leide. Ka mujalt kalmest saadi laibamatuseid, sealjuures leiti mitu matust ka kalme kivilademe alt.

Jäbara B-kalme oli 43 m pikk ja 17–18 m lai. Kaevamistel avastati siin edela–kirde suunalises reas vähemalt 8 tarandit, millest pooled olid väga halvasti säilinud. Erinevalt C-kalmest, kus tarandid paiknesid mitmes reas ja väiksemas rühmas, on B-kalme tarandid ehitatud ühteainsasse pikka ketti, mis on iseloomulik just tüüpilistele tarandkalmetele. Ka tarandid on enam-vähem ühesuuruste mõõtmetega ja korrapärased. Kalmest leiti nii põletatud kui ka põletamata luid, üksikmatuseid eristada ei õnnestunud. Edelapoolsed tarandid I–III sisaldasid samalaadset inventari kui C-kalmegi: silviksõled, nuppotstega käevõrud, kinnised sõrmused, karjasekppnõelad jne, mis kuuluvad põhiliselt 2. sajandisse. Eraldi rühma moodustasid hästisäilinud tarandid IV–VI, millest kõige enam oli tehtud keskmine (V). Hauapanused nendes tarandites olid juba mõnevõrra teistsugused: peakilpsõled, mitmesugused klaashelmed, massiivsed seeriakäevõrud jm peamiselt 3. sajandile iseloomulikud esemed. VII–VIII tarandi leiud sarnanesid osalt eelmistega, kuid uudse joonena esinesid siin ka juba 4. sajandil kasutusele tulnud tagasipööratud jalaga (kõõndjalaga) ambsõled, eriti VIII tarandis.

Seega on kõige varem ehitatud tarandid I–III (2. sajand), seejärel IV–VI (3. sajand) ning lõpuks VII–VIII (3.–4. sajand). Matmistraditsioon muutus järgmiselt: 2. sajandil domineeris laibamatus, kuid esines juba ka põletusmatust, 3.–4. sajandi vahetusel muutus põletusmatus valitsevaks.

Jäbara E-kalme asus kalmerühma keskel ning sisaldas ainult ühe enam-vähem ruudukujulise tarandi. Tõenäoliselt ei olnud siiski tegu juba algselt ühetarandilise kalmega, vaid

mitmetarandilise kalme ühe osaga, sest üks küljemüür ei olnud sirge küljega mitte välja-, vaid sissepoole. Enamik surnuid oli kalmesse maetud põletatult, kusjuures domineerisid tugevasti põlenud (kaltsineerunud) luud. Leiumaterjal oli erakordselt rikkalik nii kvantitatiivselt (üle 500 nr) kui kvalitatiivselt (46 erinevat esemetüüpi). Kalme oli rajatud küll juba 2. sajandi lõpul, kuid valdav enamik leiuainesest kuulus 3.–4. sajandisse: peakilp-, profileeritud, ketas- ja ambsõled, seenotsised kaelavõrud, rohkesti käevõrusid ja sörmuseid, ehtenõelu, ehtenaaste, esines ka joogisarvede ääriseid, kilbiosi, võitlusnuga jms, mis aga kuuluvad juba rooma rauaaja ja rahvasterännuaja vahetusse.

Seega annavad Jäbara seni kaevatud kalmed hea ülevaate matmisviisi ja kalmevormide arengust Kirde-Eesti selles osas u 1000 aasta jooksul, so u 500 eKr – 500 pKr.

Üheks paremini säilinumaks ja täies ulatuses läbi kaevatud tarandkalmeks Virumaal oli **Pada kalme**, mida Schmiedehelm kaevas 1928–1929. Kalme asus keset põlde, Pada jõest 1,5 km idas. Pikkus ida–lääne suunas 37 m ja laius 5–9 m; kõrgus vaid 10–20 cm. Kalme N- ja S-poolne äärevare oli peaaegu täielikult ära küntud.

Kalmes avastati vähemalt 10 tarandit. Et tarandimüürid olid laotud paekividest ning sisetäidis koosnes raudkividest, siis oli kalme struktuur üsna selge. Kalme lääneosas oli esimesena rajatud III tarand – otsustades silmik- ja profileeritud sõle järgi tehti seda 2. sajandi keskpaiku. Siin domineeris põletusmatus, kuid esines ka laibamatmist. II ja I tarand olid ehitatud III tarandi külge, kuid nendes oli ülekaalus laibamatus. Otsustades leidude põhjal, ei olnud ajaline vahe III ning I–II tarandi kasutamise vahel märkimisväärne – kui seda üldse oligi. Tarandid I–III sisaldasid veel ka leiumaterjali 3. ja ilmselt ka 4. sajandist.

Kalme kesk- ja idaosas olid müürid siiski suhteliselt halvasti säilinud. Võib vaid öelda, et V tarand oli ehitatud külge VI tarandile ning IV tarand tekkis V ja III tarandi sidumise teel. Kui VI tarandis esines veel nii laiba- kui põletusmatust, siis mõnevõrra hiljem rajatud tarandites IV ja V kohati vaid tugevasti põletatud luud. Ajaliselt kuulusid need 3.–4. sajandisse, nagu ka tarandite VII–X materjal. Ehituslikult ei olnud seal võimalik tarandite järjekorda kindlaks teha. Otsustades leidude põhjal, sisaldasid kõige varasemaid (2. sajand) panuseid peale I–III tarandi veel ka VI, VII ja IX, samas kui teistes tarandites algas matmine alles 3. sajandil. Otsustades matmisviisi põhjal oletab Schmiedehelm, et esimesena rajati siiski I tarand, natuke hiljem III ning seejärel nende ühendamise järel saadi alles II tarand. Vahetult üksteise järel rajati 2. sajandi lõpul veel ka VI ja VII tarand. 3. sajandi algul täideti vahe VI ja III tarandi vahel V ja IV tarandi ehitamisega. Kui IV ja V tarandisse maeti veel hoogsalt ka 4. sajandisse, siis varem rajatud VI ja VII tarandis on 4. sajandi asju juba hoopis vähem. Tarandid VIII–X ehitati kõige hiljem, aga siiski veel 3. sajandil, kuigi IX tarand sisaldas paar 2. sajandi leidu (kas sattunud sinna juhuslikult või oli tegu nende tüüpide hilisema kasutamisega).

Kõikides 2. sajandil rajatud tarandites esines laibamatuseid ning nõrgalt põlenud luud. Kõikides 3. sajandil rajatud tarandites esines aga ainult põletusmatuseid ja reeglina tugevasti põletatud kujul. 5.–6. sajandist on ka üksikuid järelmatuseid – neid avastati kalme äärevarede. Tol ajal levis taas laibamatmise viis.

Kesk-Virumaal on 1940-ndatel kaevatud veel kahte kalmet Kohtla-Järvel, mis aga ei lisa midagi oluliselt uut teiste kalmete materjalile. I kalmes maeti taranditesse (2.) 3.–4. sajandil ning alates 5. sajandist maeti äärevaresse. 6. sajandi algul kalme kasutamine lõppes. Sama lugu Kohtla-Järve II kalmega, kus avastati 4 tarandit. Teisi selle piirkonna kalmeid, mida enamasti on kaevatud vaid osaliselt ja sedagi tihti asjaarmastajate poolt, me loengus ei käsitle.

Kalmed Virumaa idaosas

Üheks varaste tarandkalmete näiteks Kirde-Eesti selles osas on laibamatustega **Toila kalme**, mida käsitleti eespool. Teiseks idapoolse Virumaa uuritud matmispaigaks on Türsamäe kalme. Kalme pikkus oli 20 m ja laius 6 m ning siin avastati 4 tarandit. Paraku on säilinud joonis nendest taranditest üsnagi skemaatiline. Kalmesse oli maetud vaid põletusmatuseid ning 12.–14. sajandil ka laibamatuseid. Türsamäe kalme oli rajatud u aasta 200 paiku ning sisaldas üsna palju leiumaterjali (osa hoitakse Moskvas). Leiumaterjal kuulub 3.–4. sajandisse (üksikud asjad veel ka 5.–6. sajandisse) ning on tüüpiline tolle aja Virumaale. Kuulsaimaks nendest on

neli profileeritud kaarega sõlge, mis on andnud nime tervele sõletüübile. Leiumaterjali rikkuse poolest on Türsamäe kalmet võrreldud ka Jäbara E-kalmega.

Virumaa asulakohad

Asulakohti teatakse väga vähe. Nii nagu varasel metalliajal, on ka rooma rauaaegsed asulakohad kõik väga väikesed, nõrga kultuurkihiga ning leiuvaesed. Topograafiliselt paiknevad asulakohad samaaegsete tarandkalmete läheduses, neist kuni mõnesaja meetri kaugusel. Üheks peaaegu et ainsaks uuritud asulakohaks on Virumaa lääneosas paiknev **Ilumäe** II asula, mida väikese kaevandiga (56 m²) uuriti 1997. aastal (V. Lang).

Asulast polnud küntud maapinnal näha peaaegu mingit jälge – üksnes muld oli pisut tumedam kui mujal. Pinnalt ei õnnestunud vaatamata pikale otsimisele leida rohkem kui kolm üsna väikest savinõukildu. Mullapuuriga torkides võis aga ligi poole meetri sügavusel siiski näha 10–15 cm paksust kultuurkihti, see oli intensiivselt sinkjasmust, sisaldas väikesi sõetükke. Kiht oli mattunud nõlvalt erosiooniga ja künniga kandunud mullakihi alla. Ligi 200 m kaugusel kõrgemal astangul on tarandkalme, mille lõhkumisel viimase sõja ajal olid karjapoisid leidnud ehteid ja relvi 4.–5. (6.) sajandist. Asulakoha lähedal klindinõlval oli allikakoht.

Selle asulakoha kaevamisel leiti neli eriaegset ladestust. Kõige varasema neist moodustas asulakiht nõorkeraamika kultuuri aegadest. Pärast tolle mahajätmist ja teatud vaheajaga oli sellel kohal olnud põld, millest olid säilinud katkendlikud erisuunalised adrajäljed. Seejärel oli siin elatud ning elamiskiht dateeriti nooremasse rooma rauaaega. Keskajal oli sellel kohal olnud taas põld – ühesuunalised adrajäljed kultuurkihi peal.

Rooma rauaaegses asulakihis siiski mingeid struktuure (elamupõhju) avastada ei õnnestunud – võib-olla kaevandi väiksuse tõttu. Siiski leiti arvatavasti savinõude valmistamiskoha jäänused – tulease koos purunenud keraamikaga ning selle lähedalt poole meetrise läbimõõduga toorsavi kamakas. Viimane oli pandud selleks süvendatud lohku ning selle peale puistatud peent põlenud kivide purdu. Nähtavasti ootas ees segitampimine, mis aga mingil põhjusel oli ära jäänud. Tuleasemetest saadud sõeproovid andsid keskmiseks kalibreeritud tulemuseks ajavahemiku 260–540. Leiumaterjal koosnes peaaegu kõikjal keraamikast, mis oli kas tasandatud või nõrgalt riibitud pindadega. Leiti veel paar luisku, helmes ja pronksspiraal.

Virumaa peitleid

Virumaalt on leitud kaks vaadeldavasse ajajärku kuuluvat peitleidu (EE, joon 147). Üks neist tuli päevavalgele 1940. a **Mustmättalt**, Purtse jõe läänekaldalt. Leid sisaldas 16 erinevat tüüpi kaelavõru: 2 massiivsete ja 6 õhemate trompetikujuliste otstega, 7 seenekujuliste otstega ning üks mitmest traadist kokku keeratud aasotstega võru. Teine aare saadi mõni aasta varem (1938) Purtse jõe teiselt kaldalt **Liimala** küla lähedalt põllult, kus olevat olnud ka kive. Võimalik, et tegu oli leiuga kalmest. Liimala leiu oli vaid kaks kaelavõru, millest üks on eriti massiivsete trompetotstega (1,88kg) ning teine keeratud kahest jämedast traadist. Mustmäta ja Liimala võrud on dateeritud 3. sajandi lõppu või 4. sajandisse.

Mõlema leiu osasid kalavõrusid iseloomustab nende massiivsus ja raskus ning on mõeldav, et need ehted olidki valmistatud kas mingite rituaalide tarbeks või lihtsalt ohverdamiseks. Kalmetes seesuguseid massiivseid kaelavõrusid igatahes ei kohta.

Loode-Eesti (Rävala)

Kalmed Rävala läänenurgas

Rävala lääneosas on seni kaevatud kahte tarandkalmet – **Ilmandu** III ja **Rannamõisa** III – ning need mõlemad kuulusid varaste tarandkalmete hulka. Ilmandu III on ilmselt üks Eesti varasemaid seda tüüpi kalmeid üldse. Rooma rauaaaja leide on seni saadud Ilmandust (vähesel hulgal ka Rannamõisa teistest kalmetest), kus varasemat kalmet sel ajal nähtavasti laiendati ning ehitati juurde uusi tarandeid.

Tarandkalmed Pirita jõe piirkonnas

Pirita jõe keskjooksu piirkonnast teatakse seni vaid ühte varaste tarandkalmet, s.o **Kurna II**, mida A. Friedenthal kaevas 1910. Kalme koosnes kahest tarandist ning äärevarest. Tarandimüürid olid ehitatud suurtest raudkividest, sisetäidis koosnes väiksematest kividest. Tarandis A valitses põletusmatmine ning tarandis B nii laiba- kui põletusmatus. Leiumaterjal jagunes ajaliselts kahte eraldi rühma: rauast karjasekeppnõelad, rauast spiraalpeaga ehtenõel ning nõör- ja lohkornamendis kaunistatud keraamika, mis on iseloomulik materjal eelrooma rauaaja teisele poolele. Teine rühm leide kuulub aga juba keskmesse rauaagea, millisest ajast on ka Kurna teistest kalmetest rohkesti leide.

Kurna I kalme esindas aga tõenäoliselt kahte üksiktarandkalmet (IA ja IB). Arvestades puudulikku kaevamismetoodikat, võis siiski tegu olla ka liitunud tarandkalmega või poolelijäänud liitunud tarandkalmega. Tõenäolisem variant on siiski eraldi üksiktarandkalmed, sest selliseid on ka mujal Tallinna ümbruses. Kalmes IA oli ülekaalus laibamatus, tarandis IB aga põletusmatus. Mõlemad kalmed on enam-vähem üheaegsed ja rajatud a 300 paiku. Mõlemasse kalmesse oli maetud ka 7.–8. sajandil, kuid seda juba pärast teatavat vaheaega 6. sajandil.

Pirita keskjooksu piirkonnas on tarandeid kaevatud veel Mõigus ja Lehmja-Lool. **Mõigu** kalme oli pealt juba üsna ära küntud ning 1975 kaevas Ü. Tamla järelejäänud osa läbi. Avastati kolmest tarandist koosnev tüüpiline tarandkalme. Tarandid olid siin ehitatud idast lääne poole, esimesed kaks paekividest, kolmas aga raudkividest müüridega. Kõik tarandid olid täidetud väiksemate raudkividega. Matmisviis oli tarandites siiski erinev: I tarandis oli surnuid põletatud kohapeal, II valitses samuti põletusmatus, kuid surnuid oli ilmselt põletatud kalmest eemal, III tarandis domineerisid põletamata luud. Esemeline materjal oli väga rikkalik ning kuulus põhiliselt 3. sajandisse, üksikud ka 5.–7. sajandisse; kindlad 4. ja 5. sajandi alguse tüübid siin puudusid.

Lehmja-Loo I kalme (kaevas V. Lõugas 1967.–1968. a) oli üksiktarandkalme, mõõtmetega 6,75 x 5 m. Tarandimüürid olid paekividest, sisetäidis raudkividest. Surnud olid enamasti maetud põletatult, laibamatuseid esines mõnevõrra vaid ülemistes kihtides. Leiumaterjal oli väga rikkalik ja kuulus peamiselt ajavahemikku 300–450, mõned esemed pärinesid ka 7.–8. sajandist. Ühetarandiline oli ilmselt ka sinne IV kalme, millest aga oli säilinud õhuke põhjavare.

Pirita jõe alamjooksu piirkonna kalmetest on ühed tähtsamad olnud kalmed **Lagedil**, kus A. Spreckelsen 20. sajandi algul kaevas 16 kalmet. Neist 12 olid kivikirskkalmed, pärit hilispronksiajast ja eelrooma rauaaja algusest, ülejäänud 4 sisaldasid aga tarandilisi struktuure. 13. kalmes, tõsi küll, mingeid konstruktsioone ei täheldatud, kuid arvestades kalme üldist kuju, esemelist materjali ja kaevamiste puudulikku metoodikat, on selle kuulumine liitunud tarandkalmete hulka väga tõenäoline. Esemeline materjal, mis jaguneb mitmesse kronoloogilisse rühma, erineb enamikust teistest Tallinna ümbruse tarandkalmetest, sarnanedes vaid Mõigu Peetri tarandkalme omaga. Vanim ladestus kuulub 3. sajandisse, hilisemad aga 7. ja 12.–13. sajandisse. Puudub 4.–5. sajandi materjal, mis on iseloomulik enamikule teistest Rävalla tarandkalmetest.

Lagedi XIV kalmes oli üks ühetarandiline kalme (C), mis kujutas endast 4 x 4 m suurust paekiviladet (müüre ei täheldatud). Siia oli maetud põhiliselt põletusmatuseid. Leidude hulgas puudusid küll sõled, kuid muu materjal oli sarnane üksiktarandkalmete leidudele.

XV kalmes oli kaks ühetarandilist kalmet (B ja C). XVB oli orienteeritud täpselt põhjalõuna suunas, mõõtmed 6 x 4,75 m. Nii tarandimüürid kui sisetäidis olid laotud paekividest, surnud olid maetud põletamata. Arvukas ja rikkalik leiumaterjal kuulub 4.–5. sajandisse, kuid esines asju ka 7.–8. sajandist. 1 m kaugusel leiti teise üksiku tarandi (C) jäänused. Tegu oli siin küll nelinurkse konstruktsiooniga, mis aga suures osas oli juba põlluks küntud. Ka siia oli maetud põletamata, kuid leiumaterjali esines märksa vähem.

XVI kalmet kaevati väga vähe. Siit saadi küll rooma rauaaja esemelist materjali, kuid kalmekonstruktsioonide kohta andmed puuduvad.

Saha nn Pähklimäe kalmed asuvad samanimelisest mõisast kilomeeter maad edela pool

ning neid uuris 1903–1906 A. Spreckelsen. Siin oli kokku neli kalmet, millest kaks (A ja C) olid kivikirstkalmed, üks kahetarandiline (D) ja üks tõenäoliselt ühetarandiline kalme (B). Viimasest oli säilinud vaid üks sirge müüri lõik, kalmesse oli maetud põletamata ning panused äärmiselt napid (nende hulgas oli siiski üks hõbesõrmus). Seevastu väga rikkalikku leiumaterjali andis D-kalme uurimine. Mõlemad tarandid olid peaaegu ühesuurused, 5 x 8 m, neisse oli asetatud peamiselt vaid laibamatuseid; põletatud luid leiti väga vähe. Laibamatuste luud olid enamjaolt siiski niivõrd segamini, et matuste asendit õnnestus fikseerida vaid kolmes kohas. Panuseid fikseeriti kokku 200 numbrit, need jagunesid 37 erineva tüübi vahel. Muuhulgas leiti ka väärismetallist importi, sh Skandinaaviast, mis on suhteliselt haruldane rooma rauaaja kontekstis. Saha D-kalmesse maeti perioodil 300–450.

Äärmiselt huvipakkuv on **Proosa** kalmerühm Pirita jõe paremkaldal. 1970–1984 uuris K. Deemant läbi ühe kivikirstkalme, tarandkalme ja kivivarekalme. Kivikirstkalme oli rajatud hilispronksiajal, kuid sisaldas järelmatuseid ka eelrooma ja rooma rauaajast. Tarandkalme oli ühetarandiline, küljepikkusega 7,35 m, osaliselt lõhutud kaevikute liiniga. Surnud olid kalmesse maetud põletatult, põletamata luid esines ainult ühes nurgas. Vähemalt mõned surnud näisid olevat põletatud kalmes, millest tunnistasid tugevasti põlenud kivid. Leiumaterjal on äärmiselt rikkalik, kokku 380 numbrit (33 erinevat esemetüüpi) ning sisaldas tavapärase esemete hulgas ka unikaalseid esemeid ning väärismetalli (mh 2 kuldsõrmust). Rohkesti esines importi (kuldsõrmused, mõned sõled, emailitud ripats, joogisarv), kuid seda võib vaadelda alles sissejuhatusena sellele rikkusele, mis jõudis siia rahvasterännuajal. Seevastu keraamika oli kalmes väga tagasihoidlik. Proosa tarandkalme kasutusaeg on ajavahemik 300–450, pärast seda hakati matma kõrvalasuvasse kivivarekalmesse.

Viimsis on kaevatud kahte tarandkalmet (1990, V. Lang), neist esimene oli enne kaevamisi lõhutud ja sellest olid säilinud vaid kõige alumised kivid. Arvatavasti oli siin tegu neljatarandilise kalmega, tarandite mõõtmed u 5,5 x 2 m. Surnud olid kalmesse maetud nii põletatult kui ka põletamata, kokku vähemalt 21 põletus- ja 11 laibamatust. Ühegi matuse algset asendit enam fikseerida ei õnnestunud, va osa (kolju) ühest matusest äärevares. Esemeline materjal oli rohkearvuline, sisaldades 31 erinevat tüüpi esemeid. Enamikus on siiski tegu Eesti oludes tavapärase materjaliga, haruldasi esemeid oli vähe. Viimsi I kalme on dateeritud perioodi 350–500 ning selle näol on tegu kõige hilisema liitunud tarandkalmega muistses Rávalas.

Viimsi II kalme asus eelmisest 40 m kaugusel, oli hoopis väiksem ja leidude poolest vaesem. Siin oli kaks tarandit, neist üks peaaegu ruudukujuline (4 x 4 m), teine vaid 1,2 m laiune. Esines nii põletatud kui ka põletamata luid, need kuulusid ühele põletus- ja kahele laibamatusele. Leiumaterjal oli napp (vaid 1 sõlg, käevõru, nuga ja pisut keraamikat) ja kuulub samasse aega siinse I kalmega.

Kalmed Jõelähtme ja Kuusalu piirkonnas

Rebala–Jõelähtme ja Kuusalu–Kahala piirkonnas teatakse kokku üle 300 kivikalme, kuid enamasti on need kõik kivikirstkalmed. Ka senine arheoloogiline uurimustöö on hõlmanud peamiselt just neid kivikirstkalmed, mille rajamine algas siin juba pronksiaja IV perioodil ja kestis edasi ka eelrooma rauaajal. Tarandkalmeid on siin kaevatud väga vähe ja andmed nende kohta on enamasti üsna lünklikud.

Ainsaks varaste tarandkalmete näiteks siinkandis on **Rebala Presti** kalme, mida V. Lõugas on kaevanud 1980-ndate lõpul. Kahjuks pole kalme veel siianigi lõpuni kaevatud, samuti puuduvad kaevamisaruanded ning tulemusi pole trükisõnas avaldatud. On teada, et kalme koosnes mitmest väikesest tarandist. Leiumaterjal on siiski olnud rikkalik, jagunedes kolme rühma: eelrooma rauaaja teisele poolele iseloomulik materjal (karjasekeppnõelad, nõör- ja kammornamendiga keraamika jms), 7.–8. sajandisse kuuluvad esemed ning 12.–13. sajandi leiud.

Nähtavasti tarandkalmega on tegu olnud **Uuris**, kus T. Moora kaevas 1973 ja 1975. Kahe kivikirstkalme vahel avastati sirge kivimüür, kuid muid müüre siiski ei leitud. Panused kuulusid põhiliselt 3. sajandisse ja olid suhteliselt vähesed.

Valkla bautakivikalmed moodustavad erandliku kalmetüübi mitte ainult Rávalas, vaid kogu Eestis. Need paiknevad klindieelsel rannikumadalikul 170 m kaugusel mererannast ja 6,7

m kõrgusel merepinnast. Kalmed avastati 1937. aastal. Samal aastal läbi viidud arheoloogilistel kaevamistel (O. Saadre) uuriti nelja põletusmatust, millest üks asus väikese kiviringi sees, ülejäänud aga olid tähistatud meetri-pooleteise kõrguste kivisammastega. Viimastest üks oli juba varem lõhutud, teistest saadi aga peale põletatud luude ka metallesemeid: nuga, kinnine sõrmus, pronksvõru katke ning pronksitükke ühest kalmest ning nuga, pronksist rinnanõel, naaskel, kinnine sõrmus ning pronksitükk teisest. Luud olid põletatud tugevasti ning enne kalmesse asetamist puhastatud. Leitud panused kuuluvad 3. sajandisse.

Vassar püüdis omal ajal (1966) näidata, nagu oleks Valkla kalmete puhul tegu Eestis laiemaltki levinud kalmetüübiga. Toodud võrdlused – püstised kivid Sõrve laevkalmetes, Kiiu ja Kirimäe leiud jt. – pärinevad aga kas hoopis teistest kalmetüüpidest või siis ebaprofessionaalsetest tähelepanekutest ning ei ole veenvad. Valkla sammaskalmed esindavad kaheldamatult täiesti kindlat ja omaette kalmetüüpi, mis Eestis on seni ainulaadne, kuid levinud laiemalt mitmel pool Rootsis.

Rävala tarandkalmete kronoloogia

Tarandkalmete arengus Loode-Eestis võib eristada neli etappi:

- 1) vanem eelrooma rauaaeg – rajatakse esimene varane tarandkalme Ilmandus ja võib-olla ka Rannamõisas;
- 2) noorem eelrooma rauaaeg ja vanem rooma rauaaeg – rajatakse teisi varaseid tarandkalmeid (Kurna II, Rebala Presti);
- 3) 3. sajand – ilmuvad esimesed tüüpilised (st kirde-eesi tüüpi) tarandkalmed (Mõigu ja Lagedi XIII);
- 4) 4.–5. sajandi I pool – üksiktarandkalmete ja liitunud tarandkalmete aeg.

Virumaaga võrreldes torkab silma tüüpiliste tarandkalmete hilisem levik – alles a 200 paiku ja pärast seda (Virumaal 100–125 aastat varem). Teiseks erandjooneks on üksiktarandkalmed, mida Virumaal seni kaevatud ei ole. Kolmandaks, uusi tarandeid ja lausa uusi tarandkalmeid ehitati Rävalas veel ka 4. sajandi teisel poolel ja võib-olla 5. sajandi algul, samas kui Virumaal alates 4. sajandist enam uusi tarandeid ei rajatud ning maeti varem valmishitatud konstruktsioonidesse või äärevaredesse.

Kesk-Eesti

Kuigi Kesk-Eestis on rooma rauaaegseid kalmeid teada palju, on neid uuritud üsna vähe: teaduslikult ongi läbi kaevatud vaid kolm tarandkalmet, millele lisanduvad andmed asjaarmastajate poolt tehtud lõhkumistest või väiksema ulatusega kaevamistest. Kolmest kaks (Nurmsi ja Tarbja) olid enne kaevamisi säilinud rahuldavalt, kolmas (Kõrenduse) oli aga juba varem tugevasti lõhutud. Järgnevalt vaadeldakse neid kalmeid kahes rühmas: 1) Paide–Peetri ümbruskond Järvamaal ning 2) Vooremaa kalmed Jõgevamaal, millele lisandub üks kalme Peipsi ääres Laheperas. Seejärel käsitletakse ka mõningaid asustuse ja majandusega seotud probleeme Eesti selles piirkonnas.

Paide–Peetri ümbruse kalmed

Nurmsi kalme asus Järvamaal, Peetri kihelkonnas, Nurmsi külas, ja teda nimetati Kirikumäeks. Pikkus kuni 57 m, laius 12–17 m, kõrgus kuni 0,5 m. Kaevati balti-sakslaste poolt 20. sajandi algul, hiljem veel Tallgreni poolt 1921 ja Moora poolt 1922–1923. Kalme kaevamine viidi lõpuni Vassari poolt 1934–1935, kes kirjutas selle põhjal ka oma doktoritöö 1943 (“Nurmsi kivilalme Eestis ja tarandkalmete areng”).

Kalme koosnes 12 tarandist, mis paiknesid põhja–lõuna-suunaliselt üksteise kõrval ja moodustasid ida–lääne-suunalise aheliku. Kuna tähtedega olid tähistatud tarandimüürid, siis iga tarandit nimetati kahetähelise kombinatsiooniga: AB, BC, CD jne.

Nurmsi kalmesse oli maetud nii põletatult kui põletamata. Läänepoolsetes tarandites oli

enamasti maetud põletatult ning kesk- ja idapoolsetes tarandites põletamata. Arvestades tarandite dateeringut, domineeris laibamatus 1.–2. sajandil ning 3.–4. sajandil oli põletumatus peaaegu ainuvalitsev. Individuaalseid matusekomplekse eristada ei õnnestunud ning Vassari meelest on enamik matuseid tahtlikult segatud (seega mitte ainult hilisema juurdematmise tulemusena segamini läinud, nagu tollal üldiselt arvati). Taotluseks oli tarand kui kollektiivne matmispaik, kus ei olnud kohta individuaalsetel erinevustel. Kalmes esines ka loomaluid, millest valdav enamik kuulus koduloomadele (hobune, veis, kits/lammas, siga, koer, koduhani).

Metall-leiud esinesid seal, kus luudki, näidates seega sõltuvussuhteid matustega. Keraamika esines suuremal hulgal kalme perifeersetes osades, pärinedes arvatavasti hoopis peiedest. Ka Nurmsi kalmes olid panusteks peamiselt ehted, samas kui tööriistu esines väga vähe ja relvad puudusid sootuks. Vassar seostab relvade puudumist, tööriistade vähesust ja ehete rohkust meie rooma rauaaja kalmetes samasuguste ilmingutega Visla alamjooksu gootide juures, samuti mõnel pool Taanis ja eriti roomlastel. Tegu võis olla roomlastelt levinud usundiliste vaadetega, mille kohaselt hauatagune elu oli põhiliselt pidu ja pillerkaar. Taoliste vaadete levikut mh ka Eestis olevat soodustanud majanduslik kõrgkonjunktuur ja jõukas eluviis. Ka Nurmsi kalme panused olid väga rikkalikud, kokku 800 numbrit (leide endid rohkem). Keraamika ja kivimunakad moodustasid 1/4, seega oli kalmes u 600 numbrit metallesemeid.

Leidude järgi rajati Nurmsi kalme aasta 150 paiku pKr ning selle kasutamine lõppes 5. sajandi teisel poolel. Üksikud leiud on ka 6. sajandi teisest poolest ning muinasaja lõpust; 17.–18. sajandil maeti laibamatuseid kalme kõrvale. Need üksikud hilisemad asjad võisid pärineda hilisematest ohvriandidest ja mitte matustest. Vassari järgi koosnes Nurmsi kalme algul vaid kahest eraldiseisvast tarandist CD ja EF, mis olid omaette suletud tervikud. Hiljem ehitati teisi tarandeid juurde, nõnda et moodustus ühtne seotud tervik. Ehitus kestis u 200 aastat, so 150–350, ning veel 150 aastat maeti varem valmishitatud taranditesse. Tarandite kasutusaeg oli erinev, kuid üldiselt mitte üle kahe sajandi. Vassar järeldeb ehituslikest ja kronoloogilistest seikadest, et kalmesse ehitati tarandeid paarikaupa, kuid leiumaterjali dateeringute laialivalguvust arvestades on seda raske tõestada või ümber lükata.

Tarbjas Paide lähistel oli lähestikku kaks kalmet, Miku ja Kalamehe. Miku kalmet kaevati asjaarmastajate poolt 20. sajandi algul. Sealt saadud leiumaterjal pärines vähemas osas 3.–4., suuremalt jaolt aga 11.–13. sajandist. Tarbja Kalamehe kalmet kaevas E. Tõnisson 1958–1961 ja T. Moora 1964. Viimane on selle kalme materjalid ka publitseerinud 1967. a.

Kalamehe kalme oli rajatud juba kultuuristatud pinnale, mida tõendas kivilademe-alune 20 cm paksune sõetükikesi sisaldav huumusega segatud kiht, kus esines ka keraamikat (sh nõorkeraamikat ja pronksiaegset keraamikat).

Kalamehe kalme koosnes kolmest tarandist. I tarandil olid nii E- kui ka W-poolse müüri kivid laotud sirge küljega väljapoole. Järelikult peab ta olema teistest vanem. Seejärel oli kalmet ehitatud edasi, peamiselt lääne poole, kuhu rajati teineteise järel II ja III tarand. I tarandist ida pool oli ulatuslik äärevare, kus aga enam kindlamalt eristatavaid konstruktsioone ei olnud. Nii müürid kui ka sisetäidis olid raudkividest, müürid suurematest ja täidis väiksematest.

I tarandis domineerisid nõrgalt põlenud luud, mille kõrval võis esineda ka põletamata luid. II tarandis olid enamuses üsna tugevasti põlenud luud, samas kui väga leiurikkas III tarandis oli luid väga vähe ja need olid kas nõrgalt põletatud või hoopis põletamata. Leiumaterjal oli rikkalik, sh 422 tervet või katkist eset pluss keraamika jm. Leidude järgi otsustades on Tarbja Kalamehe kalme rajatud nähtavasti 3. sajandi teisel poolel, enamik panuseid kuulus aga 4. sajandisse ja 5. sajandi esimesse poolde.

Vooremaa kalmed

Esimene kalme siinkandis kaevati osaliselt läbi **Naval** 1945–1946 M. Schmiedehelmi poolt. Kabelimäe-nimeline kalme asub Pikkjärve ja Prossa järve vahelisel voorel. Milliste konstruktsioonidega siin täpselt tegu oli, ei olegi päris selge, kuna ühtegi plaani pole säilinud. Igatahes avastati siin kaks matusekihti. Kõige varasemad olid laibamatused kalmealuses liivas, mida kaevati välja vähemalt neli. Nende matuste juurest saadi rauast karjasekeppnõelu. Pole võimatu, et nimetatud laibamatustega on seostatavad veel teisedki varased esemed, nagu

spiraalse keskosaga oimuehted, putkkirves, mingi rauast kaelavõru, mõni sirpnuga ja osa keraamikast, mis kuuluvad nooremasse eelrooma rauaaega. Nimetatud asjad saadi kalme kaevamisel, kuid puuduvad tähelepanekud nende seotusest ühe või teise matusekihiga.

Laibamatuste peale oli ehitatud tarandkalme, kus avastati vähemalt kaks tarandit. Nendes tarandites valitses täielikult põletusmatus. Leiumaterjal oli suhteliselt napp ja väheilmekas, vaene: 5 spiraalsõrmust, 3 lihtsat käevõru, mõni nuga jms, ning keraamika. Sõled puudusid täiesti. Leiud kuuluvad üldiselt 2.–5. sajandini.

Kalme kivilademe all avastati midagi raudkividest kirstu taolist ja samas lähedal kalme servas ka ebakorrapärase kaarja müüri lõik. Need konstruktsioonid on andnud põhjust pidada Nava kalmet nn üleminekuvormiks kivikirstkalmelt tarandkalmele. Mainitud konstruktsioonikatked olid aga siiski liiga küsitavad ja jäid lõpuni uurimata; kaevamiste fotode põhjal midagi kindlat väita ei saa. Tegelikult võib aga Nava kalme asetada samasse ritta meie teiste kivikalmetega, mille alt on saadud varasemaid maa-aluseid matuseid.

Kõrenduse kalmet Palamuse lähedal kaevas Ain Lavi 1975–1976. Kalme oli kruusavõtmisega väga tugevasti lõhutud, säilinud oli vaid u 250 m² suurune ala. Kalme alt mitmest kohast leiti jälgi tõenäoliselt noorema kiviaja asulakohast (mida aga ei ole täpsemalt dateeritud). Avastati 7 raudkividest müüridega tarandi jäänused, kusjuures tarandid paiknesid mitmes reas. See on võõras nähe tüüpilistele tarandkalmetele, olles aga väga iseloomulik eelrooma rauaaja ja rooma rauaaja alguse varastele tarandkalmetele. Kalmes domineeris põletusmatus ning vanimaks oli peaaegu tervenisti säilinud V tarand. Kokku saadi 380 numbrit leide, millest suurema osa moodustas keraamika. Leiti peakilpsõlg, 3 profileeritud sõlge, rauast ambsõlg, 2 ketassõlge, tähekujulise jalaga sõlg ning mitmesuguseid käevõrusid, kuid peaaegu täiesti puudusid taranditele väga tüüpilised helmed, spiraalsõrmused, spiraalid jms. Metallesemed kuuluvad perioodi 2. sajandi lõpust kuni 5. sajandini, lisaks üksikud asjad muinasaja lõpust.

Rooma rauaajal rajatud kalmega oli tegemist ka **Laheperas**, Alatskivi lähedal, kus leiumaterjali enamik kuulus siiski hilisrauaaega. Siin avastati 7 tarandit, mis olid liidetud üheks pikaks reaks. Kalmes esines üksnes põletusmatuseid. Rooma rauaega kuuluv leiumaterjal on väga napp ja vaene, sisaldades mõned käevõrud, ripatsi, sõrmuseid, habemenuge ja keraamikat, kuid mitte ühtki sõlge.

Kokkuvõtteks Kesk-Eesti kohta võib märkida, et seni kaevatud tarandkalmete põhjal otsustades on see kalmetüüp levinud siia 2. sajandi keskpaiku ning jäänud kasutusele nagu Põhja-Eestiski kuni 4.–5. sajandini. Põhja-Eestiga sobib kokku ka matmisviisi üldine areng, kus kuni 3. sajandini valitses laibamatus, kuid seejärel saavutas ülekaalu põletusmatmise komme. Kuid kui Paide–Peetri ümbruses on tegu küllalt hästi väljaarenenud kalmetega ja rikkaliku leiumaterjaliga, siis Vooremaal on seni uuritud kas suhteliselt algelise konstruktsiooniga või siis väga vaese leiumaterjaliga kalmeid. Tundub, vähemalt seni kaevatud kalmete põhjal otsustades, et Vooremaa on olnud tarandkalmete osas suhteliselt perifeerne piirkond, samas kui Paide–Peetri piirkond on moodustanud ühe tollastest keskustest, millel olid väga tihedad sidemed eelkõige Virumaaga, vähemal määral Rävalaga.

Mõningaid asustuse levimisega seotud küsimusi

Kui Virus ja Rävalas eelnes rooma rauaaja tarandkalmetele ligi tuhandeaastane kivikalmete rajamise periood, siis Kesk-Eestis (nagu üldiselt ka Kagu-Eestis) kuigipalju varasemaid matmispaiku ei teata. Üheks erandiks on siin Nava kalme, kus kivikalme all oli noorema eelrooma rauaaja maa-alune matmispaik. Igal juhul on maapealse ehitusega kivikalmeid hakatud Kesk-Eestis rajama alles 2. sajandi keskpaiku pKr. Varem on andnud see põhjust rääkida maaviiljelusliku asustuse levimisest neile aladele alles rooma rauaajal ja mitte varem. Sellise hilise leviku peamine põhjus olevat olnud mullastiku eripäras, kuna paksud raske lõimiseiga mullad – ehkki väga viljakad – käisid väidetavalt algelisele maaharimisele üle jõu.

Metoodiliselt põhineb aga seesugune väide ekslikul arvamusel, et monumentaalsete

kivikalmete levik peegeldab enam-vähem adekvaatselt ka asustuse levikut. Teistlaadsete muististe (asulate, linnuste, põllujäänuste jms.) mittetundmine tulenes aga nende piirkondade vähesest uuritusest. Üksnes Vooremaal on viimastel aastakümnetel Lavi poolt rohkesti uusi asulakohti välja selgitatud, kuid enamasti pole neid veel kaevatud ega ka täpsemalt dateeritud. Samas on aga mitmel pool Vooremaal tehtud õietolmudiagramme, kus ilmnev inimõju ümbritsevale keskkonnale räägib natuke teistsugust juttu kui tarandkalmed.

Üheks selliseks näiteks on Kõrenduse kivikalme juures olevast madalsoost tehtud kaks diagrammi, millest ilmneb kõigepealt, et inimene on siin taimkattete olulist mõju hakanud avaldama juba noorema kiviaja algupoolel. See mõju ilmnes rohttaimede järsult suurenevas liigilises mitmekesisuses, mitmete avamaastiku niidukooslusi iseloomustavate taimede ning ka igasugustele rikitud pinnastele asuvate taimede õietolmu pidevas leidumises alates sellest tasemest (varaneoliitikumist). Ka paljud söekihid alates hiliskiviajast ja vanemast pronksiajast osutavad inimese pidevale kohalolekule ja majandustegevusele, võimalik, et alepõllundusele. Kultuurkõrreliste taimede õietolmu hakkas esinema juba 4. aastatuhande lõpus eKr (4495±35), seda koos nõgese ja väikese oblikaga, mis samuti osutavad maaviljelusele. Suuremal hulgal hakkas kultuurkõrreliste taimede õietolmu esinema siin aga alates nooremast pronksiajast. Seega võime teha kaks järeldust: 1) esimesed jäljed viljelusmajandusest Kõrenduse ümbruses kuuluvad arvatavasti keskneoliitikumi ja võivad olla seotud selle kalme all avastatud asulakohaga; 2) maaviljeluslik asustus oli Kõrenduse ümbruses kindlasti olemas juba alates nooremast pronksiajast, millisest ajast aga pole mingeid jälgi kalmete näol.

Ka teiste Vooremaal uuritud soo- ja järvesetete diagrammidest ilmneb enam-vähem analoogiline pilt (Raigastvere, Pikkjärv, Siniallika oit). Selle kohaselt on sporaadilisi jälgi viljelusmajandusest juba hiliskiviajast, kusjuures inimõju suurenes märgatavalt alates nooremast pronksiajast. Hoopis rohkem on säilinud jälgi viljelusmajanduslikust inimõjust aga alles alates ajaarvamise algusest, mil algas ka kivikalmete rajamine selles piirkonnas. Arvatavasti oli maaviljeluslik püüasustus selleks ajaks tihenunud piirini, mil muutus varasemaga võrreldes märksa teravamaks konkurents maa pärast. See omakorda tingis territoriaalse käitumise kõrgendatud eksponeerimise, mis mh väljendus ka monumentaalsete kivikalmete rajamises. Need kivikalmed ei olnud mitte niivõrd tavalised matmispaigad (neid on selleks siiski liiga vähe), kui just antud maa kuulumist teatud suguvõsale tähistavad ja signaalseerivad rajatised. Seetõttu hakatigi monumentaalsetid kalmeid rajama alles siis ja seal, kus muutus senisest hoopis aktuaalsemaks põllumajandusliku maa n-õ juriidilise kuulumise ja põlvkondade järjepidevuse küsimus. Rávalas ja Virus, samuti mitmel pool mujal Lääne- ja Põhja-Eestis, toimusid sellised protsessid märksa varem, juba hilispronksiajal. Sise-Eestis, kus maaviljeluslik asustus oli hõredam ja vaba maad märksa rohkem saadaval, muutus küsimus aktuaalseks hoopis hiljem, alates rooma rauaajast.

Niisiis ei ole õige rääkida maaviljelusliku asustuse levikust Kesk- ja ka Lõuna-Eesti paksema moreenkattete aladele alles seoses tarandkalmete levikuga sealkandis. Küll aga tuleb nentida, et asustus sise-Eestis oli enne rooma rauaaga suhteliselt hõredam kui ranniku-Eestis, ning muutus tihedamaks alles tarandkalmete ajal. Kui palju sellest kasvust tulenes sisserännetest rannikualadelt, on võimatu öelda. Tõenäoliselt oli migratsioonil siiski teisejärguline tähtsus ning põhiosa kasvust tulenes hoogustunud viljelusmajandusest tingitud rahvastiku loomulikust juurdekasvust.

Saaremaa ja Lääne-Eesti

Rooma rauaaja uurimine Saaremaal ja Lääne-Eestis on olnud küllalt komplitseeritud juba pikemat aega. Juba 1920. aastail, kui hakati süstemaatiliselt registreerima ja kartografeerima Eesti muistiseid ja muinasleide, torkas silma rooma rauaajale iseloomulike muististe ja leidude puudumine selles piirkonnas. Tolle aja uurijad eesotsas Tallgreniga seletasid seda nähtust piirkonna vähesel uuritusega, milles neil vähemalt osaliselt oli kahtlemata õigus. Moora 1932. a seisukoha järgi olevat ajaarvamise vahetuse paiku aset leidnud karjakasvatuse osatähtsuse vähenemise ja põlluharimise osatähtsuse tõusu tõttu rahvastik rannikualadelt, sh ka saartelt ja Lääne-Eestist, asunud ümber Kõrg-Eestisse. Vassari arvates

lahkus suur osa Lääne-Eesti rahvastikust ajaarvamise vahetuse paiku hoopis Soome. Samas vaadati aga mööda tõsiasjast, et väidetav murrang ei kajastunud muististe levikus, sest samahästi olid tollal peaaegu tundmatud ka eelrooma rauaaja muistised ja leiud. Hiljem parandas Moora oma seisukohta selliselt, et asustus ajaarvamise algul mitte ei paiknenud ümber, vaid lihtsalt laienes ka Kõrg-Eesti aladele.

1956. a. ilmunud etnilise ajaloo kogumikus eristavad Vassar ja Moora saartel ja Lääne-Eestis omaette hõimupiirkonna, kus rooma rauaajal oli tegu küll põlise rahvastikuga, kuid selle demograafiline juurdekasv ning majanduslik areng olnud märksa aeglasem muu Eestiga võrreldes. Tarandkalmete kui rooma rauaaja tüüpiliste muististe puudumist seletati arhailiste joonte püsimisega siinses majanduses (karjakasvatuse eelisareng) ja kultuuris (kinnipidamine vanast matmisviisist ja kalmevormist, mida iseloomustas leidude äärmine vähesus). Hiljem õnnestus Lõugasel tõestada, et maaharimine sai ranniku-Eesti loopealsetel aladel domineerivaks juba hiljemalt eelrooma rauaajal, mis võttis jalad alt ka sellel teoorial. Kui seejärel hakati avastama ja kaevama ka esimesi tarandkalmeid Saaremaal ja Lääne-Eestis, tunduski, et erinevused mainitud piirkonna ja muu Eesti vahel ei olnudki nii märkimisväärsed.

Ometi, mida rohkem tarandkalmeid meie saartel ja Läänemaal läbi kaevati, seda enam hakkas selguma, et kuigi tarandkalmeid sealt leiti, siis rooma rauaajaga nendes kalmetes siiski mitte. Leiumaterjal nendes kalmetes erines täiesti tüüpiliste tarandkalmete panustest, sarnanedes osaliselt vaid kõige varasemate tarandkalmete materjaliga. Täiesti puudusid saarte ja Läänemaa tarandkalmetes sõled ning paljud teised ehtetüübid, erinev oli ka keraamika. Hilisem analüüs näitas, et ehituslikult oli tegu tarandkalmete ühe variandiga, mida nimetatakse varasteks tarandkalmeteks ja mis on levinud meie saartel, Lääne- ja Põhja-Eesti rannikuvöötmes, Kuramaal, Edela-Soomes ning Kesk-Rootsi idaosas. Saarte ja Läänemaa varased tarandkalmed dateeriti pikka aega vaid 1.–2. (3.) sajandisse pKr, kuid nende leiumaterjali üksikasjalikum analüüs osutas hiljem, et paljud neist on rajatud juba kas eelrooma rauaaja vanemal või siis (enamasti) nooremal perioodil. Ka Lõugas ise, kes neid kalmeid enamasti kaevas, asus hiljem seisukohale, et kõik need matmispaigad jäeti maha juba 1. sajandil pKr. Tema arvates (1995) olevat rooma rauaaja algul rajatud Saaremaale Kaali järve juurde germaanlaste kultusekoht, kus tugeva ja võimsa ringmüüri taga ohverdati inimesi taevastele jumalatele. Seoses sellega olevat varasem asustus saarelt kas välja tõrjutud või n.-õ jumalatele ohverdatud. Alles 5. sajandi paiku ilmuvat leiud taas kalmetesse.

Selle teooriaga ei tundu aga kogu olemasolev materjal kooskõlas olevat. Kõigepealt, täpselt samasugused varased tarandkalmed nagu Saaremaal on levinud ka Läänemaal ja Pärnumaa põhjaosas. Täpselt samasugune on ka Lääne-Eesti mandriosa kalmete kronoloogia, st ka seal on 2.–4. sajandi jooksul nn must auk. Kui nõnda suured alad jäid ilma inimasustusest koguni kolmeks sajandiks, siis peaks see väga selgelt välja tulema näiteks õietolmudiagrammides. Kaali järvest tehtud õietolmudiagrammist ilmneb, et inimõju ümbritsevale keskkonnale on järsult suurenenud hilispronksiajal, mil seal algas teraviljade kasvatamine. Viimase osas näib hiljem küll teatav lünk tekkivat, kuid kui dateeringud on õiged, siis langeb see lünk alles rooma rauaaja lõppu ja rahvasterännuaega. Samas on oluline, et sel ajal hoogustus ümbruskonnas ilmselt hoopis karjakasvatus, millest on rohkesti tõendeid diagrammis, nõnda et mingit lünka inimasustuses ilmselt ei olnud. Oli vaid teatud muutus maakasutuses. Ka mitte üheski teises õietolmudiagrammis Saaremaalt, mida on analüüsitud inimõju aspektist, pole märgata lünka inimasustuses rooma rauaaja paiku. Samas tuleb küll lisada, et on vajalik põhjalikum uurimistöös selles valdkonnas.

Nii nagu õietolmudiagrammid osutavad asustuse jätkumisele Saaremaal rooma rauaajal, pole see periood ka arheoloogilise materjali poolest päris tühi. Nii mõnestki eelrooma rauaajal rajatud tarandkalmest on leitud siiski ka panuseid rooma rauaajast, eeskätt selle teisest poolest. Üheks selliseks oli viietarandiline **Liiva-Putla** kalme, mis oli ühtlasi ka esimeseks arheoloogiliselt uuritud tarandkalmeks Saaremaal. Olles küll rajatud juba nähtavasti eelrooma rauaaja algupoolel, sisaldas ta ka rea esemeid (spiraalsõrmused, käevõrud jms, kuid mitte sõlgi) nooremast rooma rauaajast või isegi rahvasterännuajast; üks rühm leide pärines ka hilisrauaajast. Mõningal määral on rooma rauaaja spiraalsõrmuseid ja käevõrusid leitud ka mitmest teisest selle piirkonna tarandkalmest, kõige suurem kompleks aga **Tõnija kalme**. Ka viimane oli ehitatud juba ilmselt eelrooma rauaaja teisel poolel, sisaldades rohkesti tolle

perioodi matuseid ja panuseid. Kuid suured võimsad tarandimüürid, mis kaevamistel avastati, olid ehitatud selle varasema kalmekihi peale. Tõnija kaevamise kogemus viitab võimalusele, et ka näiteks Liiva-Putla klassikaliselt liitunud tarandid (mis on kõikjal iseloomulikud alles nooremale rooma rauaajale) võisid olla ehitatud varasema kalmekihi peale, mida 30 a tagasi ei osatud tähele panna. Põhimõtteliselt samasuguse konstruktsiooniga oli ju tegu ka Ilmandu III kalme puhul Loode-Eestis.

Kokkuvõtteks võib Saaremaa ja Lääne-Eesti rooma rauaaja kohta öelda, et see vajab veel edasist uurimist, nii arheoloogilisest kui ka palünoloogilisest aspektist. Ilmselt võib küll aga väita seda, et mingit tühjaksrändamist eeldada pole tarvis. Eks kehtib ka selle piirkonna monumetaalsete kivikalmete puhul tõdemus, et taolisi kalmeid ehitati vaid teatud perioodidel, siis, kui see asustusloolistest, sotsiaalsetest ja religioossetest põhjustest oli tarvilik. Kalmete mahajätmist ei saa vaadata elanikkonna emigratsioonina – vastasel juhul tuleks seda aktsepteerida ka peaaegu kogu Eesti suhtes rahvasterännuaja algul, kui tarandkalmed kõikjal kasutuselt ära jäid. (Seda oletatigi veel 20. sajandi algupoolel). Saartel ja Lääne-Eestis (nagu ka mõnel pool põhjarannikul) oli selliseks kalmeterajamise kõrgperioodiks noorem eelrooma rauaaeg kuni 1. sajandini pKr – hiljem ei olnud monumentaalsete haudehitiste rajamine ilmselt enam aktuaalne ja ühiskond mattis oma surnuid hoopis tagasihoidlikumalt, arheoloogiliselt vähem silmapaistvate tagajärgedega.

Kagu-Eesti

Kagu-Eesti teadaolevad kivikalmed paiknevad paaris suuremas rühmas. Neist üks on lõuna pool Emajõe Nõo, Kanepi ja Kambja ümbruses, ehk Otepää kõrgustikul ja sellega piirnevatel aladel (Jaagupi, Unipiha, Kambja ja Paali tarandkalmed, Vehendi kivikirstkalmed ja Tamsa maa-alune kalmistu). Teine väiksem rühm asub Võrust lõuna- ja edela pool Haanja kõrgustiku aladel (Virunuka, Sadrametsa). Esimesest rühmast eraldab seda rühma väheviljakate liivaste orgudega Võru–Hargla ürgorgude vöönd. Kolmas suurem rühm kalmeid asub juba Põhja-Lätis.

Kalmed Nõo, Kanepi ja Kambja ümbruses

Vanimaks kalmerühmaks siinkandis on Vehendi kivikirstkalmed Võrtsjärve idakaldal, mida uuriti 1975–1976 (S. Laul). Kalmistu koosneb 11 kalmest, neist kaevati läbi kõige lõunapoolsem (vt eespool). Kalmekivide alt liivast saadi kahest kohast põlenud inimluid koos sötükikestega, vanus kalibreerituna 760–170 eKr. Niisiis on ka Eesti selles osas enne maapealse ehitusega kivikalmete olnud levinud maa-aluste põletusmatuste komme. Lisaks põletusmatustele (neid teatakse siin veel Põlgaste kivikalme alt) oli piirkonnas levinud ka maa-aluste laibamatustega kalmistud, millistest ühte teatakse Tamsalt Elva lähistelt

Tamsa kalme ehitusest ei saadud kaevamistega päris hästi aru. Siin avastati 1936. a võrkpalliplatsi posti jaoks auku kaevates inimluid koos karjasekeppnõeltega. 1938. a tegi seal väiksemad kaevamised E. Ariste. Leiti, et 2,5 x 2,5 m suurusel alal on kuni poole meetri sügavuseni rohkesti põletamata inimluid. Need luud paiknesid üksteisega täiesti segamini, osa luid oli katki murtud, osa luid maasse püsti asetatud. Koljutükid olid segamini pikkade luudega. Samas luude vahel asus ilma igasuguse korrapärata küllaltki palju leide, sh 18 rauast karjasekeppnõela või nende katket, mõned lihtsad pronkskäevõrud, üks kõvera kaelaga nõel, sirp-nuga jms. Leide ei esinenud väljaspool luude kuhilat. Kaevamiste juhataja arvates ei saanud need luud ja leiud oma algses asendis olla ja see on ilmselt tõsi, kui eeldada tavalist korrapäraste maa-aluste laibamatustega kalmistut. Samas on raske uskuda, et kui luustikud oleksid kusagilt mujalt sinna toodud, siis võeti kaasa ka vanad ja roostetanud hauapanused. Pole aga välistatud, et luustikud segati ära juba matuste aegu, nii nagu seda tihti esineb ka kivikirstkalmetes ja varastes tarandkalmetes (järelmatuste juures) ning nagu see oli üldlevinud ka põletusmatustega tarandkalmetes mõnisada aastat hiljem. Tamsa kalme, mis ilmselt oli algul märksa suurem, kuna üksikuid koljusid ja luid oli ka mujalt välja tulnud, kuulub eelrooma rauaaja lõpusajanditesse.

Rooma rauaaegsetest muististest on siinkandis esinduslikult kaevatud **Jaagupi tarandkalmet**. Jaagupi kalme asus Lõuna-Tartumaal Tõravere külas Jaagupi talu maal. Seda kaevasid esmakordselt Loeschke ja Viskovatov 1887, kes tegid sinna mõned augud. 1933 kaevas seal uuesti H. Moora ning 1934–1935 Moora ja A. Vassar. Kalme kaevamise lõpetas 1938 E. Ariste. Kalme on publitseeritud S. Lauulu poolt 1962 kogumikus *Muistsed kalmed ja aarded*. Kalme lääneosa (tarandid IX ja X) kaevamisplaan läks sõjas kaduma ning see osa on taastatud väiksema skitsi alusel.

Jaagupi tarandkalme ei asu mitte tänapäevaste põldude keskel nagu see tavaliselt on kombeks Põhja-Eestis, vaid põllu- ja metsamaa piiril, Voika ojaoru äärel. Selline asend erinevate ressursialade piiril on iseloomulik ka paljudele teistele Kagu-Eesti tarandkalmetele. Jaagupi kalme pikkus ida-lääne suunas oli 55 m, laius kuni 19 m, suhteliselt madal. Nagu enamiku teistegi tarandkalmete all, nii oli ka siin kalmealune pind enne ehitust puhastatud tulega. Tarandite arvu päris täpselt enam kindlaks ei õnnestunud teha, kuna osa kalmest oli tugevasti lõhutud. Usutavasti oli siin olnud kümnekond tarandit, millest paremini olid säilinud vaid kuus. Kalme ehitus on kulgenud üsna lihtsalt ja ühesuunaliselt: läänest ida poole. Kalme tarandid olid ehitatud suurtest raudkividest, täidis koosnes alumises kihis suurtest kividest, mille peale oli visatud väiksemaid.

Peale väheste erandite on Jaagupi kalmesse maetud vaid põletusmatuseid. Maetud oli enamasti tarandite keskele, äärtesse märksa vähem. Enamasti olid põletatud luude killud puistatud kalmekivide vahele laiali, nagu see taolistes kalmetes ikka kombeks on. Mõningates kohtades võis aga näha ka luudepesi, kus luukillud koos panustega olid asetatud kokku. Paaris kohas täheldati ka, et maetud oli kalmealusesse pinda, kuid pole päris selge, kas seda tehti juba enne tarandite rajamist või alles hiljem. Kaevamistel tõdeti, et tarandimüürid ja alumine sisetäidis olid valmis ehitatud enne matmise algust. Sellele osutas nii asjaolu, et kalmekivide all matuseid polnud, kui ka see, et viimasena valmishitatud I tarandisse polnud asetatud ei luid ega panuseid.

Leide koguti üle 800 numbri. Osa metallesemeid oli olnud tules – need olid surnul nähtavasti tuleriidal kaasas. Osa panuseid oli aga ilma igasuguste põlemisjälgedeta ja need olid kalmesse asetatud pärast laiba põletamist. Enamik asju on tahtlikult rikutud, nagu see oli üldiselt kombeks kõikjal Eestis. Tüübiliselt väga rikkalik ja mitmekesine leiumaterjal näitab, et Jaagupi tarandkalme rajati 3. sajandil ning sinna maeti 4. ja ka veel 5. sajandil kuni selle keskpaigani.

Haanja kõrgustiku kalmed

Haanja kõrgustiku alal on kivilalmeid üsna vähe uuritud, esinduslikum kompleks asub Virunukas (EE, joon 145). **Virunuka** kalmed asuvad Võrust 24 km edela pool Viru küla maa-alal, Mustjõe ja tema haru Pärlijõe vahelisel neemikul, samuti metsa ja põllumaade piiril nagu Jaagupi kalmegi. Kalmerühmas oli 5 kalmet, mis peale ühe (III) paiknesid ühes peaaegu ida-lääne-suunalises reas. Üksteise kõrval paiknesid I ja II ning VI ja V. Kalmed olid rajatud metsasele liivikule, kusjuures plats oli enne ehitust puhastatud tule abil.

Virunuka I kalme oli kõige läänepoolsem (lähimõõt 14,5 m) ja selles oli kaks tarandit. Kõigepealt oli rajatud läänepoolne tarand, mis hiljem oli kolmest küljest 60 cm kauguselt piiratud teise müüriaga. Veelgi hiljem oli selle tarandi idaküljele ehitatud teine tarand, natuke pikem kui esimene. Ka see teine tarand piirati hiljem idapoolsest pikiküljest täiendava müüriaga. Tarandite sisemus oli (kõikides Virunuka kalmetes) täidetud suuremate kividega ühes kihis. Surnud olid maetud nende suurte kivide vahele ning kaetud pealt mulla ja väikeste kividega. Kalme ümber oli äärevare, mis koosnes väiksematest kividest (nagu need, mis olid tarandites matuste katteks). I kalmesse oli surnuid maetud üksnes tugevasti põletatult. Luid esines nii tarandite sees kui ka seesmiste ja välimiste müüride vahel.

Virunuka II kalme (24 x 20 m) koosnes 4 tarandist, mille suund ühtis I kalme tarandite omaga. Kõige varasem nendest oli II tarand, millele ida poolt ehitati juurde kaks ja lääne poolt üks tarand. Tarandites valitses täiesti põletusmatus, kusjuures luud oli enamasti põletatud nõrgalt. Äärevaredes esines luid vaid üksikutes kohtades.

III kalme asus eelmisest 42 m kaugusel. Siin oli vaid üks tarand, kuhu oli maetud väga

vähe. Ilmselt oli selle kalme ehitamine jäänud pooleli.

IV kalme oli kõige suurem, pikkus 63,5 m, laius 20–30 m. Kalme koosnes 14 tarandist. Siin olid esialgse kalme moodustanud tarandid VI–XI (sh kõige varasemad olid VII–IX), mis olid mõõtmelt teistest hoopis väiksemad. Järgnevalt ehitati nii ida- kui lääne poole juurde suuremaid tarandeid. Väikestesse taranditesse oli maetud nõrgalt põletatud luid, samas kui suuremates tarandites domineerisid tugevasti põletatud matused. Kolmes idapoolses, viimasena ehitatud tarandis oli küll rohkesti luid, kuid väga vähe panuseid.

V kalme (EE, joon 146) oli kõige idapoolsem ning selles puudus selge tarandiline struktuur. Tegu oli kompakitse kivivarega, kuhu oli maetud keskossa teatud kindlale piiritletud alale.

Virunuka kalmed olid leidudelt üsna rikkad, viiest kalmest saadi kokku 2271 numbrit leide. Eriti rikas tundus olevat IV kalme, mis oli ka kõige suurem. Esemete põhjal otsustades on esimesed kalmed rajatud siin 2. sajandil ning matmine kestis kuni 6. sajandini. Kõige vanemaks on II kalme 2. tarand, mis rajati 2. sajandil. Juba 2. sajandi keskpaiku on rajatud ka IV kalme, kus kõige vanemaks osaks olid väikesed tarandid VII–IX. Kõige hiljem on rajatud V kalme, so 4.–5. sajandi vahetusel.

Asulad ja suiradiogrammid

Kagu-Eesti asulaid rooma rauaajast ei ole kuigivõrd ulatuslikult kaevatud, kuid võib öelda, et neid tuntakse siitkandist tunduvalt rohkem kui Põhja- või Lääne-Eestist. Paraku ei ole nende dateering alati selge, kuna leiumaterjal – kas juhuslikult pinnamaterjali hulgas saadud või hilisemate muististe kaevamistel avastatud – koosneb suuremas osas vaid keraamikast. Keraamika on kas riibitud või tekstiilpressitud seintega. Kuna selline keraamika kadus tarvitusest I aastatuhande keskpaiku, siis on ka vastavad asulakohad sellest ajast varasemad. Samas on peaaegu võimatu vahet teha – vähemalt praeguste teadmiste tasandil – rooma ja eelrooma rauaaja keraamikate vahel. Mõned näited.

Uderna – hilisrauaaegne ja keskaegne asulakoht Elva lähedal, mida 1987–1989 päästekaevasid P. Ligi ja V. Lang. Muu materjali hulgas esines ka peotäis keraamikat riibitud pindadega, mis pärines kas rooma või eelrooma rauaajast (võimalik, et isegi veelgi varasemast ajast). Ka lähedalt soost võetud õietolmudiagrammis ilmnesid inimasustuse ja viljelusmajanduse indikaatorid hiljemalt alates hilispronksiaja kihtidest, kuhuni puur õnnestus suruda.

Ala-Pika – kahekihtiline asula Otepäält 6 km kirde pool, mida uuriti 1995–1997 (H. Valk, A. Tvauri). Hilisemate settekihtide all avastati kultuurikiht, mille leiumaterjal jagunes kahte rühma: hilisem oli pärit keskmisest rauaajast, varasem eelrooma rauaajast. Noorema rooma rauaaja asustusest kõneleb arvatavasti üks radiosüsiniku dateering ajast 245 ± 50 pKr, kuigi tarandkalmetele iseloomulikku keraamikat ei leitud. 300 m kaugusel asulast on kaks kivi kalmet, millest vähemalt üks on samuti noorema rooma rauaaja tarandkalme (väikesest kaevandist saadi kaks sõlge, 10 pronkshelme ja 2 kuldfooliumiga klaashelme). Lähedalolevast järvest on tehtud kaks suiradiogrammi, millest ilmnes, et maaviljelusega ja teraviljakasvatusega (oder ja nisu) on selles ümbruskonnas hakatud tegelema juba pronksiaja keskel. See esimene inimõju periood on katkenud u 100 pKr ning kuni 250 pKr oli siin lünk – võimalik, et antud koht polnud tollal asustatud. Teraviljade ja teiste inimõju näitavate taimede õietolmu, samuti peent sõetolmu hakkas ladestuma uuesti alles 3. sajandi keskpaiku ning järgnevatel sajanditel nende osa järjest suurenes, olles suurim ajavahemikus 450–750, millest pärineb ka suurem hulk Ala-Pika asulaleide. Hiljemalt 9. sajandil näib koht olevat uuesti maha jäetud.

Siksali – muististe kompleks Haanja kõrgustikul, Läti piiri ääres. Siin Hino ja Mustjärve ümbruses on teada mitu asulakohta, hilisrauaaja ja keskaja kääbaskalmistu, linnamägi. Eriti just II asula kaevamisel – õigemini selle asulakoha peale tehtud kalmistu kaevamisel – leiti riibitud ja tekstiilpressitud seintega keraamikat, mis peaks pärinema rooma rauaajast, samuti saadi tõendeid kohaliku rauasulatamise ja sepatöö kohta. Mustjärvest ning selle lähedal olevast sulglohust on tehtud kaks suiradiogrammi, mis osutavad viljelusmajanduse algusele pronksiajal. Inimõju ulatus ümbritsevale keskkonnale on tugevnenud järk-järgult ka järgnevatel sajanditel.

Kagu-Eesti asustusest ja ühiskonnast rooma rauaajal

Eesti kagusopis on tarandkalmed ilmunud kasutusele niisiis juba hiljemalt 2. sajandi keskpaiku. Juba tollal oli levinud üksnes põletusmatus, tõsi küll, nõrga põletuse kujul. Alates 3. sajandist on siingi levinud üksnes tugevasti põletamise komme. Seega on põletusmatmise komme Kagu-Eestis ülekaalu saavutanud varem kui Kirde-Eestis, samuti jäi see tava siin hoopis pikemaks ajaks püsima. Virunukas teistsugust matmisviisi praktiliselt ei esinenudki.

S. Laul on püüdnud tõlgendada Virunuka kalmete põhjal ka tolleaegset ühiskonda ning sotsiaal-majanduslikke suhteid. Tema arvates mattis ühte tarandkalmesse suurpere, kusjuures igasse tarandisse mattis väikepere. (See oli üldine arusaam ühiskonnast kuni 1990-ndateni.) Nii saabuski S. Laulu järgi 2. sajandi keskpaiku Virunukka kaks kogukonda, kes asutasid 2. ja 4. kalme. Kollektiivid olevat algul olnud väikesed, mida võib arvata selle põhjal, et neil polnud vajadust ega ka jõudu ehitada suuri monumentaalseid kivikalmeid. (Arvamus, nagu nõudnuks tarandkalmete ehitamine suure kollektiivi suurt jõupingutust, oli samuti üldlevinud ning tugevasti liialdatud.) Laul kirjutab: "Virunuka kalmesse matnud elanikkonna sotsiaal-majanduslik areng kulges pidevas tõusujoones. Juba 3. sajandiks on elanike arv tublisti kasvanud. 3. ja 4. sajandil on ehitatud enamik Virunuka kalmete taranditest, mis varasematest on mõõtmelalt palju suuremad ja ehituselt monumentaalsemad. Elanikkonna kasvades on juurde tekkinud rohkesti peresid, kes ehitasid endale omaette tarandid. Samal ajal jätkus matmine ka vanadesse taranditesse. Sellest võib järeldada, et uute hargnenud perede kõrval eksisteeris kogu aeg ka suguvõsa põhiliin. I ja III kalme on tekkinud teistest veidi hiljem. Võib arvata, et osa üksikperedest eraldus teistest ja rajas oma kalmed. Aja jooksul on selline pere muutunud omakorda suuremaks kollektiiviks, nagu võib näha I kalme kaevamisest. III kalme rajanud kollektiiv oli ilmselt väike ega ole ka hiljem suurenenud. Et mõlemad endale uued kalmed rajanud pered on jäänud endiste suurperedega tihedalt seotuks, näitab see, et nad oma matmiskohad valisid vanade kalmete lähedale."

Ent Virunuka kalmete lugu on võimalik seletada ka teistmoodi. Kõigepealt ei ole mingit vajadust arvata, et 2. sajandi keskpaiku saabus antud piirkonda kaks uut kogukonda (immigratsioon põhineb eeldusel, et kalmete levik = asustuse levik). Piirkond oli asustatud juba ilmselt märksa varem, 2. sajandil levis siiakanti vaid uus usund, mis eeldas matmist monumentaalsesse kivikalmetesse. See uus usund või kultuur vastas hästi tolleks ajaks sealses ühiskonnas saavutatud sotsiaalsele ja majanduslikule tasandile, kus põllumajanduslike maade nappus viis selle maa senisest jäigemale reguleerimisele majapidamiste vahel, mis aga omakorda nõudis manifesteerimist monumentaalsete kalmehitiste näol. Virunuka kalmed peegeldavad ilmekalt ühe territoriaalse kogukonna matmiskohta, st sellise kogukonna, kes kaugemas perspektiivis võis pärineda ühtselt suguvõsast (seda näitab 4 samaaegse kalme lähestikku paiknemine, 5. kalme on mõnevõrra hilisem; enamasti paiknevad tarandkalmed siin aga üksikult, peegeldades arvatavasti ka üksiktalulist asustusviisi). Tänapäeval ei ole põhjust tõlgendada tarandkalmeid enam paljudest väikeperedest koosnevate suurperede matmispaikadena, vaid neid võib mitmel põhjusel vaadelda ühe majapidamise või talu kalmetena, kus iga uue põlvkonna ajal ehitati uus tarand. Pealegi ei võimaldanud tolleaegne madal keskmine eluiga kolme põlvkonna nimetamisväärsset kooselu nagu klassikaliste suurperede puhul kombeks. Kollektiivi liikmete arv tollal enamasti ei ületanud kümnet. Ka Virunuka kalmeid võib tõlgendada 4–5 lähestikku paiknenud talu ühise matmisalana, kus iga talu kalme oli teistest siiski eraldi.

Juba Laul juhtis tähelepanu asjaolule, et IV kalme on teistest suurem ja rikkalikumate panustega, ning järelikult oli sellesse matnud kogukond ka teistest suurem ja majanduslikult jõukam. Kalmete erinevused tulevad eriti hästi välja, kui võrdleme mitte niivõrd panuste hulka, kui just erinevate esemetüüpide arvu nendes kalmetes. Ilmneb tõesti, et kõige rikkam oli IV kalme, kus erinevaid esemetüüpe oli 34 (samas suurusastmes kui teised rikkad tarandkalmed Eestis). I kalmes oli vastav näitaja 20, II kalmes 25, III ainult 2 ja V - 9. Siit võib järeldada, et IV kalmesse matnud kollektiivil olid teistega võrreldes hoopis suuremad võimalused juurdepääsuks tootmise ja kaubavahetuse saadustele, või vähemalt tarvidus selliseid võimalusi eksponeerida. See talu oli teistest järelikult kas rikkam või sotsiaalselt pretsensioonikam,

missugused mõisted tihti kattuvad. Seega võime siin näha sotsiaalselt kihistunud ühiskonda, kus ühel domineerival talul oli teistega võrreldes märksa suurem majanduslik potentsiaal ja ilmselt ka kõrgem sotsiaalne staatus. See ei pruukinud tuleneda üksnes sellest, et IV kalmesse matnud pere oli teistest liikmete arvu poolest suurem, kõne alla võib tulla ka teatud toodangu ülejääkide koondamine teistelt majapidamistelt sellele ühele, ehk siis maksusüsteemi olemasolu.

Eesti esiajaloo on kirjeldatud Kagu-Eesti hõivamist maaviljelusliku asustuse poolt rooma rauaajal kahest kitsamast piirkonnast: Mustjõe ümbrusest ning Võrtsjärve ja Suure Emajõe vaheliselt alalt. Mõlemas leidub 2. sajandil rajatud tarandkalmeid. Nendest piirkondadest lähtudes levis maaviljeluslik asustus järgmise sajandi jooksul mitmes suunas. Peamine tendents olevat seisnenud selles, et kõrgustike jalamilt levis asustus ajapikku kõrgemale, kõrgustike keskaladele. Kogu see kontseptsioon laguneb koost, kui me ei võrdsusta enam kivikalmete levikut asustuse levikuga. Suiradiagrammid, mis on tehtud nende kõrgustike tuumikaladelt ning mujaltki väljaspool nimetatud asustuse väidetavaid siirderajoone, nagu Ala-Pika Otepää lähedal, Hinojärv Haanja kõrgustiku kagusopis ja paljud teisedki kohad, osutavad igatahes märksa varasemale maaviljeluslikule asustusele kui seni oletatud rooma raua-aeg. Ka on tarandkalmeid teada tegelikult mitmel pool kõrgustike keskosades, mis osutab, et arvamused tarandkalmete kui kultuurinähtuse leviku teedest ei pruugi olla õige. Et saada vähegi objektiivsemat pilti asustusoludest Eesti selles piirkonnas (ja mujalgi), tuleb kahtlemata arvestada ka teisi muistiseid, eelkõige asulakohti.

Edela-Eesti

Edela-Eesti kalmed

Kõige kehvemini uuritud alaks Eestis, eriti rooma rauaaja suhtes, on Edela-Eesti, so peamiselt Sakala kõrgustiku ala. Kalmeid iseenesest teatakse sealt küll rohkesti, kuid kaevatud on vaid üksikuid. Üheks vähestest kalmetest, mida siin teaduslikult on uuritud, on Ülpre kalme Karksi-Nuia lähedal. Selle kalme kaevas 1941. a läbi A. Vassar. Siin oli kokku 5 kalmet, millest üks oli ümmarguse kuju põhjal otsustades kivikirstkalme, teised aga arvatavasti tarandkalmed. Kaevatud kalme oli kuni 21,5 m pikk ja kuni 11,5 m lai ning 60–75 cm kõrge. Kalme müürid ja sisetäidis oli laotud raudkividest, kusjuures müürid eristusid muust lademest üsna halvasti. Kalmes võis eristada 8 tarandit, kusjuures ehituslikult olid teistest vanemad AB ja EF. Hiljem oli kumbastki tarandist lääne poole uusi tarandeid juurde ehitatud, nõnda et lõpuks moodustus pikk tarandik. Vassar kirjutab selle kohta nii: “Kumbki tarandirühm oli tõenäoliselt üksiku patriarhaalse suurpere matusekohaks. Tarandirühmade kokkukasvamine väliselt üheks kalmeks kajastab võib-olla kahe pere lähenemist või koguni liitumist.”

Luid leiti kalmest väga vähe ja need olid kõik põletatud. Luud esinesid ainult kalme läänepoolsetes tarandites. Vassar oletab, et kalme idaossa maeti põletamata ning hästi kõrgele, mistõttu luud kõdunesid täielikult. Seda on raske uskuda, kuna üht-teist oleks ikka pidanud säilima nagu kõikides teisteski laibamatustega kalmetes. Ent ka Vassar nendib, et kultuurkihi järgi otsustades pidi matuste hulk olema siiski väike. Ka leide saadi haruldaselt vähe, kokku 22 numbrit, sh paar hilisemat asja. Keraamikat oli vaid 11 kildu. Ehetest leiti poolik kaelavõru, 3 käevõru ja 2 kuldfooliumiga helmest, mis kuuluvad 3.–4. sajandisse.

Ülpre kalme puhul pole üllatav mitte niivõrd leidude vähesus, sest vaeseid kalmeid esineb kõikjal ning pole välistatud võimalus, et mõni teine Ülpre tarandkalme on üsna rikas ses suhtes. Üllatav on siiski just matuste vähesus nõnda suures kalmes, kusjuures mitmes tarandis polnud üldse luid. Kui Jaagupi kalme viimasena ehitatud tarandis ka ei olnud ei luid ega leide, polnud see üllatav, kuna seda võis seletada asjaoluga, et kalme kasutamine lõppes enne järsku ära kui matmine valmishitatud tarandisse jõudis veel alata. Ülpres aga olid matusteta just varem ehitatud tarandid ning luid esines alles kõige viimasena ehitatud konstruktsioonides. Nähtavasti osutab Ülpre kalme asjaolule, et taolised suured võimsad ehitised olid eelkõige monumendid ja alles siis kalmed. See tähendab, nende peamine funktsioon ei seisnenud mitte niivõrd viimase varjupaiga pakkumises surnutele, vaid teatud rituaalide ja kultustoimingute

läbiviimises (mille käigus sattus kalmesse ka väike hulk luid) ja mingi kindla sõnumi edastamises ümberkaudsetele elavatele inimestele. See sõnum sisaldas usutavasti informatsiooni antud maade kuulumise kohta teatud kindlale suguvõsale.

Otsustades olemasolevate leiuteadete järgi, on Sakala aladelt teada matusepaiku juba kivikirstkalmete ajast, st on mõned kalmed, mis tõenäoliselt esindavad seda tüüpi. Üks selline on ilmselt Ülpres, teine aga kaevati osaliselt läbi Holstres Sieversi poolt juba 1844. Tema kirjelduse põhjal koosnenud kalme kahest kontsentrisest kiviringist, mille keskelt saadi luutükke ja sütt ning paar pronkseseme katket (“plekiriba ja traaditükk”). Paistab, et ka varased tarandkalmed on esindatud. Selliseks võis olla **Taru** kalme Sammaste külas Abja lähedal, mida Aspelin ja Jung kaevasid osaliselt 1880. Nad leidsid aasaga putkkirve, kaelusega kirve, 2 rauast nooleotsa, odaotsa katke, karjasekeppnõelu, mitmesuguseid nuge ja pronksist spiraalkäevõru. 1989. a kaevas seda kalmet ka H. Valk, kuid kaevamistulemused ei ole avaldatud. Igal juhul tundub, et Taru kalme kuulub eelrooma rauaaja viimastel sajanditel rajatud kivikalmete hulka.

Edela-Eesti asulad

Asulakohti rooma rauaajast teatakse väga vähe, mis arvatavasti johtub piirkonna suhteliselt vähesest ja ebaühtlasest inspekteeritusest. Siinkohal võib vaid märkida väikest hulka vastavat keraamikat, mis leiti **Olustvere** hilisrauaaja ja keskaja asula kaevamistel.

Rooma rauaegsetest kultuurivaldkondadest

Olles vaadelnud Eesti roomarauaegseid muistiseid, on jäänud käsitleda veel mõningaid üldisemaid probleeme. Neist üks on seotud nn panusterikaste ja panustevaeste kalmetega ning teine nn kultuuriproovintsidega.

A. Vassar, kes analüüsis Edela-Eesti muistiseid rooma rauaajal (1956), jõudis järeldusele, et leiuvaesus ei ole seal ilmselt juhuslik. Seda seetõttu, et hoolimata väga paljude kivikalmete lõhkumisest eelmise sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul, on tähelepanuväärselt väike ka juhuleidude arv. Selle taustal vaatles ta ka Eesti teisi piirkondi rooma rauaajal ning täheldas, et mõnedes piirkondades on tarandkalmed väga rikkalike panustega, teistes aga on need üsna vaesed. Edasi ilmnes ka tõsiasi, et rikkad kalmed on olnud suhteliselt lühiaegselt kasutusel, samas kui paljudes vaestes kalmetes (eriti Kesk- ja Edela-Eestis) esineb väheseid leide tihti kuni muinasaja lõpuni välja. Vassari järgi oli panusterikaste kalmetega piirkondades ühiskonna sotsiaalne ja majanduslik areng kiirem, mille tulemusena tihenes seal kiiremini ka asustus. Kalmete mahajätmine 5. sajandi paiku oli seal Vassari meelest tingitud suurperede lagunemisest ja territoriaalsete külakogukondade tekkimisest. Edasi järeldab Vassar, et panusterikaste kalmetega aladel arenasid kiiremini ka poliitilised suhted, mis viis muistsete maakondade kujunemisele. Panustevaestes piirkondades aga jäänud vanad ühiskondlikud suhted püsima kauemaks, mis tingis ka nende matmispaikade edasise kasutamise ja ühtlasi kinnipidamise vanadest matmistraditsioonidest.

See tähelepanek, et osades piirkondades on kalmed rikkad ja teistes piirkondades vaesed, ei ole tegelikult päris korrektne. Vaeseid kalmeid esineb tegelikult kõikjal ja teinekord üsna rikaste kalmete läheduses. Torkab ka silma, et vaeste kalmetega aladel on arheoloogilisi uurimistöid tehtud hoopis vähem kui rikaste kalmetega aladel, mistõttu see pilt võib tulevikus muutuda. See juba ongi muutunud näiteks Haanja kõrgustiku osas (Virunuka). Ka Saaremaalt ja Lääne-Eestist on nüüd teada palju rikkalike panustega kalmeid, mis tõsi küll, kuuluvad paarsada aastat varasemasse perioodi. Kuigi see Vassari maalitud pilt on tänapäevaks mõnevõrra muutunud, on selles siiski oma iva olemas: Eestis esineb tuumikalasid, kus suur osa tarandkalmeid on rikkalike panustega, ning äärealasid, kus suur osa kalmeid on väheste panustega.

Samas ei saa paika pidada Vassari väide, nagu oleks nendesse vaestesse kalmetesse maetud pidevalt väga pika aja jooksul, ning rikastesse kalmetesse ainult suhteliselt lühikese aja

jooksul. Tegelikult on ka väga paljudes rikkalike panustega kalmetes hilisemaid järelmatuseid või ohvriande. Pigem just viimaseid. Panustevaeste kalmete pikemaajalise matusteks kasutamise vastu räägib aga see, et neis on tavaliselt ka luid väga vähe. See tähendab, et kuigi neis esineb üksikuid leide teinekord kuni muinasaja lõpuni välja, ei kasutatud neid kalmeid mitte niivõrd matusteks, kui just teatud monumendina. Väga ilmekas oli selles suhtes Tõugu II kalme kaevamise kogemus, kus selgus, et tarandimüürid olid hoitud püsti kuni hilisrauaajani, kuigi kalmesse ei olnud 1000 aasta jooksul pärast matmisperioodi lõppu pandud ei uusi matuseid ega ohvriandegi. Seega oli sel monumentaalsel kalmeehitusel kohaliku ühiskonna jaoks hoopis teine, nähtavasti esmajoones sümboolne ja kultuslik tähendus, ning see ei olnud enam kohaks, kuhu mätta surnuid.

Kuidas aga siiski seletada panusterikkust ja panustevaesust eri piirkondade kalmetes? Vaevalt, et seda saab põhjendada üksnes sellega, et teatud piirkondades elati jõukamalt kui teistes. Siin tuleb arvestada ka erinevaid sotsiaalseid ja majanduslikke suhteid nii üksikute piirkondade vahel kui ka nende piirkondade sees; nii asustusüksuste erinevaid majanduslikke võimalusi kui ka nende erinevaid sotsiaalseid pretensioone. Arvesse tuleb ka võtta erinevusi eri piirkondade asustuses ja majanduses. Üldiselt on nii, et rikkaste panustega kalmed peegeldavad pingestunud sotsiaalseid suhteid ühiskonnas: kellelgi on kogu aeg tarvis kellelegi midagi tõestada ja üheks vahendiks on siin oma jõukuse demonstreerimine matmiskommete kaudu. Majanduslikult rikkastes ja tihedasti asustatud piirkondades läks selleks tarvis järjest suuremaid rikkusi (mida naabritele näidata), samas kui vaesematel ja hõredamalt asustatud äärealadel piisas teinekord lihtsalt taolise monumentaalse kalme rajamisest (võimalikke rikkusi polnud suurt kellelegi demonstreerida).

Teine probleem on seotud nn kultuurivaldkondadega (vt EE, tahv XIV). Nendest on arheoloogilises kirjanduses meil palju juttu olnud. Kultuurivaldkonnad on välja eristatud materiaalse kultuuri põhjal, kuivõrd juba ammu on märgatud erinevusi Eesti eri paikkondade tarandkalmete materjalides. Siin iseenesest probleemi ei ole, kuna eri regioonide arheoloogiline materjal on enamasti ikka mõneti erinev ja on seda olnud juba alates kiviajast. Probleem on tekkinud aga sellest, et neid kultuurivaldkondi püütakse seostada ja seletada eesti keeles esinevate murrete levikuga. Arvatakse, et murrete kujunemine eesti keeles saigi alguse rooma rauaajal ning nende levik väljendub materiaalse kultuuri levikus.

Teisisõnu pole siin tegemist millegi muuga, kui arheoloogiliste kultuuride (või subkultuuride) ja keele- (etniliste) rühmade (alarühmade, murrete) võrdsustamisega, samastamisega. Teoreetilises arheoloogias on juba ammu selgeks vaieldud, et seda teha ei ole meetoodiliselt õige, kuna üks põhineb arheoloogilisel ja teine filoloogilisel materjalil, st nad on organiseeritud erinevatel alustel. Arheoloogiline kultuur võib, aga mitte sugugi ei pea kattuma mingi etnilise rühma areaaliga; ühel etnosel võib olla palju erinevaid kultuure, nagu ka ühes kultuuris võib olla palju etnosi või erinevaid murrakuid kõnelevaid rühmi. Nii ei ole võimalik öelda ka seda, kas meie rooma rauaaegsetes kultuuriproovintssides kõneldi erinevaid murrakuid või mitte. Teatud kokkulangevus on ju olemas, kuid tekib küsimus, miks ei kajastu eesti keele murded taoliselt ka keskmise ja noorema rauaaja leiutamaterjalis; või näiteks, miks ei või murrete kujunemist hakata jälgima juba alates hilisemesoliitikumist, kui Eesti alal oli ka mitu kultuuriproovintsi. Tol ajal oli üks taoline kultuurirühm Kirde-Eestis, mis vastaks üsna hästi rannikumurde põhialaga; teine rühm oli Kagu-Eestis, kust on teada tartu ja võru murre; üks rühm oli saartel ja Lääne-Eestis, kus kõneldi ka erinevaid murdeid. Seega võib etniliste ja arheoloogiliste kultuurirühmade kokkusobitamine viia absurdini.

Rooma rauaaeg Lätis

Kalmed ja kultuuriproviintsid

Rooma rauaaja kalmed Lätis võib jagada kolme suurde rühma: 1) Põhja-Läti kivikalmete ala, 2) Edela-Läti üksikmatustega liivakäädad, ja 3) Ida-(Kagu-)Läti kiviringidega käädad. Kalmete ja esemelise materjali iseärasuste põhjal on eristatud kuni viis nn kultuuriproviintsi. Viimaseid seostatakse traditsiooniliselt mitmesuguste etniliste rühmitustega, kuid selle teoreetilise põhjendatusega on samasugused probleemid kui Eesti kultuuriproviintside puhul.

Põhja-Läti ja läänemeresoomlased

Põhja-Läti kivikalmeid hakati uurima umbes samal ajal kui Kagu-Eestiski, nimelt 1870. aastail. Esimesi harrastuskaevajaid oli krahv von Sievers, kelle tegemistest on vaid vähesed dokumente jäänud. Pärast teda on sealseid kalmeid kaevanud ka G. Loeschke ja R. Hausmann, eriti mainimist väärivad tööd 1889 Auciems'is (Cesise rajoon), sest sellest on säilinud ka plaan (LA, joon 47). 1920.–1930. aastatel kaevasid sealseid kalmeid läti arheoloogid Fr. Balodis, F. Jakobsons, R. ja E. Šnore ja ka M. Schmiedehelm. Ometi ei ole seal kaevatud rooma rauaaegsete kalmete hulk eriti suur. Uurimistulemused on kokku võetud H. Moora töös Läti vanema rauaaja kohta 1929 ja 1938, kus loomulikult ei ole arvestatud ainult Põhja-Läti, vaid kogu Läti ning lisaks ka Eesti ja Leedu ning Ida-Preisi rooma rauaaja materjale.

Põhja-Läti oli tegelikult selliseks alaks, kus kivikalmed levisid juba alates hilispronksiajast samalaadsete kivikirstkalmetena kui Eestiski (vt eespool). Üks paremini uuritud kivikalmete rühmi paiknes **Saleniekis**, kus oli nii kivikirst- kui ka tarandkalmeid. 2.–3. sajandil hakati siin ehitama klassikaliselt liitunud tarandkalmeid, nagu mitmel pool mujalgi Põhja-Lätis. Need kalmed olid ehitatud kollektiivsete matuste jaoks ja kalmepanused koosnesid nagu Eestiski peamiselt pronksist ehetest. Ka Põhja-Lätis jäeti tarandkalmed maha I aastatuhande keskel pKr.

Salenieki kivikalmed meenutavad väliselt, üldiselt ehituselt ja matmisviisilt küll meie tarandkalmeid, kuid selle vahega, et korralikke tarandimüüre nendest ei leitud. Näiteks kalme nr 33, mis oli ehitatud varasema kivikirstkalme külge, koosnes kuni 40 cm paksusest kivilademest, kus allosas olid suured, pealpool aga väikesed kivid nagu tarandkalmetes üldiselt kombeks. Mingeid selgeilmelisi kivimüüre ei avastatud, aga peab ütleva, et seda kalmet oli ka tugevasti lõhutud. Surnud olid maetud enamasti põletatult ning luukillud olid puistatud kivide vahele ja kaetud pealt uute kividega. Luudega koos esines ka leide, mis kuuluvad nooremasse rooma rauaaega ja rahvasterännuaega, ja mis ei olnud tules põlenud. Savinõukillud aga esinesid enamasti perifeerses alas, mis on ka tarandkalmetele iseloomulik joon.

Salenieki 6. kalmet kaevati vaid osaliselt ning see tundus olevat sarnane 33. kalmega nii oma ehituselt kui matmisviisilt. See tähendab, et mingit korrapära kivide asetuses ei märgatud ning surnud olid maetud põletatult. Esemad olid küll enamasti purustatud, kuid samuti ilma põlemisjälgedeta nagu 33. kalmes. Proovikaevand tehti ka 34. kalmesse, kusjuures enamik seal saadud esemetest ei olnud mitte ainult purustatud, vaid ka tules põlenud. Seega on matmisviis erinevatesse kivikalmetesse olnud Saleniekis mõnevõrra erinev.

Kõik Salenieki kivikalmed olid leiumaterjali poolest rikkad, kuid eriti rohkesti leiti neist keraamikat. Suur osa keraamikast on peene savikoostise ja silutud või isegi läikivate pruunide pindadega. See on iseloomulik keraamikarühm Kagu-Eesti ja Põhja-Läti tarandkalmetele rooma rauaaja lõpus ja rahvasterännuaaja algul; Põhja-Eestisse jõuab see alles 5. sajandi keskpaiku. Peale selle leiti ka tekstiil- ja riibitud keraamikat. Ehetest on arvukalt esindatud sõled (silmik-, pahk- ja ketassõled), kaela- ja käevõrud, spiraalsõrmused, mõni putkkirves ja sirp jms. Vanimad leiud kuuluvad 2. sajandisse, kusjuures neisse kalmetesse maeti kuni rahvasterännuaajani (üksikud leiud on ka hilisemad).

Teine piirkond Lätis, kus ka kivikalmeid esineb, on Kuramaa. Siin on üks tuntumaid

kivikalmeid läbi kaevatud **Lazdiņis** (Talsi rajoon). Sealt oli kündmisel asju välja tulnud ning 1933–1934 kaevati kalme läbi E. Šnore poolt. Kalme – erinevalt enamikest tarandkalmetest – ei paistnud peaaegu üldse välja, ta oli pealt tasase ja jõe suunas laskuva maapinna all, jõest 100 m kaugusel. Kalme pikkus ida–lääne suunas oli 42 m, suurim laius kuni 20 m, osa oli põllutöödega lõhutud. Kivilademes avastati teatud hulk tarandeid (arvu ei märgita), mis paiknesid üksikute kõrval ja olid 2,5–4 m pikad ning 1,5–2. laiad. Nende tarandite eripära seisnes selles, et puudusid otsmised müürid, st tarandid olid avatud (seega “tõeline” *Steinreichengrab*). Kalmesse oli suurem osa surnuid maetud põletatult, kuid üsna palju esines ka laibamatuseid. Sealjuures ida- ja kaguosas olid ainult laibamatused, lääneosas domineeris aga põletusmatus. Kaevamistel tehtud tähelepanekute põhjal olid need tarandid enamasti individuaalmatuste jaoks.

Leide saadi 146, enamasti pronksehted. Enamik neist ehetest pärineb eelrooma rauaaja teisest poolest ja rooma rauaaja algusest: koonuse- ja pasunakujuliste otstega kaelavõrud (viimaseid 17), spiraalikujulised oimuehted, arvukalt õhukesi seeriakäevõrusid, mõned karjasekeppnõelad jms. Relvadest ja tööriistadest on esindatud tappkirves, 2 kitsateralist kirvest, üheteraline mõõk, mõned kumerselgsed noad ja saag. Ka need on eelrooma rauaaja tüübid, millest mõne kasutamine ulatub ka rooma rauaaja alguseni. Seega on Lazdiņi kalme näol tegu tegelikult just varase tarandkalmega, mis rajati ilmselt eelrooma rauaaja keskel või teisel poolel. Rooma rauaaja kivikalmeid Põhja-Kuramaal kaevatud ei ole. Lāti kivikalmete leiumaterjali kohta vt LA, tahv 33–34.

Edela-Lāti ja kuršid

Edela-Lätis olid eelrooma rauaajal teatavasti levinud kääpad põletusmatustega urnides. Üks selliseid kalmistuid kolme kääpaga oli **Bauskis**. Rooma rauaajal levisid Edela-Lätis maa-alused kalmistud, mida küll teatakse väga vähe. Need kalmed kuuluvad samasse rühma Lääne-Leedus levinud kalmetega, kus matust ümbritses kiviring või nelinurk. Et Lāti vastavad kalmed moodustavad selle rühma perifeerse osa, siis arvatavasti sellepärast esineb kiviringe siin väga harva; tihti on piiratud üksikute kividega. Näiteks suurimas uuritud kalmistus **Mazkatuzis** (E. Wahle 1924, E. Šturms 1942, Stepins 1960), kus on kaevatud 62 hauda, esines vaid üksikuid kive. Arvatavasti on tegu olnud laibamatustega, mis paiknevad nendes kalmetes esialgsesse maapinda süvendatud haudades (30–70 cm sügavused kirstutaolised lohud, kus esines süsist mulda ja põlenud hauapanuseid, kuid mitte luid), mille kohal on siis vahel kuhjatud väikesed kääpad, kuid mitte alati. Kohati on leitud küll ka põlenud luukilde, kuid need pärinavad arvatavasti hilisematest järelnatustest nagu osa esemeidki. Esialgse maapinna tasemel leiti mitmeid tuleasemeid, mis võisid pärineda matmisega seotud riitusest. Üks selliseid kalmistuid on olnud ka **Rucavas**, teine **Plavniekkalnsis**, kusjuures viimases maapealseid väikesi kääpaid ei täheldatud. Plavniekkalnsis oligi vaid üks lauge kungas keset põlde, ning selles maa-alused laibamatused (50). Osa matuseid seal olid kas väga vähe või ei olnud üldse süvendatud esialgsesse maapinda. Esines põletuslaike, mida seostati laibapõletusega.

Hauapanused on sellistes maa-aluste matustega kääbastes või lausa maa-alustes kalmistutes väga rikkalikud: kirved, noad, odaotsad, sirbid, sõled, käevõrud, kaelavõrud, ehtenõelad, helmed, vahel ka Rooma mündid ja väga sageli – miniatuursed savinõud. Need on äärmiselt iseloomulik nähtus Edela-Lāti ja Lääne-Leedu kalmetele, mis jätkub ka järgmistel sajanditel kuni ajani, mil kirjalikud allikad nimetavad sellel alal elavaid kuršše. Tihti on asjad pandud kalmesse ühte punkti kokku, mis näitab, et need on arvatavasti olnud mingis mahutis (riidest või tohust). Naistele oli kaasa pandud rohkem ehteid, meestel peamiselt relvi ja tööriistu, ehteid vähem. (Sooline jagamine on loomulikult tehtud üksnes hauapanuste iseloomu, mitte maetute bioloogilise soo põhjal.) Alates 4. sajandist siin enam uusi kääpaid ei ehitatud. Piirkonna leiumaterjali kohta vt LA, tahv 27–28.

Kesk-Lāti ning semgalid ja seelid

Edela-Lätile iseloomulikud maa-alused kalmistud, kus teinekord esineb ka väikesi kääpakuhjatisi, olid levinud suhteliselt piiratud alal ning seda võib käsitleda Lätile erandliku kalmetüübina. Hoopis iseloomulikumaks ja laiematel aladel levinud kalmevormiks oli aga

teistsugune kääbaskalme, mis oli tuntud Kesk- ja Lõuna-Lätis ja mille levikuareaal ulatus ka Põhja-Leedusse. Need kääpad olid esialgse maapinna tasandil ümbritsetud kiviringiga. Ida-Läti kääbaste kohta on E. Šnore avaldanud monograafia (1993), teiste piirkondade kääbaste kohta saab materjali H. Moora üldkäsitlusest.

Kääpad paiknevad maastikul kõrgemates kohtades ja tavaliselt rühmiti, 20–30 kalmet koos; üksikkääpad on haruldased. Asukohtadeks on metsased alad jõgede ja järvede lähistel. Selle poolest erinevad kääpad märgatavalt Põhja-Läti tarandkalmetest, mis üldjuhul on keset tänapäevaseid põlde või vähemalt nende lähedal nagu Eestiski. Kääbaste läbimõõt ulatub 7–20 m, kõrgus 0,5–1,1 m. Kääpaalune pind on tulega puhtaks põletatud, millest tunnistab suhteliselt paks söesegune kiht. Kõige esimene ja tähtsam matus oli asetatud kalme keskele, esialgsele maapinnale, teised kaugemale ja sellest kõrgemale. Matused on põletamata. Tihti esineb kive ka kalmeringi sees, tavaliselt matuste päitsis ja jalutsis. Mõne matuse juures on olnud koldease. Kesksete matused on enamasti orienteeritud peaga läände või loodesse, perifeersed matused aga rööbiti kiviringiga. Panused on üsna sarnased nendega, mida leitakse Leedu samasugustest kalmetest. Tähelepanu väärrib asjaolu, et sõlgi esineb sellistes kalmetes äärmiselt vähe (2). Rataspeaga ehtenõelad esinesid vaid kesketes mehematustes. Muidu esines siin rohkesti relvi (odaotsi, mõök), tööriistu (kirved, noad, sirbid) ja ehteid, eriti käevõrusid; keraamikat saadi väga vähe. Uuringud on näidanud, et seesugused kalmed kuuluvad perioodi 2.–5. sajandini, kuid tihti esineb matuseid ka kuni 7.–8. sajandini. Ka siin pandi meestele kaasa peamiselt rauast relvi ja tööriistu, naistele pronksehteid.

Hauapanuste detailsema iseloomu põhjal on kääbaste alal eristatud kahte rühma: lääne- (Semgallia ja Edela-Vidzeme) ja idapoolset (Augzeme). Esemete tüübid on enam-vähem samad, küsimus rohkem esinemiskombinatsioonides. Läänerühmas arvatakse olevat elanud semgalite, idarühmas seelide esivanemad. Semgalitele omistatud leiumaterjali kohta vt LA, tahv 29–30, seelide asjad on esitatud koos latgalite omadega tahv 31–32.

Kagu- ja Ida-Läti ning latgalid

Kääbaskalmete alast ida pool kalmeid rooma rauaajast ei tunta üldse, kuid sellele piirkonnale on iseloomulik eeskätt riibitud keraamika asulates ja linnustes. Varasel metalliajal tunti riibitud keraamikat kõikjal Lätist, nüüd on see säilinud vaid maa idaosas. Lõunas ulatub see ala Ida-Leedusse ning Valgevene piirialadele; põhjas olid naabriteks tarandkalmed, millest siiski lahutas kümnete kilomeetrite laiune vahevöönd ilmselt ilma püsiastustusega. Selle arvatavasti latgalite esivanemate poolt hõivatud ala tuntuimateks muististest on linnuste hulgas **Dignāja** ning asulate hulgas **Kerkūzi**. Surnuid on maetud ilmselt sellisel viisil, mis ei võimaldanud jäänuste säilimist või siis selliselt, et arheoloogiliste meetoditega on neid raske tänapäeval avastada.

Rooma rauaaja asulad Lätis

Erinevalt Eestist, on Lätist teada ka rida avaasulaid (Kivti, Spietiņi, Kerkūzi, Jaunlīve), mis kuuluvad eelrooma rauaaja lõpusajanditesse ning rooma ja keskmissse rauaajaga. **Kerkūzi** asula Kagu-Lätis (Daugavpils rajoon) kuulub põhiliselt eelrooma rauaaja teise poolde ja rooma rauaajaga, kuigi siin leiti jälgi ka pronksiaegsest asustusest. Asula pindala on 0,7 ha, kultuurkihi paksus 30–60 cm. Sellest kohast kaevati aastail 1985–1987 läbi 2310 m², juhatas A. Vasks. Elamud olid mitut tüüpi. Varaseimad, mis kuulusid hilispronksiaega, olid u 4 x 4 m suurused postkonstruktsioonid ehitised. Asula põhiperioodi elamud olid kas nelinurksed (5x5 m) või ümarad-ümarovaalsed (need süvendatud pisut maasse). Kolded olid ehitatud kividest või savist. Asula oli ümbritsetud taraga, kusjuures ümbritsetud ala suurus oli kuni 3000 m². Leiumaterjali hulgas on kaks rooma münti, rauast ja pronksist ambsõlg, rauast karjasekeppnõelad ning rikkalikult tasandatud ja riibitud pindadega keraamikat.

Spietiņi asulat Väina keskjooksul päästekaevati 1961–1962 Jolanta Daiga ja Maris Atgāzise poolt. Kaevati 2252 m² asulat ning uuriti ka kääbaskalmistut. Asula ühes osas oli olnud rauasulatuspiirkond, kus avastati ühtekokku 5 rauasulatusahju. Tegu oli maapealsete šahtsulatusahjudega, mille šahti väline läbimõõt oli 60 ja sisemine 30 cm. Šahtiseinad olid tehtud

savist, põhjas olid tihti suuremad kivid. Sulatusahjude juurest saadi leiumaterjali väga vähe, mistõttu nende ahjude dateerimine on raskendatud. Siiski leiti sealt karjasekeppnõel ja kolmnurkse jalaga sõlg, mis kuuluvad vanemasse rooma rauaaega. Kõrval olnud asula leiumaterjal on ka üldiselt rooma rauaaegne (2.–5. sajand). Tähelepanu väärib seik, et rauasulatuskoht ei olnud otseselt asulas, vaid selle kõrval, elumajadest eemal. Daiga arvas, et seal elasid juba põllumajandusest eraldunud spetsialistid-rauasulatajad. Tõenäolisem oleks arvata, et tuleohtlik rauasulatus pidigi asulast eemal olema – seda on täheldatud kõikjal, kus rauasulatuskohti on uuritud.

Jaunlīve asula on Daugava vasakkaldal, Riiast 34 km, muinasaja lõpul liivlastega asustatud aladel. Asula mõõtmed: 150 x 150 m (u 2 ha), kaevati 1973–1975 (M. Atgāzis, 700 m²). Kultuurkihi paksus oli erinev, 0,3–2 m, lohkudes kuni 2,5 m. Leiumaterjal (223 eset, lisaks keraamika) näitas, et asula oli rajatud juba eelrooma rauaajal, kuid peamiselt kasutatud rooma rauaajal ning maha jäetud rahvasterännuajal. Asula alal leiti 18 koldeaset (dateeritud 1610±100 radiosüsinikuaastat tagasi), peale selle hästi säilinud rauasulatusahi. Viimase põhjaks oli suur graniitkivi, ahjutorn ise oli tehtud savist. Rauasulatusahi kuulus 3.–5. sajandisse.

Umbes samasuguse kronoloogiaga on ka **Kivti** asula, mis asub Ida-Lätis Ludza linna lähedal Cirma järve ääres. E. Šnore on seda kohta kaevanud nii 1930., 1940. kui ka 1950. aastatel ja kokku on uuritud 6600 m² (7/8 asulast). Kultuurkihi paksus on erinev, üldiselt 0,7–1,2 m, kohati on aga hävitatud. Asula alale rajati pärast selle mahajätmist 7. sajandil latgalite kalmistu. Asula lõunapoolses osas ei olnud ehitistest rohkem säilinud kui koldeasemed ja postiaugud. Asula põhjapoolses osas avastati ka jälgi elamutest, mis olid olnud nelinurksed, mõõtmetega 6 x 6 või 6 x 5 m, ehitatud kas post- või rõhtpalkkonstruktsioonis. Leiti 13 373 savinõukildu ja 435 muud eset. Arvestades suurt kaevatud ala, oli asulas keraamikat siiski väga vähe, täpsemalt 2 savinõukildu 1 m² kohta. (Näiteks rooma rauaaegses asulas Ilumäel oli ruutmeetri kohta 10 potikildu, I at teise poolde kuuluva Iru linnamäel oli 1 m² kohta 24 ja samaaegses asulas 15 potikildu.) Sellest keraamikast peaaegu 70% moodustab tekstiilkeraamika, eristades seda asulat teistest Läti uuritud asulakohtadest, kus domineerib riibitud keraamika. 21% on tasapinnalist ja 8% kiilapinnalist keraamikat, sh on esindatud samalaadsed nõud kui Põhja-Läti tarandkalmeteski. Metallesemetest on üsnagi arvukalt mitmesuguseid ehtenõelu, pahk-, kärbis- ja ambsõlgi, käevõrusid, tööriistadest olid esindatud sirbid, noad, kirved (ka kivikirved), valamisvormid; isegi üks odaots leiti. Põhiline osa leiumaterjalist kuulub 3.–6. sajandini, kuid asula oli ilmselt tekkinud juba eelrooma rauaajal. Vastavalt keraamika iseloomule peetakse seda asulat läänemeresoomlastele kuuluvaks. 6. sajandil on asula maha jäetud ning pärast seda rajasid latgalid sinna oma laibamatustega kalmistu.

Läti materjalid on seega näidanud, et kuni rooma rauaajani domineerisid ümmarguse või ovaalse põhiplaaniga ja maasse süvendatud põhjaga elamud. Selliseid ehitati küll ka hiljem, kuid alates rooma rauaajast levis järjest rohkem maapealse ehitusega nelinurkne rõhtpalkelamu.

Rooma rauaaja linnused Lätis

Enamik kindlustatud asulaid, mida Lätis seni on kaevatud, jäeti maha hiljemalt rooma rauaaja algul. Nii nagu Eestis, ei tunta rooma rauaaja linnuseid peaaegu üldse ka Lätis. Kui Eestis võeti linnamäed uuesti kasutusele rahvasterännuajal, siis tundub, et Lätis juhtus see natuke varem. Igal juhul on nii mõnigi Läti linnamägi asustatud juba rooma rauaaja lõpus, 4.–5. sajandil, kuigi nendest sajanditest ei ole märkimisväärselt säilinud ehitisi. Küll on aga siit-sealt saadud üksikuid hilisroomarauaaegseid leide (Mūkukalns, Asote).

Erandiks on taas Ida-Läti, kus suurem hulk varasel metalliajal kasutusel olnud linnustest on nähtavasti olnud asustatud ka rooma rauaajal. Dignāja on üks nendest, kuid paraku pole kirjanduses selle linnamäe kohta kuigivõrd andmeid. Tuleb ka märkida seda, et nii mõneski kohas on linnamäe jalamile tekkinud asula ning et rooma rauaajal elati küll nendes asulates, kuid mitte linnustes. Linnus-asula süsteemi väljakujunemine algas alles keskmisel rauaajal.

Ühiskond

Andrejs Vasksi käsitletule järgi kujunes rooma rauaajal Lätis välja n.-õ uut tüüpi ühiskond. Seda ühiskonda iseloomustas süvenev varanduslik diferentseeritus, uued sotsiaalsed suhted ja uus ideoloogia. Seoses põlispõldude väljakujunemisega hakkasid teatud põllumaad kuuluma ainult teatud talude omandisse, samas kui muud alad (karjamaad, jahimetsad, kalaveed) jäid endiselt kogukondlikku kasutusse. Seega näeb Vask haritava maa eraomanduse väljakujunemist Lätis alles rooma rauaajal, samas kui Põhja- ja Lääne-Eestis on seesugusest korraldusest põhjust rääkida juba alates hilispronksiajast; arvatavasti on aga sellised protsessid Lätiski aset leidnud mõnevõrra varem. Varasemate suurte kogukondade (kindlustatud asulad) jagunemine üksikmajapidamisteks, samuti uute alade hõivamine, tähendas varasemate territoriaalsete struktuuride detsentraliseerimist ja võrdsuse printsiibi levikut. Samal ajal tähendas see teistsuguse konkurentsi algust üksikperede vahel juhtkoha saavutamise nimel. Siin võib jällegi näha samu protsesse, mis Eestis leidsid aset eelrooma rauaajal, so ühe domineeriva talu süsteemi kujunemist.

Sotsiaalse võimupüramiidi tipus arvab Vask olevat olnud suuremate või väiksemate piirkondade juhte, kes elasid linnustes. Siin-seal, eriti lõunapoolses Lätis võib relvaidude rohkuse põhjal oletada sõjaliste kaaskondade tekkimist juba rooma rauaajal. Kaaskondlased ei olnud siiski kaotanud sidet tavalise talutööga. Teatud määral hakkas tekkima ka käsitööliste kiht – sepad. Suurima rühma moodustasid siiski vabad talupojad, kes elasid avaasulates. Pilguheitu sellesse ühiskonda võimaldavad kääbaskalmistud. Kõige tähtsam matus, arvatavasti perekonna pea, asetati kalme keskele; tema ümber paigutati teised. Keskkel matusel olid kaasas samasugused panused kui teistelgi, ainult nende hulk oli suurem. Seega rõhutati keske matuse tähtsust ainult selle paigutusega keskele, mitte panuste kvaliteediga. Samas osutavad paleodemograafilised arvutused, et mitte kõik kogukonna liikmed ei maetud sellistesse kääbastesse, vaid ainult osa neist. Seega on “kõige lihtsamad” kogukonna liikmed maetud hoopis kuidagi teisiti, kuhugi mujale.

Igal juhul on selge, et sotsiaalsed erinevused “ülem- ja alamklassi” vahel olid rooma rauaajal palju väiksemad ja märkamatumad kui mõnedes rohkem arenenud piirkondades nooremal pronksiajal.

Rooma rauaaeg Leedus

Sissejuhatus

Leedu kohta on olemasolevat publitseeritud materjali üsna vähe ja lünklikult. On olemas M. Michelbertase monograafia rooma rauaaeg, kuid see on leedukeelne ja raskesti kättesaadav. Enne selle raamatu ilmumist oli rooma rauaaaja põhiallikaks Leedus – niisamuti nagu Lätis – Moora töö Läti vanemast rauaaegast.

Ka muistiseid on uuritud ebahühtlaselt. Rohkem on andmeid kalmetest, eriti Lääne-Leedu kivikonstruktsioonidega matmispaikadest, vähem teatakse linnustest ja hoopis vähe asulatest. Võib kasutada järgmisi statistilisi andmeid rauaaaja kohta alates 1. sajandist pKr (1985. a seisuga): Leedus tuntakse ühtekokku 880 linnamäge, millest on ühel või teisel määral kaevatud 75. Enamik kaevatud linnustest kuulus kas vanemasse rooma rauaaega (need olid varasemad kindlustatud asulad, mille kasutamine lõppes 1.–2. sajandi paiku) või 11.–14. sajandisse; peaaegu üldse ei teata kultuurkihiga linnuseid alates 4. sajandi teisest poolest kuni 10. sajandini (v.a leiud mõningate linnuste jalamil olnud asulakohtadelt). Rauaaaja matmispaiku teatakse 920, millest 180 -l on tehtud kaevamisi. 1.–2. sajandi haudu on avastatud vaid 8 kääbastikus ja 6 maa-aluses kalmistus (2 % kalmistutest). 3.–4. sajandi haudu on avastatud 14 kääbastikus ja 23 maa-aluses kalmistus (kokku 150 matust). 5.–7. sajandi haudu on leitud 21 kääbastikus ja 25 maa-aluses kalmistus ning kokku on 1.–7. sajandi matused seni moodustamas vaid 28 % kõikidest uuritud matustest (ülejäanud 72% kuuluvad 8.–13. sajandisse). Seega võib konstateerida, et rooma rauaaeg Leedu arheoloogilises materjalis on tugevasti alaesindatud.

Kalmed

Rooma rauaaaja kalmete osas võib Leedus eristada nelja piirkonda eri tüüpi kalmetega, kusjuures 5. piirkonna moodustas Ida-Leedu, kust kalmeid esialgu ei tunta.

Kiviringidega kalmed kurši aladel

Kiviringidega kalmed levisid Lääne-Leedus, kus maeti kivikonstruktsioonidega kääbastesse nooremal pronksiajal ja eelrooma rauaaajal. Surnud maeti kiviringide sisse 20–30 cm sügavusse hauda, kusjuures iga selline haud oli tähistatud kiviringiga ja naaberringid puutusid omavahel kokku. Vanemal rooma rauaaajal oli kiviringide läbimõõt 4–6 m, hiljem muutusid nad väiksemaks ja nende kuju hakkas mitmekesisuma (ovaalid, nelinurgad). Panused olid rikkalikud: meestel tavaliselt kaks oda, kirves, vikat, noad, miniatuurne savinõu, vahel ka hobune. Naistel oli kaasas rohkesti ehteid. Perioodil 175–250 pandi hauda tihti rooma münte. See kalmetüüp kujunes Lääne-Leedus eelrooma rauaaaja lõpul ning selle kasutamine lõppes aasta 600 paiku. Arvatakse, et need kalmed kuulusid kurši etnilisele rühmale.

Üheks näiteks taolistest kalmetest on Kurmaičiai (Kretinga rajoon), mida kaevati 1940, 1948, 1950–1951. Kaevatud on 10 kääbast, milles kokku avastati 26 põletus- ja 47 laibamatust. Varaseimaks kalmetüübiks oli siin kääbas (tõsi, mainitakse ka venekirveste kultuuri haua olemasolu), mida kasutati pronksi- ja eelrooma rauaaajal (vt eespool). 2.–1. sajandil eKr hakati aga surnuid matma põletatult kiviringide sisse, kusjuures matused olid panusteta ja puistatud kogu ringiga ümbritsetud alale. Varaseimad sellised kiviringid rajati vahetult kääbaste külge (teatav sarnasus Lääne-Eestiga, kus esimesed väikesed tarandid ehitati kivikirstkalmete külge). Vanemal rooma rauaaajal hakati matma põletamata ning rohkete panustega, kusjuures kiviringide suurus ja kuju jäid samaks. On täheldatud, et kalmerühma esimene matus ümbritseti mõnevõrra suurema kiviringiga kui järgmised matused tema ümber. Olemasolevate andmete kohaselt lõppes matmine Kurmaičiai kalmetesse 4. sajandil. Seega on see olnud üheks nendest vähestest kohtadest Leedus, kus on võimalik olnud jälgida kalmevormide püsivat arengut alates nooremast pronksiajast kuni rooma rauaaaja lõpuni (nähtus, mis Põhja- ja Lääne-Eestis on nii tavaline).

Teine näide taolistest kalmetest on **Tübausiaist** (samuti Kretinga rajoon), kus 1940. a kaevati 81 laibamatustega hauda. Surnud olid maetud madalatesse haudadesse ja ümbritsetud esialgsel maapinnal enamasti nelinurksete kivikonstruktsioonidega. Üksikud konstruktsioonid on kas ovaalsed või ebamäärase kujuga. Tarandite suurus on keskmiselt 1 x 2 m. Paaris kohas olid kaksikmatused, mis siis olid ümbritsetud ka vastavalt suuremate kivikonstruktsioonidega. Surnud olid asetatud selili ja enamasti peaga loode poole, vahel aga ka peaga edelasse. Ühe kaksikmatuse puhul esines vastassuunalist matmist. Panuseid leiti ainult 45 matuse juurest ja need dateeriti 5. sajandi lõpust 7. sajandini – seega oli siin tegu käsitletava kalmevormi hilise arenguvariandiga.

Skalvade maa-alused kalmistud

Nemunase jõe alamjooksul levisid maa-alused kalmistud ilma kiviringideta. Neid matmispaiku on üsna vähe uuritud, kuid siingi olid matused varustatud rikkalike panustega, mis sarnanesid kiviringidega kalmetest leitud esemetega; üksnes miniatuurseid savinõusid pole seni leitud. Nemunase alamjooksu kalmeid arvatakse olevat kuulunud skalva etnilisele rühmitusele.

Žemaitija liivakääpad

Põhja-Leedus levisid liivakääpad läbimõõduga 5–6 kuni 10–12 m ja kõrgusega 1,2–1,5 m. Tavaliselt oli selliste kääbaste jalamil kiviring. Ühes kalmerühmas asub enamasti mitu kääbast ja ühes kääpas 2–10 matust. Meestele pandi kaasa kirves, noad ja pronksehted, naistele ainult noad ja ehted. Puudub keraamika, samuti vikatid; odaotsad on haruldased. Rooma rauaaja algul levisid sellised kääpad üsna laialdastel aladel Leedus ja Lätis ning neid seostatakse semgalite, žemaitide, seelide ja osalt ka latgalitega. Žemaitijas asendusid kääpad 4. sajandi teisel poolel maa-aluste kalmistutega, Kesk- ja Põhja-Leedus rajati kääpaid ka rahvasterännaajal.

Maa-alused kalmistud Kesk-Leedus

Kesk-Leedus levisid rooma rauaajal maa-alused kalmistud, kus naised olid tavaliselt maetud peaga itta, mehed läände. Pea lähedalt leitakse sellistes haudades tihti kive, mis arvatavasti olid ümarapõhjaliste kirstude toeks. Hauapanused olid suhteliselt tagasihoidlikumad kui mujal Leedus: relvad, tööriistad ja mõned ehted meestel ning ainult ehted naistel. 30 % matustest on maetud ilma panusteta.

Kronoloogia

Kesk- ja Põhja-Euroopa kronoloogia ning Leedu materjalide põhjal on rooma rauaaja raames välja selgitatud rida alaperioode. Selleks on kasutatud importesemeid, eriti rooma münte. (Esemelise kohta vt Bruožai, joon 109–177.)

Perioodil **B1** (10–70) jätkus veel varasemate esemetüüpide kasutamine: spiraalsed oimuehted, kõrvalepööratud otstega kaelavõrud, karjasekeppnõelad, silinderpeaga ehtenõelad, seeriakäevõrud. Uus ja põhiline esemetüüp on sel ajal tugevasti profileeritud sõled, nuppotstega käevõrud, ketaspeaga ehtenõelad. Perioodi B1 lõpus ilmuvad põhisarja silmiksõled ja pasunotstega kaelavõrud. Uute esemetüüpide ilmumine 20.–30. aastatel oli ühtlasi rooma rauaaja alguseks Leedus.

Perioodi **B2** (70–150) kompleksides esineb pasunotstega kaelavõrusid, teatud spiraalseid ja kettakujulisi oimuehteid, preisi sarja silmiksõlgi ning mõningaid käevõru- ja sõrmusetüüpe. Ilmuvad ka sellised tüübid, mis on rohkem iseloomulikud alles järgmistele perioodidele: merevaikhelmed, teatud sorti tugevasti profileeritud sõled, kolmnurkse jalaga sõled, samuti mõned ehtenõelad ja käevõrude tüübid. See on siis samuti uute tüüpide kasutuselevõtu aeg.

Üleminekuajal **B2–C1** (150–200) kaob tarvitusele terve rida varasemaid vorme, sh preisi sarja silmiksõled, ja ilmuvad uued tüübid: koonuse- ja seenekujuliste otstega kaelavõrud,

esimesed emailiga kaunistatud hoburaudsõled ning mitmesugused ehtenõelte ja käevõrude tüübid. **C1b–C2** perioodil (220–300) leidub väga rikkalikult kohalikke esemetüüpe, so peamiselt erinevad ehtenõelad, käe- ja kaelavõrud. Perioodil **C3** (300–350) ilmuvad kasutusse peavõrud, mansetikujulised käevõrud, uued emailitud hoburaudsõlgede tüübid, riiete kaunistamiseks hakati kasutama silindrikujulisi pronkstorukesi. Osa neist ehetest püsis ka **D**-perioodil (350–450). Üleminek keskmisele rauaajale leidis aset ajavahemikus 390–425. Suur osa relvi ja tööriistu olid kasutusel pikemat aega ja nende põhjal taolist kronoloogiat teha ega jälgida ei saa.

Linnused

Erinevalt Eestist ja osast Lätist, jätkus linnamägede kasutamine Leedus ka rooma rauaajal. Sel ajal pandi varasemast hoopis suuremat rõhku kindlustuste väljaehitamisele: muldvallid tehti kõrgemad ning rajati ka kraavid. Elamud sarnanesid eelmisel perioodil kasutusel olnutega. Kui rooma rauaaja algul olid elamud ja ehitised veel postkonstruktsioonis ja vallide kõrgus ei ületanud 1,5 m (laius 5–6 m), siis 3.–4. sajandil oli vallide kõrguseks juba tihti 2–2,5 m ja nende tugevdamiseks kasutati kive, palke ja savi. Laialdasemalt levis ka kaitsekraavide ehitamine. Üheks näiteks rooma rauaaja linnustest on **Aukštadvaris**, kus avastatud elamutes oli mitu tuba mõõtmetega 3 x 4 ja 4 x 4 m ja nendes lahtised tuleasemed. Elamud paiknesid platoo äärtel, jättes keskosa vabaks. Kõrvuti postkonstruktsioonis elamutega hakati Leedus rooma rauaajal ehitama ka ristpalkehitisid.

Rooma rauaaja linnused Leedus võib jagada kahte tüüpi: 1) kindlustatud asulad, mis oma funktsioonilt ja välisilmelt meenutasid eelmise perioodi kindlustatud asulaid ja 2) väikesed, tugevasti kindlustatud kantsid. Viimaste jalamil oli enamasti avaasula, mistõttu neid linnuseid on vaadeldud kui selle asula elanikkonna kaitserajatisi. Väga väikestel linnustel puuduvad isegi elamud. Sellised miniatuursed linnused (tihti on platoo pindala vaid 100–120 m²) olid eriti levinud Lõuna-Leedus alates rooma rauaaja lõpust. Rooma rauaaja teisel poolel ja keskmisel rauaajal levivad linnused laiemalt üle kogu maa.

Eraldi monograafia on Pranas Kulikauskase sulest ilmunud Lõuna-Leedu, e Nemunase-taguste linnamägede kohta 1982. Selgub, et linnuseid hakati tolles piirkonnas rajama ajaarvamise vahetuse paiku ja üsna paljudel sealsetel linnamägedel on olemas rooma rauaaja kihistus. (Linnused püsisid seal kasutusel tihti 14.–15. sajandini.) **Norkunais** oli kaks linnamäge ning mõlema juures oli ka asula. Linnamäed olid tugevasti lõhutud, kuid üks neist dateeriti leidude põhjal rooma rauaajaga, teine aga 3.–8. sajandisse. **Paveisininkais** oli linnamäe alale I at eKr rajatud põletusmatustega kalmistu ning rooma rauaajal oli sama kohta kasutatud linnusena. Samasse aega kuulus ka jalamil olnud asula. Üks suurimaid tolleaegseid linnuseid oli **Kuniğiškiai** (kaevati 1963–1964), mille platoo suurus oli 150 x 100 m. Platoo oli ümbritsetud kolmest küljest vallidega ja ühest küljest veel omakorda täiendavate vallide ja kraavidega jalamil. Linnuse juures paiknes võimas asula pindalaga 10–15 ha. Leidude hulgas on nii rooma münte kui ka sõlgi ja muid ehteid, tööriistu ja loomulikult keraamikat. Linnus dateeriti 3.–5. sajandisse.

Rooma import

Erinevalt Lätist ja eriti Eestist, on Leedu aladelt leitud suhteliselt rohkesti Rooma provintsidest pärinevaid importtooteid. See on ka mõistetav, arvestades Leedu lähedust nendele provintsidele ja Kesk-Euroopast Põhja-Euroopasse suunduvatele kaubateedele. Olulisel kohal oli eriti merevaigukaubandus, milles üheks vastukaubaks olid just nimelt need rooma tooted. 1972. a andmetel teati Leedus üle 1000 rooma mündi 69 leiukohast; enamik neist (kõik pronksist või vasest) on pärit Lääne-Leedu rooma rauaaja kalmetest. On ka aardeleide – 13, sh 11-s neist olid ainult mündid, kahes leiti aga ka ehteid. Aaretel esineb nii vask- kui ka hõbemünt. Kui kalmestesse maeti münte eriti 2. sajandil ja 3. sajandi algul, siis aarete mündid on üldjuhul hilisemad, pärinedes enamasti 4.–5. sajandist. 3/4 müntidest kuulub siiski 2. sajandisse (Antoniuste dünastia valitsemisaega 96–192).

Peale müntide on leitud teisigi esemeid, nagu pronkskausse (2), rida sõlgi ja ehtenaaste ning arvukalt mitmesuguseid klaasist ja emailist helmeid (2300 tk 38 eri kohast). (Eesti helmeste arv ei ole ilmselt väiksem, neid pole keegi lugenud). Kaubasidemete olemasolu Leedu alade ja Rooma provintside vahel on võimalik jälgida alates 1. sajandist pKr – sellest ajast pärinevad esimesed mündid ja helmed, samuti mõned sõled. Kõige elavamad olid kaubasidemed 2. sajandil, siis jõudis Leetu suurem osa teadaolevatest müntidest, pronkskaasid, enamik sõlgi ja helmeid ning emailiga kaunistatud esemeid. 3. sajandil leidis aset kaubasidemete järsk nõrgenemine, eriti pärast 3. sajandi keskpaika. Oma osa selles oli kahtlemata Rooma impeeriumi tollal tabanud kriisil. 3.–4. sajandi impordist moodustavad enamiku helmed, millele lisanduvad vähesed mündid. 5. sajandil taolised kaubasidemed lõppevad.

Asustus 1.-4. sajandil

M. Michelbertas on esitanud järgmise skeemi ja tõlgenduse asustuse arengust. Perioodist B1 (10–70) tuntakse muistiseid veel üsna vähe. On võimalik eeldada migratsiooni Lääne-Leedust Zemaitijasse, kus sel ajal esmakordselt ilmusid kiviringidega kääpad. Perioodil B2 (70–150) on muistiseid juba palju rohkem ning võib rääkida elanikkonna märgatavast juurdekasvust. Muististe arv kasvab veelgi perioodil C1b–C2 (220–300) ning on võimalik väikese ulatusega migratsioon Põhja-Leedu kääbastealalt Kirde-Leedusse riibitud keraamika kultuuri alale, kuhu esmakordselt ilmuvad sel ajal kalmed. Seal ilmub kalmeid veelgi rohkem kasutusele perioodil C3–D (300–450).

Selline arenguskeem on otseselt tuletatud vanas traditsioonilises arheoloogias levinud arusaamast, et kalmete levik võrdub asustuse levikuga, et kui puuduvad kalmed, siis puudus ka asustus, ja kui mingisse piirkonda kalmed järsku ilmusid, siis saabus sinna ka elanikke väljastpoolt. Tegelikult võib aga taolise kalmete leviku taga näha hoopis ühiskonna sotsiaalse arengu ühte tulemust, mis võis olla seotud (kokku langeda) ka teatud religioossete nähtuste levimisega.

Majandus ja ühiskond

Peategevusalaks on sel ajal juba loomulikult maaviljelus, millest tunnistavad teraviljaleiud paljudel linnustel – nisu, oder, rukis jt. Michelbertase arvates oli tegu alepõllundusega, kusjuures vaid kaudsed andmed kõnelevat põlispõldude tekkest. Argumentatsioon sellise väite kasuks aga puudub. Tähtsal kohal on samuti olnud loomakasvatus, karjas domineerisid veised, neile järgnesid tähtsuselt sead ja lambad. Hobused olid osatähtsuselt neljandal kohal. Teatud osa on olnud endiselt jahil ja kalapüügil.

Rooma rauaaja muististes on avastatud jälgi kohalikust rauatootmisest; on leitud rauasulatusahjude jäänuseid. Olevat tuntud ka terase valmistamist. Pronksi- ja hõbedatöö põhines sissetoodud toorainel; kohalikud vormid hõbehetes ilmuvad 3. sajandi teisel poolel. Peamised kaubateed on läinud 1) lõuna- ja edela poole Rooma impeeriumi ja Kesk-Euroopa suunas, 2) põhja- ja loode suunas (läänemeresoome ja skandinaavia hõimud), 3) ida poole (idabalti ja idapoolsed soome-ugrilased) ning kagu poole (Rooma impeeriumi idaosa, samuti Zarubineti ja Tšernjakhovski kultuurid).

Ühiskondlike suhete alal märgib Michelbertas “sugukondliku korra lagunemist ja varandusliku diferentseerumise algust”. Need protsessid leidsid kõige varem aset Lääne-Leedus. Varanduslikust ebavõrdsusest kõnelevad nii kalmete materjalid kui ka linnuste rajamine – viimased olid balti hõimude kogutud varanduste kaitseks vaenlaste vastu mujalt. Kalmeleidude põhjal võib täheldada sõjaliste kaaskondade teket, nagu Lätiski. Aga need sõdalased polnud veel elukutselised, vaid seotud oma põllumajandusliku põhitööga.

Süvenes ka ühiskondlik tööjaotus – põllumajandusest hakkasid eristuma mitut liiki sepad – pärissepad, hõbesepad, puusepad. Käsitöö eraldumine soodustas kaubanduse arengut ning lõppkokkuvõttes kiirendas sugukondliku korra lagunemist. Patriarhaalne suurpere olevat selle käigus samuti lagunenu ning eraldusid väikepered, kes hakkasid moodustama territoriaalseid kogukondi.

KESKMINE RAUAAEG EESTIS

Sissejuhatus

Keskmine rauaaeg eraldati Eestis välja omaette perioodiks A. M. Tallgreni poolt 1925. a, tähistamaks perioodi rooma rauaaja ja noorema rauaaja vahel. Tallgreni järgi oli keskmise rauaaja dateering 400 (500) – 800 ja sellele järgnenud noorema rauaaja dateering 800–1200. Varem käsitleti seda aega leiutühja perioodina kahe rikkaliku materjaliga perioodi vahel, kusjuures oletati lünka ka maa asustuses. Nüüd, enne kui Tallgren asus kirjutama teist osa oma *Zur Archäologie Eestis*, tuli välja kaks olulist leidu, üks keskmise rauaaja algusest ja teine selle lõpust. Neist üks oli leidude kogum (174 eset koos põlenud luudega) Kirimäelt Haapsalu lähedalt, leitud 1923 suure kivi alt. Esemetekogum dateeriti aega u 500 ümber. Teine leid (kokku 70 eset, kuid ilma luudeta) tuli samuti välja suure kivi alt – seekord Palukülas Kunilepa talu maal. See peitleid dateeriti aasta 800 ümber. Nende kahe leiukogumiga liitus siit-sealt teisigi esemeid, mille tulemusena keskmine rauaaeg ei olnudki enam täiesti tühi ja asustuseta.

Tallgren rõhutas asustusjärjepidevuse olemasolu Eestis üle keskmise rauaaja. Ometi ei saanud Tallgren selle perioodi materiaalselt kultuuri iseloomustada teisiti kui vaese ja nõrgana, kus puudus oma loominguuline potentsiaal ja fantaasia. Valitsesid võõrapärased (eeskätt balti) vormid, mis püsisid siin pikka aega muutumatuna. Otsustades hõbedaleidude sageduse põhjal, ei saanud elu aga siiski ka väga vaene olla. Baltipäraste tüüpide rohkusest arvas Tallgren võivat välja lugeda balti hõimude aeglast pealetungi lõuna poolt ning läänemeresoome hõimude järkjärgulist taandumist ja allaheitlikkust. Samal ajal aga lisandusid sidemetele Balti hõimudega ka kontaktid rootslaste ja soomlastega. Samas torkas silma terav vahe Eesti ja Soome keskmise rauaaja materjalide vahel: Eesti äärmiselt vaene, Soome väga rikas (sh omaenda nn rahvuslike esemetüüpide poolest). Tallgren oletas isegi, et osa rahvast lahkus keskmise rauaaja algul Eestis Soome, põhjustades kultuuri vaesumise Soome lahe lõunakaldal ning õitsele puhkemise põhjakaldal.

Umbes selline arusaam keskmise rauaaja olemusest Eestis püsis kuni 1930-ndate teise pooleni, mil hakati ulatuslikumalt kaevama meie linnamägesid ning nende jalamitel olevaid asulakohti. Mitmelt poolt, nagu Iru Tallinna lähedal ja Peedu Elva lähedal, leiti rikkaliku leiuainesega kultuurkihte, mis suurelt jaolt kuulusid keskmisse rauaaega. Pärast Teist maailmasõda kaevati selliseid kohti veelgi, nagu Rõuge, Alt-Laari, Unipiha, Otepää, Kivivare jt. Ilmnes, et linnuste ja asulate leiuaines täiendab väga olulisel määral kalmete üsna lünklikku materjali sellest ajast. Hiljem on leitud juurde muidugi ka kalmeid, on täpsustunud nende kronoloogia. On avastatud ka täiesti kohalikke ja omapäraseid esemevorme (ehetes ja keraamikas), mis näitavad, et Tallgreni mulje fantaasiavaesest ajastust ei pea paika. Hoopis uudset materjali on viimastel aastatel saadud ka selle perioodi maakasutussüsteemide uurimisel. Pilt Eesti keskmisest rauaajast on 1925. aasta omaga võrreldes tundmatuseeni muutunud.

Ometi ei ole meil Eestis keskmise rauaajaga eraldi kuigivõrd tegeletud. Üksnes Mare Aun on omaette monograafias käsitlenud Kagu-Eestit keskmisel rauaajal. Peale selle on ta uurinud põhjalikumalt ka Kagu-Eesti keskmise rauaaja kääpaid ja linnuseid. Teiselt poolt on terve rida arheolooge ühel või teisel põhjusel kaevanud silmapaistvaid keskmise rauaaja objekte: K. Deemant – Proosa, V. Lõugas – Lehmja Loo III, M. Mandel – Lihula, Maidla, M. Schmiedehelm – Toila, Rõuge (jt üksikartiklid esemetest), A. Vassar – Iru, Tõnisson – linnused, samuti on uurimusi veel Mooralt, Selirannalt, Saadrelt, Langilt jt. Nõnda on suur osa vajalikust informatsioonist eri artiklitena laiali pillatud, seni parim kokkuvõte on *Eesti esiajaloo*.

Kronoloogia

Kui Tallgren dateeris keskmise rauaaja perioodiga 400 (500) – 800, siis hiljem on eriti just keskmise ja noorema rauaaja piiri nihutatud siia-sinna. *Eesti esiajaloo*s on piiriks aasta 900, kuid see pole sugugi õnnestunud lahendus, kuna lõhub ära viikingiaja kui omaette perioodi. Samas võib ka keskmise rauaaja sees märgata jagunemist vanemaks ja nooremaks järguks, millest esimest kutsutakse üsna üldiselt rahvasterännuajaks, kuid teisel pole õiget nimetust. Rootsisis nimetatakse 7.–8. sajandit vendeliajaks (vastavalt silmapaistva leiukoha Vendeli järgi), Soomes merovingiajaks (merovingide dünastia järgi Lääne-Euroopas). Et meil pole põhjust kumbagi nimetust kasutada, siis võiks tarvitada nimetust “eelviikingiaeg”. See oli nimelt ajaks, mil Skandinaavia meresõitjad juba hakkasid suuremat huvi ilmutama idapoolsete mereteede vastu, laienesid kontaktid üle mere, rajati linnuseid jne – tegu oli n.-õ sissejuhatusega päris viikingiajale. Seega jaguneb keskmine rauaeg Eestis järgmiselt:

- 1) 450 – 600 rahvasterännuae
- 2) 600 – 800 eelviikingiaeg

Kui materiaalse kultuuri ja mitmete asustuslooliste protsesside poolest haakub rahvasterännuae veel varasema perioodiga, rooma rauaajaga, siis eelviikingiajal alguse saanud arengud kanduvad sujuvalt edasi viikingiaega ning sealt edasi hilisematessigi järkudesse.

Linnused ja asulad

Linnuste rajamise taust

Kui me rooma rauaajast ei tunne Eestis peaaegu üldse linnuseid, siis üsna keskmise rauaaja alguses, rahvasterännuajal, ilmuvad kindlustatud punktid taas kasutusele. Alguses on sellised kindlustused üsna väikesed ja nõrgad, kuid muutuvad ajapikku tugevamaks ja suuremaks. Alates eelviikingiajast kujunes mitmel pool välja kompleks, mis koosnes linnusest mäe otsas ning avaasulast selle jalamil või lähiümbruses. Seda nimetatakse linnus–asula süsteemiks. Kõige ulatuslikumad on sellised süsteemid olnud viikingiajal ning nad jäetakse üsna üldiselt maha viikingiaja lõpul, s.o 11. sajandi jooksul. Hilisrauaaja linnused on juba teistsugused, enamasti märksa suuremad ja hoopis suuremate kindlustustega.

Traditsioonilise käsitluse kohaselt hakati Eestis linnuseid rajama hoogsamalt keskmisel rauaajal seetõttu, et oli kasvanud jõukus, mis vajas kaitset, ja oli tekkinud märkimisväärne välisoht. Juba ammustest aegadest on neid välisohtusid osatud nimetada vähemalt kolmest suunast: lõunast balti hõimud, kelle vaikne edasitung nihutas järjest edasi põhja poole balti–läänemeresoome piiri, kagust ja idast slaavi hõimud, kes panid loode poole liikuma idapoolsed soomeugrilased (Ida-Eestis olevaid kääpauid ongi tõlgendatud kas nende soome-ugrilaste või isegi slaavi hõimude matmispaikadena) ning lääne poolt juba eelviikingiajal, kohati ka rahvasterännuajal liikvele läinud idaviikingid. Kaugemale vaadates nähti algtõukeid isegi Lõuna-, Kesk- ja Lääne-Euroopat laastanud rahvasterändamises. Linnuste levikukaart justnagu näitakski, et linnuseid on tihedasti rajatud kõikjal idapoolses Eestis, mujal vähem: idapiir näib seega tõesti kaitstud olevat, kuid kelle vastu? Hilisem uurimus on näidanud, et mingit slaavi kolonisatsiooni keskmisel rauaajal meie naabrusesse veel ei toimunud – nad tulid (ja seni arvatust hoopis väiksemate hulkadena) alles aastatuhandete vahetusel.

Teiseks linnuste rajamise põhjuseks on peetud jõukuse kasvu. Tõepoolest, kui võrrelda näiteks keskmise rauaaja linnuste ja tolleaegsete peitleidude levikut (vt EE, joon 165 ja tahv XV), siis üldjoontes need kattuvad. See näitab, et seal, kus rajati linnuseid, jätkus tõepoolest ka varandust rohkem. Kas aga võib siit teha sellise lihtsustatud järelduse, et linnuseid rajati ainult jõukamates piirkondades ning kasvanud välisohu tingimustes?

I aastatuhande teise poole linnuste võrk on vähemalt mõningates piirkondades üsna tihe – kaitserajatised võivad asuda seal üksteisest 6–14 km kaugusel. Teistes piirkondades ei ole aga linnuseid nõnda tihedalt rajatud ning mõningatel maa-aladel puuduvad nad sootuks. Tuleb rõhutada, et linnuste ja eriti linnus–asulate rajamine peegeldab teatud protsesse ühiskonna sotsiaal–poliitilises arengus ning need ei pruukinud kõikjal toimuda üheaegselt ja ühes tempos. Arvestada tuleb ka naaberkogukondade rivaliteediga, mille tulemusena võidi jätta maha vanu kindlustatud punkte ja seejärel ehitada üles uusi. Ilmekaks näiteks siin on mõned poolelijäänud ehitusega linnamäed, nagu näiteks Juprimägi Rakvere lähedal – arvatavasti mingisuguste ühiskondlik–poliitiliste arengute mõjul katkes siin linnuse rajamine ning vastav elanikkond (linnamäe jalamil on väga nõrga kultuurkihiga asulakoht) siirdus mujale.

Linnuste võrgu tihedust mõningates piirkondades on niisiis seostatud sealsete asustuskeskuste põlisuse ja jõukusega ning sõjaohuga, mis rannikule ja maismaapiiridele lähemal oli suurem kui sisemaal. On arvatud, et vaatlusalused linnused kujutavad endast ühe või äärmisel juhul mõne suurema külakogukonna kaitserajatisi. Võrdlusi tuuakse sellisel juhul 13. sajandi algusest pärineva Taani hindamisraamatu andmetega külade suuruse kohta. On muidugi õige, et enamik – küll mitte kõik – I aastatuhande teise poole linnuseid on kohtades, kus 13. sajandi algul oli keskmisest märksa suurem küla, kuid teiselt poolt on näiteks Põhja-Eestis terve rida hästi suure adramaade arvuga kohti, kus linnust pole. Sama lugu on asustuse põlisusega – kuigi linnused kujunesid välja vanades, hiljemalt rooma rauaajal moodustunud asustuskeskustes, on siiski ka terve rida sama vanu ja põliseid keskusi, kus linnust ei tehtud. Et ka rannikult lähtunud sõjalist ohtu ei pidanud eriti arvestama enam kaugemal sisemaal, siis tuleb meil linnuste ja linnus–asulate väljakujunemisele ainult teatud kindlates kohtades I aastatuhande teisel poolel otsida täiendavaid põhjusi.

Siinkohal tuleb rõhutada, et 13. sajandi alguse adramaade arvu põhjal on raske öelda midagi konkreetset I aastatuhande teise poole asustuse ulatuse ja tiheduse kohta. Esiteks võis vahepealse pooletuhande aasta jooksul toimuda vägagi kardinaalseid muudatusi, teiseks ei peegeldanud muinasaja lõpu adramaa perede arvu otseselt, vaid kaudselt. Seetõttu me tegelikult ei tea, kui suured oma elanike arvult olid need kohad, kus linnus ehitati, või kas need olid ainsad suured kohad tollal. Vähesse uurituse tõttu puudub meil praegu ka ettekujutus, milline oli asustuse areng nende linnus–asulate vahetus ümbruses. Loode-Eestis, kus arheoloogilist materjali on suhteliselt rohkem, võib igatahes täheldada, et **linnus–asulate väljakujunemisega kaasnes ümbruskonna avaasustuse vähemalt osaline kontsentratsioon**; st linnus–asula elanikkond moodustus teatud väiksema piirkonna, mitte aga ühe külakogukonna baasil. Ka Loode-Eestis oli mitmeid selliseid jõukate ja põliste asustuskeskustega piirkondi, kus linnuseid või linnus–asulaid I aastatuhande teisel poolel ei tekkinud – seal ei leidnud aset ka mingit asustuse koondumist. Võib oletada, et ka muu Eesti linnus–asulad kujunesid eeskätt teatud piirkondades, mitte üksikute külade materiaalsete ja inimressursside põhjal, kuigi olemasoleva arheoloogilise leiuainesega seda näidata ei saa.

Miks see nii pidi olema, selgub ehk siis, kui analüüsime linnuste ja eriti linnus–asulate kujunemise sügavamaid põhjusi. Kui selliste kaitserajatiste ehitamise ainus põhjus oleks seisnenud kaitset vajavas jõukuses, siis oleks pidanud neid tekkima enam-vähem ühtlase tihedusega kõikjal. Pole vist erilist põhjust oletada, et eesti idaosa, kus tolleaegseid linnuseid märksa rohkem leidub, tunduvalt rikkam oli kui lääneosa. Kui põhjuseks oleks olnud esmajoones välisoht (merelt), siis oleks linnuseid leidunud peamiselt piki rannikut (või vastu mõnda teist piiri). Et linnuste levik on põhimõtteliselt siiski teine, siis pidi nende rajamise põhjus olema mujal. Senise uurimise kogemus on näidanud, et linnus–asulad tekkisid ühiskonna sotsiaal–poliitilise arengu tulemusena, mida tähistavad sellised märksõnad, nagu senisest teravam kihistumine, ülikute esiletõus, relvade ja väärismetallist impordi ilmumine kalmetesse, aarete levik. Keskmise rauaaja linnuseid tuleks vaadelda eeskätt tugevnevate ülikusuguvõsade kantsidena, mis pidid tagama nende kasvavate võimuambitsioonide ja territoriaalsete nõudmiste rahuldamise. Taolised võimukeskused tõmbasid juba iseenesest ligi inimesi mujalt, nii

lähikonnast kui kaugemalt, millega võibki seletada teinekord üsnagi suurte asulate tekkimist linnuste ümber, kusjuures tihti tühjale kohale. Väga olulisel kohal oli kontroll kaubateede, sh eriti sadamakohtade üle. Pole võimatu, et sellise kontrolli taotlusega võibki seletada paljude kindlustiste rajamist. Sellega seoses ongi ilmekas aarete levik: osa neist on leitud otse linnuste lähikonnast, teine osa küll kaugemalt, kuid üldiselt samast vööndist.

Kokkuvõtteks võib nentida, et asustusüksuste suurus ja jõukus olid keskmise rauaaja linnuste rajamisel küll tähtsad, kuid olulisemaks ja määravamaks olid kohalike ülikute endi sotsiaal-poliitilised ja territoriaalsed võimutaotlused. Kaitserajatised võisid tekkida küll üksikute asustusüksuste juurde, kujuneda välja algselt isegi ühe küla baasil, kuid kokkuvõttes oli neil mõju ja tähendus ikkagi teatud laiema piirkonna jaoks. Just seda piirkondlikkust silmas pidades võib keskmise rauaaja linnuste ning linnus–asula süsteemidega seoses kõnelda linnusepiirkondade kujunemise algusest.

Seostades linnuste rajamist eeskätt ülikute sotsiaal-poliitiliste ambitsioonidega, e ühiskonna sotsiaal-poliitilise arenguga, on ka mõistetav linnuste ning linnus–asulate rajamise kronoloogia Baltimaades – see algas kõige varem Leedus (juba nooremal rooma rauaajal), jõudis sealt Lätti (rooma rauaaja ja rahvasterännuaja piiril) ning seejärel Eestisse (rahvasterännuaeg). Mõnevõrra hiljem hakati selliseid kindlustusi püstitama ka Soomes, kuid tundub, et siiski hoopis vähemal määral kui Eestis.

Linnuste tüpoloogia

Sõltuvalt sellest konkreetsest looduslikust keskkonnast, kuhu kaitseehitis rajati, jagunevad linnused mitmesse rühma: (1) neemiklinnused, sh kalevipojasängid (Iru, Rõuge, Tõrva Tantsumägi, Äntu Punamägi jt); (2) ringvall-linnused (Põide), (3) mägilinnused, kus vall võib puududa (Peedu, Otepää), (4) soo- ja järvelinnused (Valgjärv, Kuusalu Pajulinn viikingiajast), (5) pelgupaiklinnused (Padise Vanalinna mägi).

Neemiklinnused on kaitseehitised, mis rajati ühele osale mõnest suuremast mäeseljast. Sellised linnused eraldati muust mäeseljast ristvalli ja kraaviga, pikikülgi pole enamasti kindlustatudki, eriti ajajärgu algupoolel, sest need olid arvatavasti piisavalt järsud isegi. Vahel (Iru) on pikikülgedel olnud lihtsalt mingi tara, vahel on seal paiknenud hooneid, mille välissein oli ühtlasi kaitseseinaks. Kui neemiklinnus paikneb neemiku ühes otsas, siis on tal tavaliselt vaid üks suur vall, mis eraldab teda ülejäänud neemikust – väliselt meenutavad sellised linnamäed kõrge peatsiga voodeid ja Ida-Eestis kutsutaksegi neid küllalt sageli kalevipojasängideks. Linnus–asula süsteemi korral võib avaasula paikneda samal mäeseljakul, kus linnuski, otse teisel pool valli (Rõuge, Iru); see võib olla ka mõnevõrra kaugemal või mäe jalamil; igatahes linnuse lähikonnas.

Juprimägi Rakvere lähedal pakub ühe näite sellest, millises ehituslikus järjekorras neid linnuseid on püstitatud. Sellel linnusel on kõigepealt valmis tehtud tee üles mäele. Tee kulgeb tavaliselt vastavalt parema külje reeglile: linnusele tõusja parem – kilbikaitsest vaba külg – pidi jääma linnuse poole. Sellest reeglist on ainult üksikuid kõrvalekaldeid, nt Narva Joaoru linnamäel. Et kõigepealt tehti valmis just tee, on tegelikult igati loogiline, sest see hõlbustas linnusele ehitusmaterjali vedamist, üles-alla liikumist. Seejärel on hakatud kaevama kraavi ja rajama sealt võetud pinnasest kaitsevalli, et eraldada linnuseplatood muust mäeseljast. Need tööd on jäänud Juprimäel aga lõpetamata, ka platood ennast pole pealt tasandatud ega muid nõlvu järsendatud.

Neemiklinnused moodustavad meie keskmise rauaaja linnuste hulgas kõige suurema rühma. Selliste linnuste näideteks on Rõuge, Iru, Tõrva Tantsumägi, Äntu Punamägi, Neeruti Sadulamägi. **Rõuge** (EE, joon 166–169) on näide väikesest lihtsast üheosalisest linnusest, mis asulaosast on eraldatud 3 m kõrguse valli ja kraaviga; madal vall on ka teisel pool otsas, külgedel vallid puuduvad. Linnuse õue pindala on kõigest 850 m² ja see on täielikult läbi

kaevatud (H. Moora, M. Schmiedehelm 1951–1955). Vallis eraldati kuni kuus kaitseehituse etappi, iga korraga on alus tehtud kõrgemaks. Valli muldkeha kooshoidmiseks on sinna ehitatud sisse puust kambrid – samasugused, nagu neid Väina alamjooksu kindlustatud asulates tehti juba varasel metalliajal ning neid tuntaksegi väga laialdastel aladel kasutatud ehitusvõtena. Elamuid avastati linnuse põhjaküljel ühes vööndis, need olid savipõhjadega, suuruses enamasti 4–5 x 3–4 m, ühes nurgas kerisahi. Risti üle linnuse lääneotsa ulatus 10 m pikkune ristpalkehitis, millel oli kaitsefunktsioon, aga võib-olla ka elamu funktsioon. Lahtisi tuleasemeid oli ka väljaspool elamuid, neist vähemalt ühe juures on aktiivselt mitmesugust sepatööd tehtud.

Seevastu Iru ja Äntu Punamägi esindavad mitmeosalisi linnamägesid. **Iru Linnapäraks** kutsutud linnamäe (EE, joon 170) platoo on olnud jagatud kaheks: väiksemaks põhjaplatooks (u 1100 m²) ja suuremaks lõunaplatooks (u 4000 m²). Erinevatel aegadel on sellest muistisest läbi kaevatud u 1260 m² (A. Vassar, R. Indreko, O. Saadre ja V. Lang). Uuringute tulemusena on selgunud, et nimetatud platoonid pole ilmselt üheaegselt kindlustatud olnud. Esimesed kindlustused rajati 5.–6. sajandil linnuse põhjaplatoole: madal vall kaitstes siis seda mäeosa nii põhjaotsas kui ka nn keskvali kohal (rännakute vastu lõuna poolt). 7. sajandil hakkas selle väikese kantsi ümber kujunema avaasula, sh nii põhjaotsa ees kui ka lõunaplatoo alal. Seejärel on põhjaplatoo linnus maha põletatud, kuid elutegevus lõunaplatool ja asulas jätkus. Mõni aeg hiljem, u 9. sajandi keskpaiku, ehitati välja kindlustused lõunaplatoo kaitseks: kividest lõunavall ning ristpalkhoonete rida hilisemast keskvallist pisut lõuna pool; pikikülgedel olid osalt samuti hooned, osalt kaitstes neid ainult palkidest tara. 9.–10. sajandi vahetusel on maha põletatud nii lõunaplatoo linnus kui ka suur osa avaasulast ümber linnuse. Pärast seda tagasilööki on järgnevalt kindlustatud üksnes väike põhjaplatoo: küllalt tugevad vallid põhjaotsal ning keskvali kohal (seal rajati väravakäigu kaitseks isegi tornilaadne ehitus), kivist ja palkidest tõkkes pikikülgedel. 10. sajandi jooksul on ka see linnus korra tules kannatanud, kuid lõplikult jäeti linnus maha 11. sajandi algupoolel. Ka osa avaasulast tühjenes sel ajal ning hiljem paiknesid elamud linnamäest mõnevõrra kaugemal.

Äntu Punamäge, mis asub Kiltsi ja Rakke vahel, ei ole kaevatud, mistõttu siin pole esialgu midagi konkreetsemat võimalik ütelda linnuse kujunemise kohta. Igatahes koosneb ta kolmest osast, nn pealinnusest (kõige lõunapoolsem, kõige kõrgem ja kõige tugevamini kindlustatud), kesklinnusest ja eeslinnusest (EE, joon 171). Linnuse lähedal, teisel pool Nõmme jõge, on teada ka asulakoht. Linnuseosad on üksteisest eraldatud vallide ja kraavidega, mõnel neist on näha vallijäänuseid ka äärtel. Viimased arvatakse olevat pärit alles hilisrauaajast, mil seda kohta ka mingil määral kasutati.

Ringvall-linnuste kohta sellest ajast on andmeid väga vähe. See linnusetüüp levib massilisemalt läänepoolses Eestis alles hilisrauaajal. Põhiliseks tunnuseks on see, et need linnused on rajatud mitte kõrgetele mäeveergudele, vaid enam-vähem tasasele laugele maale ja ümbritsetud täielikult kividest või mullast ringvalliga. Kuigi sellised linnused oma kõige võimsamal kujul levisid alles hilisrauaajal, on neid siiski teada ka varasematest perioodidest. Näiteks Mustjala Võhma Saaremaal, mida ümbritseb lausa kaks kontsentrist kivivalli. Paraku pole selle muistise vanuse kohta midagi teada, see võib ulatuda isegi vanemasse rauaaega või kiviaega (kaevamistel leiti nii kiviesemeid ja kvartsikilde kui ka vanema rauaaja keraamikat). Mitu linnust on arvatud kuuluvat vanemasse rauaaega, nagu näiteks Päelda Muhumaal või Massu Läänemaal. 8.–10. sajandi leide andis **Pöide** linnamäe kaevamine Saaremaal 1990-ndate algupoolel. Sellest kohast leiti siiski ka märksa arhailisemat, ilmselt eelrooma rauaaega kuuluvat keraamikat (10%) ning jahvekivi, mistõttu Pöide tuleb lisada ühtlasi ka eelrooma rauaaja kindlustiste nimekirja. Millised ja kui ulatuslikud võisid olla eelviikingi- ja viikingiaja kindlustised Pöides, ei ole esialgu siiski veel selged. Praeguses kõrguses on vallid valmis ehitatud kahtlemata alles hilisrauaajal.

Mägilinnusteks võib nimetada selliseid linnuseid, mis võtavad enda alla tervikmäe; kaitseehitisi ei pruukinud sellistel linnustel keskmisel rauaajal ollagi, juhul kui mäenõlvad olid piisavalt

järsud. Hilisrauaajal on sellised linnused enamasti ümbritsetud ringvalliga ja nende erinevus Lääne-Eesti ringvall-linnustest seisneb ainult selles, et nad paiknevad kõrgemal. Keskmise rauaaja mägilinnuste näiteks on **Peedu Kerikmägi** Elva lähedal, mis ühtlasi oli esimene linnus Eestis, mida 1936. a alanud linnuste kaevamise kampaania käigus uurima hakati. See on väike linnus (plato 650 m²), millel silmaga nähtavad kaitsevallid puuduvad. Samas selgus kaevamistel, et linnuse äärtel on paiknenud rõhtpalkidest üksteisega liitunud hooned, kus elati ja mille välisseinad moodustasid ühtlasi kaitseseinad. Peedu materjal kuulub enamasti 8.–11. sajandisse, kuid sealt on ka väike rühm vanema rauaaja keraamikat. Linnuse lähedal on hiljuti avastatud ka avaasula kultuurikiht. Keskmise rauaaja ladestus on olemas ka **Otepää** linnamäel, kuid selle kaitseehitiste kohta puuduvad täpsemad andmed.

Soo- ja järvelinnustest ei ole andmeid kuigi palju. Järvelinnustest tuntuim on **Koorküla Valgjärv**. Järve läänekalda keskosas oleva poolsaare tipust jätkuval veealusel seljakul (vee sügavus 1–4 m) lebavad u 700 m² suurusel alal arvukad okaspuupalgid. 1958. ja 1960. a viidi seal läbi Eesti esimesed allveearheoloogilised uuringud (J. Selirand), mille käigus ehitusjäänused plaanistati ning koguti ka mõningasel hulgal nn Rõuge tüüpi keraamikat. Hiljem on selle koha lähedusest kogutud ka hilisneoliitilist keraamikat. Alates 1999 on järves teinud väliuuringuid Soome allveearheoloogid eesotsas Kalle Virtaneniga. Järveasula dateeringut aitavad täpsustada puitehitistest tehtud radiosüsiniku dateeringud: neist neli kuuluvad kalibreerituna (6.) 7.–9. (10.) sajandisse, kuid kaks on ka varasemad – eelrooma rauaajast. Puitehitiste jäänustest tehtud kümmekond dendrokronoloogilist määrangut on näidanud, et kogu ehitus on ilmselt valmis ehitatud korraga, võib-olla isegi ainult aasta jooksul; esialgu pole see aasta aga veel teada, sest pidevat aastarõngaste kronoloogiat selle ajani pole välja töötatud.

Näiteks soolinnuste kohta on **Kuusalu Pajulinn**, kuid selle materjal ei ole ilmselt varasem viikingiajast, mistõttu seda käsitletakse allpool.

Pelgupaiklinnusteks peetakse selliseid kohti, mis asuvad püüasustusest eemal ja omavad märke kindlustustest. Üks neist on **Padise Vanalinnamägi**, kus selgeilmeline kultuurikiht puudub, kuid kus on olnud puidust kindlustisi, mis dateeriti 7.–8. sajandisse. Seal kaevas O. Saadre 1963. ja 1964. aastal. Pelgupaiklinnuseid leidub mitmel pool Eestis, kuid neid pole uuritud. Üheks tunnuseks võib pidada rahvasuus säilinud linnamäe nimetust paikade kohta, kus puuduvad kaitseehitised.

Asulad

Asulakohtade tähtsust rauaaja uurimise allikana on tunnustatud peamiselt vaid viimase paarikümne aasta jooksul. 1964 oli muinsuskaitse all vaid 10 rauaaja asulakohta (0,5%) ning ka veel 1973 moodustasid asulad alla 1% kõikidest kaitsealustest muististest (arvuliselt 25). Põhjuseks oli arvamus, et asulakohtade kultuurikiht on hilisema elutegevuse käigus segamini pööratud, laiuli küntud jne. 1970-ndate teise poole ja 1980-ndate kaevamised aga näitasid, et ka pikka aega üle küntud asulakohal võib olla säilinud väärtuslikku informatsiooni muistsest elutegevusest ning sealt peale hoogustus asulakohtade otsimine ja kaitse alla esitamine järsult. 1992. a. seisuga teati Eestis juba 584 rauaagegset asulakohta (ligi 10% kõikidest muististest tänapäeval).

Viimase paarikümne aasta jooksul on muidugi tugevasti laienenud ka asulakohtade arheoloogiline kaevamine. Siin on olnud nii laiaulatuslikke päästekaevamisi (Lehmja, Olustvere, Uderna) kui ka suhteliselt väikesi plaanilisi uurimistöid. Kaevatud muististe põhjal on selgunud ka asulakohtade ligilähedane kronoloogia. Nendest vähegi ulatuslikumalt kaevatud asulatest on vaid poole tosina ringis selliseid, mille rajamisaeg ulatub rauaaja vanemasse poole; valdav enamik on saanud alguse keskmisel ja nooremal rauaajal ning suhteliselt väike osa alles keskajal. Rõhutan – need on kaevatud asulakohad. Kaevamata asulakohtade hulgas võib leiduda veel igasuguseid.

Oma asendilt ja iseloomult võib keskmise rauaaja asulad jagada kaheks: (1) linnuste juures olevad asulad ning (2) eraldi, väljaspool linnus–asula süsteemi olevad asulad. Asulakohti võib jagada ka suuruse alusel, millest väiksemad (kuni 0,5 hektarilised) oleksid talukohad ning suuremad külaasemed, kuid suuremate kohtade puhul eeldab selline jagamisviis enamasti täielikku läbikaevamist, ilma milleta on võimatu öelda, kui suur osa sellest sisaldab mingi perioodi leide. Läbi sajandite võivad asulakohad teatud määral nihkuda, nõnda et kogu kultuurikihiga kaetud ala ei pruugi sugugi alati olla olnud kasutusel üheaegselt.

(1) Linnuste juures olnud asulaid on uuritud mitmel pool, nagu **Rõuges**, **Irus**, **Kivivares** (Valgamaal), **Unipihal** jm. Nende pindala on erinev, ulatudes poolest hektarist mitme hektarini. Kaevamised on siiski hõlmanud suhteliselt tagasihoidlikku osa nendest asulatest, mistõttu pole võimalik öelda midagi konkreetsemat nende hoonestuse kohta. Proportsionaalselt on kõige rohkem uuritud asulat Rõuges – aga sedagi ainult ühe viiendiku ulatuses. Selliste süsteemide puhul pakub huvi linnuse ja asula vahetamine – nii kronoloogiline kui ka sotsiaalne. Kronoloogilisest aspektist võib olukord olla erinev. Näiteks Rõuges on nii asulast kui ka linnusest saadud I at keskpaika ulatuvat materjali, ja kuigi asulast oli varasemat materjali suhteliselt rohkem, võib nii linnust kui ka asulat pidada üsna ühel ajal tekkinuks. Irus on linnus tekkinud kindlasti varem – juba 5.–6. sajandil, asula alles 7.–8. sajandil. Virumaal näib kindlailmeline kultuurikiht linnustes puuduvat, kuid elatud on eeskätt linnuse jalamil olnud asulates. Sotsiaalsest aspektist võib täheldada, et linnuste leiumaterjalil on teatavaid kvalitatiivseid eripärasid – kaunilt ornamenditud peenkeramik osatähtsus on märksa suurem, sealt on ka rohkem leitud ehteid, relvi, münte jne. Nähtavasti osutavad sellised eripärad vastavate elanike sotsiaalsetele erinevustele.

Linnuste juures olnud asulakohad on enamasti maha jäetud viikingiaja lõpul koos linnuste endiga. Mõnel pool toimub selle käigus ulatuslikum asustusnihe, tihti vahetab asula aga ainult natuke oma kohta: Irus kaugeneb see linnusest, Varangus viiakse asula samuti linnuse jalamilt ära teisele poole jõge. Tendentsiks on seega nihkumine linnusest kaugemale.

(2) Linnusega mitte seotud asulakohad on enamasti sellised, mis said küll alguse keskmisel rauaajal, kuid kus on elatud ka nooremal rauaajal ning tihti ka keskajal kuni tänapäevani välja. Keskmise rauaaja osa nendes on enamasti säilinud vaid väikese rühma leiumaterjali ja radiosüsiniku dateeringute näol; hoonepõhjad on tavaliselt hävinud hilisemate ümberehituste käigus. Selliste asulate näideteks võivad olla meie kõige ulatuslikumalt uuritud asulad **Olustvere** ja **Lehmja**, kus lõviosa leiumaterjalist kuulub II aastatuhandesse, kuid on materjali ka I aastatuhandest, enamasti selle teisest poolest. Sarnase saatusega asulakohti on kaevatud muististe hulgas veel (**Saha**). Teiselt poolt on olemas ka selliseid asulakohti, kus on elatud vaid lühema aja, mõne sajandi jooksul, ning seejärel siirdunud mujale. Taoliste asulate näiteks on **Ala-Pika** Otepää lähedal ja **Pada** asula Virumaal.

Linnuste ja asulate kokkuvõte

Kokkuvõtteks tuleb linnuste ja asulate puhul rõhutada seda, et keskmine rauaageg, eriti selle teine pool eelviikingiaeg, moodustas otsekui sissejuhatava etapi järgmisele perioodile, viikingiajale. Viikingiajale iseloomulikud struktuurid linnus–asula süsteemi näol kujunevad välja just 7.–8. sajandi paiku. Need struktuurid lakkasid olemast viikingiaja lõpul, 11. sajandi algupoolel, mistõttu vähemalt linnuste osas võib kogu I at teist poolt käsitleda ühtse etapina. Viikingiaja eristamine eelviikingiajast pole linnuste osas seetõttu eriti mõttekas ega vajalik.

Nende asulakohtade osas, mis ei olnud seotud linnustega, oli keskmine rauaageg samuti sissejuhatavaks etapiks, selle vahega ainult, et viikingiaja lõpus siin tavaliselt mingit märgatavat

muutust ei toimunud. Just keskmisel rauaajal saavad alguse meie vanimad senini omal kohal püsinud külad. Traditsiooniline külaühiskond Eestis sündis just sellel perioodil.

Kalmed

Järelmatused tarandkalmetes

Kui tarandkalmed jäetakse Eestis maha u 5. sajandi jooksul, siis mõnda aega pole nendes maetud vist üldse. Igatahes on (5. sajandi teise poole ja) 6. sajandi materjali tarandkalmetest leitud väga vähe, panused ilmuvad 7.–8. sajandil. Üksikuks erandiks on Mõigu Peetri kalme, kus järelmatused kuuluvad perioodi 5.–7. sajandini, kuid ka selles kalmes oli olnud leiutühi aeg enne seda: kalme esimene kasutusperiood oli 3. sajandil ning 4. ja 5. sajandi algul sinna maetud arvatavasti pole. Tendents on igatahes selline, et uutele järelmatustele eelneb umbes sajandipoolteise aeg, mil neisse kalmetesse maetud pole. Rõhutamist vajab seegi, et järelmatuseid esineb kaugelki mitte kõigis tarandkalmetes, vaid ainult ühes osas nendest. Samuti on oluline see, et nende järelmatustega seoses pole kunagi rajatud uusi tarandeid, vaid maetud on juba olemas olnud kivivareme sisse.

Järelmatustega tarandkalmed võib jagada kahte rühma selle alusel, kas need järelmatused on panustega või ilma. 7.–8. sajandi panustega matuseid esineb küllalt tihti Tallinna ümbruse kalmetes, nagu **Lagedil**, **Kurnas** ja **Rebalas** (Presti), samuti Kesk-Eestis (**Tarbja**, **Nurmsi**). Üldjuhul on keskmise rauaaja panuste hulk kalmetes üsna väike need esinevad segi-läbi varasemate panustega ning vastavaid matusekomplekse on seetõttu raske eristada. Üks tuntuimadest ja rikkalikemate panustega kalmetest on aga **Toila** tarandkalme Virumaal. Erandina paljudest teistest kalmetest eristus siin 7.–8. sajandi kiht selgelt varasemast, sest asus selle peal, kõrgemal. Kalme oli rajatud eelrooma rauaaja lõpus, mil sinna maeti laibamatuseid. Nüüd maeti põletatult, mis võimaldaski märksa selgemalt eristada seda kihti varasemast. Panuste hulgas on rohkesti ehteid, sh kaks soomepärasest käevõru, jämenevate otstega kaelavõru, paari kolmnurkpeaga nõela katkeid, esines ka relvi (odaots ja nooleots) ning väga kaunis on selle aja keraamika. Rikkalike panustega kalmeid tuntakse Virumaal ka **Ojaveskil** ja **Essus**.

Üsna viimasel ajal on selgeks saanud see, et keskmisel rauaajal on varasematesse tarandkalmetesse maetud ka ilma igasuguste panusteta. Lääne-Virumaal **Uuskülas** kaevati 1998–1999 varast tarandkalmet (II), kuhu nooremal eelrooma rauaajal oli maetud nõrgalt põletatud luid, panusteks karjasekeppnõelad jms. Kalme läänepoolses osas esines aga rohkesti ka tugevasti põletatud, lausa kaltsineerunud luid ja sütt. Sõeproovide dateering näitas, et need matused olid kalmesse toodud perioodil (7.)8.–11. (12.) sajandini, kuid mitte ühtegi eset sellest ajast seal polnud. Samas kalmeosas oli ka kummaline põlenud mulla kungas, paari meetri pikkune ja meetri laiune, mis oli täis põlenud luupuru ning sütt – seegi kuulus samasse aega. Võimalik, et sellel kohal oligi surnuid põletatud. Kalmeid, kust on rohkesti leitud tugevasti põletatud luupuru on Eestis varem kaevatud teisigi, kuid seni pole neid dateerida suudetud.

Paadismatused

Kivikalmetesse asetatud hiliste järelmatuste osas tuleb nimetada ka väikest rühma paadismatuseid, mida on leitud mitmelt poolt Põhja-Eestist. Üks neist oli **Lagedi** XIII kalmes, kus avastati 146 suurt raudneeti ja naela, mis olid levinud üle kogu kalmeala. Võib arvata, et surnu oli koos paadiga kalmel põletatud, millest jäidki sinna need needid ja naelad, samuti põletatud luud ning mõned 7.–8. sajandi soomepärased esemed: vähksõlg ning õõneskumera ristlõikega laienevate otstega käevõru. Samasuguseid neete on suurtes kogustes leitud veel ühest **Rae** kalmest ning **Aseri** kalmest Virumaal, väiksemates kogustes mitmelt poolt mujaltki. Paadismatmise komme oli samal ajal levinud ka Soomes ja Rootsis.

Kangurkalmed

Keskmisel rauaajal jätkus senisest suuremal määral uute kangurkalmete rajamine. See oli kalmettüüp, mis kujunes juba varasel metalliajal, mis rooma rauaajal oli suhteliselt tagasihoidlikul kohal, kuid alates rahvasterännuajast muutus küllalt levinuks. Kangurkalmed olid kompaktsed selgepiirilised ja suhteliselt väiksemad kivivared (läbimõõduga 10–20 m, harva suuremad), mis ümbritseva maapinna taustal tõusid selgelt esile, kõrgemale. Väliselt, enne kaevamisi, meenutavad need kalmed kivikirst- või lühemaid tarandkalmeid. Kaevates selgub siiski, et mingeid konstruktsioone ei esine, tegu on üksnes kivivarega, tehtud sõltuvalt materjali kättesaadavusest pae- või raudkividest või neist mõlemast.

Üks näide on **Läätsa** kalme Verevi külas Võrtsjärve lähedal, mille M. Schmiedehelm kaevas läbi 1931. a (EE, joon 175). See oli peaaegu ümmargune kalme, läbimõõduga 13–14 m, kõrgusega kuni 35 cm. Kalme oli ehitatud ühes kihis laotud suhteliselt suurtest raudkividest, mille peale oli kohati visatud ka väiksemaid. Kalmes konstruktsioone ei olnud, kuid keskosas usuti siiski olevat olnud enam-vähem sirge N–S-suunaline raudkivide rida. Seda tõlgendati jäänukina tarandi ideest. Enamik luid oli põletatud, põletamata luid oli suhteliselt vähe; luud olid puistatud üle kogu kalmepinna laiali. Kalmekivide all täheldati mitmel pool sösegu mulla laiike, ilmselt oli kohta tulega puhastatud enne kalme rajamist. Leiud: ambsõlg, käevõru, sõrmused, helmed, noad, jahvekivid ja keraamika dateerivad selle kalme I aastatuhande keskpaika, u 5.–6. sajandisse. Samasse aega kuulub ka **Lihula** kalme Lääne-Eestis (EE, joon 176), mida M. Mandel kaevas 1974. a. See kalme koosnes valdavalt paekividest, surnud olid maetud põletatult (nõrgalt). Panused: odaots, putkkirves, käevõru, vööosad, keraamika kuuluvad 5.–7. sajandisse (EE, joon 177–178).

Kivivarekalmed

Kangurkalmetega suhteliselt sarnased on nn kivivarekalmed, mis hakkavad levima 5. sajandi paiku. Erinevuseks kangurkalmetest on see, et kivivarekalmed on hästi madalad vared, mis maapinnal on tihti peaaegu märkamatud; ka nende kivivared ei ole nõnda selgelt markeeritud piiridega, on rohkem laialivalguvad, teinekord lünklikud ja katavad üldiselt suuremaid alasid. Esineb muidugi ka kalmeid, mida on raske kummagi tüübi alla paigutada. Näiteks Saaremaal rajati rahvasterännuajal veel väikseid kangruid, kuid järgnevate sajandite jooksul kujunesid seal välja paljudest väikestest kangrutest koosnevad kalmeväljad. Need kangrud olid 3–4 m läbimõõduga, tihti ringikujulised, sees põletusmatused. Viikingiajal ja hilisrauaajal arenesid need edasi nn kiviringidega kalmeteks.

Üks varasemaid selle tüübi kalmeid on läbi kaevatud **Proosal**. See vare paiknes Proosa 4.–5. sajandi esimese poole tarandkalmest 20 m kaugusel. Kalmevare mõõtmed olid 35 x 40 m ning see koosnes ebakorrapärasest pae- ja raudkivide lasust; kalmekihi paksus ulatus 40–50 cm-ni. Surnud olid kalmesse maetud põletatult. Luud ja leiud paiknesid enamasti hajali kivide all ja vahel, suuremaid kompaktsed luupesi esines harva. Ehkki kogu kivivarekalme oli ehituselt ja matmisviisilt ühesugune, võis seal leiumaterjali dateeringute põhjal eristada kahte osa: rahvasterännuaja ja hilisrauaaja kalmet, mida ajaliselt lahutas u 400-aastane periood. Rahvasterännuaja osa paiknes kõrgemal kühmul, lähemal tarandkalmele ja kivikirstkalmele, hilisem osa kaugemal madalamal. Kalme leiumaterjal on erakordselt rikkalik, seda nii rahvasterännu- kui hilisrauaaja osas. Varasemast ajast pärineb 1600 numbrit leide (neist suurem hulk küll keraamika ja väiksemad esemekatked, kuid on rohkesti ka terveid ja uhkeid asju). Ehted: 8 sõlge, 7 ketaspeaga ehtenõela (põhiliselt nn Rävåla tüüpi), 2 ristpeaga ehtenõela, 2 koonilise peaga nõela, pluss veel mõned eritüübilised nõelad; 35 käevõru (laiad õhukesed on kohalikku tüüpi), parkümmend sõrmust (3 hõbedast) ja rühm skandinaaviapäraseid asju: 16 kullatud pronksist agraffnõopi, rida kullatud pronks- ja hõbenaaste, unikaalne pannel, mõõganupp; relvi oli veelgi: mõõgatupe naaste, kilbikatkeid, 4 odaotsa; vööosi: pandlaid, 3-kujulised vöönaastud (6), samuti esines tarberiistadest pintsette, habemenuge ja tavalisi nuge.

Rohkesti saadi keraamikat (2300 katket paarikümnest nõust), enamasti on tegu peenkeraamikaga, mis Põhja-Eestis levis 5. sajandi keskpaiku. Kogu kompleks on dateeritud perioodi 450–600.

7.–8. sajandisse on dateeritud teine Tallinna lähedal olnud matmispaik, **Lehmja Loo III kalme**, mida V. Lõugas kaevas 1969.–1970. a. Erinevalt sealsetest varasematest kalmetest koosnes III kalme täielikult raudkividest, vare suurus 13–14 x 9–10 m, kuid see ei olnud päris ühtlane. Kivide vahel esines nii põletatud kui ka põletamata luid, kuid ühtki tervet ja algses asendis luustikku ei olnud. Luude esinemise ja panuste arvu ja iseloomu põhjal otsustades võis maetute arv olla 15 ringis. Panused on rikkalikud ning eriti relvade osas (mõök ja 14 odaotsa, samuti oli suuri võitlusnuge; rikkalikult oli ka ehteid). See kalme dateeriti 7.–8. sajandisse.

Kääpad

I aastatuhande keskpaigast alates levivad Kagu- ja Ida-Eestis, enamasti väljaspool kivikalmete levikuala (EE, tahv XV), liivakääpad. Iseloomuliku kuju järgi kutsutakse neid pikk-kääbasteks – need on piklik-ovaalse kujuga, enamasti paarikümne meetri, vahel isegi kuni sadakonna meetri pikkused; kõrgus võib ulatuda meetrini (EE, joon 182). Koos pikkade kääbastega esineb tihti ka ümmargusi või ümarovaalseid kääpaid. Kääpad paiknevad maastikul enamasti rühmiti (vt EE, joon 181), nagu kivikirstkalmedki, nende arv võib ühes rühmas ulatuda paarikümneni. Tavaliselt on kääpad levinud jõgede läheduses liivmuldadega aladel, mis tänapäeval on valdavalt kaetud männimetsadega. Samasugused kääpad on levinud ka ida- ja kagupoolsetel naaberaladel.

Meie kääpaid on uuritud juba pikka aega, põhilised saavutused on aga seotud M. Auna nime ja 1970.–1980. aastate algusega. Matmisviisi ja kääbaste rajamise juures on oluline rõhutada järgmisi seiku. Nii nagu tarandkalmedki, nii pole ka kääpad valmis ehitatud ühekorraga, vaid järk-järgult. Suuremad kääpad on tekkinud algselt väikestest kääbastest, nende juurdeehitamise ja ühendamise tulemusel. Nad sisaldavad peaaegu alati rohkem kui ühe matuse; maetud on põletatult (laibamatused kääbastes on hoopis hilisemast ajast). Matmiskombed on olnud mitmekesised: matused võivad paikneda eri kõrgustel, luud võivad olla urnides või laialipuistatult; vahel on luud koos söega tuleriidalt, vahel söest ja tuhost puhtaks tehtud. Mõnes kääpas esineb kive ja kividest konstruktsioone, seda eriti kivikalmete vahetus naabruses (Loosi, Kõnnu, vt EE, joon 184); mõnes esineb puust ehitisi, midagi surnumajade-taolist. Panused on enamasti vähesed (üksikud ehted, noad, vööosad, tuluskivid, savinõud; vahel on leitud hobuseluid). Kääpad on dateeritud perioodiga 5.–9. sajandini, kuid kääpavorm sellega veel ei kadunud vaateväljalt. Hilisrauaajal levivad nii Kagu- kui ka Kirde-Eestis laibamatustega ümarkääpad (vt allpool).

Maa-alused kalmistud

Andmeid maa-aluste laibamatuste kohta keskmisest rauaajast on väga napilt. Ühe võimaliku näitena on nimetatud **Kuningustet** Saaremaal, kus varasema kivikalme kõrval tuli välja laibamatuseid, mille kõrvalt leiti ka mõningaid rahvasterännuaja asju. Üldiselt levivad maa-alused laibakalmistud alles alates viikingiajast.

Maa-aluseks põletusmatuseks on peetud **Kirimäe** leiukompleksi 6. sajandi keskpaigast (EE, joon 186–187). Seal oli 20 odaotsa, mõökade tükke, kilbikuplaid, kirveid, nuge, ehetest käevõrusid, rinnanõelu, ambsõlgi jms. Asjad koos põlenud luudega olid olnud 0,5 m sügavusel suure kivi all. Võib arvata, et tegu oli väga esinduslike isikute matustega.

Kalmete kokkuvõte

Nagu sellest ülevaatest selgus, on suures osas Eestist ühel või teisel moel jätkunud kivikalmete traditsioon. Ajastule iseloomulik tendents on see, et konstruktsioonid ja struktuurid pole enam olnud olulised, maetud on lihtsalt kivivaredesse, ükskõik siis, kas vanadesse kalmetesse või uutesse. Põletus- ja laibamatuste vahetused on olnud väga erinevad, tihti esineb mõlemat matmisviisi koos. Üldine tendents on ka panuste hulga vähenemine, tihti ka täielik kadumine. Selle taustal eristuvad aga väga rikkalike panustega matmispaigad, mis kahtlemata räägivad ühiskonna sotsiaalsest kihistumisest. Teine lugu on kääbastega – need ilmuvad alale, kus varem maapealse ehitusega kalmeid ei tuntud. Nendes kohatakse ka mitmesuguseid konstruktsioone, samuti kindlat korrapära pikk-kääbaste moodustamises, so üksikute kääbaste liitmise teel. Selles mõttes sarnanevad pikk-kääpad eelmise perioodi tarandkalmetega, on ainult tehtud liivast. Midagi ühist on ka kivikirstkalmete ajaga, nimelt kääbaste rühmiti paiknemine. Kalmeehitusega seotud ideoloogia näib seal muu Eestiga võrreldes justkui samm tagapool käivat.

Peitleiud ja aarded

Keskmise rauaaja peitleiud võib jagada kahte rühma: rauast tööriistu ja relvi sisaldavad leiud ja ehetest koosnevad aarded. Esimese näiteks on **Rikassaare** Paide lähedal, kus oli 54 odaotsa ja 7 võitlusnuga (EE, joon 190–191). Need asjad olid maa sees paarikümne cm sügavusel, odaotsad kahes reas tippudega vastamisi, kõik olid varretatud. Dateering: 6.–7. sajand. Üle 80 eseme oli **Alulinna** peitleius (Virumaa põhjarannikul). See leid saadi üle saja aasta tagasi Alulinna linnusest 50–60 m kauguselt paarikümne cm sügavuselt. Seal oli kümnekond kirvest, 50 odaotsa, mõõk, üle 20 sirbi jms. Suur osa asju oli säilinud katketena ning nad pärinevad võrdlemisi suurest ajavahemikust, so rooma rauaajast noorema rauaajani. Samalaadseid väiksemaid peitleide on veel mitmest kohast (Kunda, Igavere).

Ehetest koosnevad aarded võib omakorda jagada kahte alarühma: (a) ainult pronksehetest koosnevad aarded ning (b) põhiliselt väärismetallist tehtud ehetest koosnevad leiud. Pronksesemetest koosnesid **Reola** (EE, joon 188), **Piiksi** (EE, joon 189) ja **Vagula** leiud, hõbeaarete näiteks võib olla 6. sajandi keskelt pärinev **Kardla** (EE, joon 192, tahv XVI). Viimases oli 3 hõbeambsoolge, 11 hõbekaelavõru, 5 hõbekäevõru, üks kullast kaelavõru ja üks pronksist käevõru. Valdav osa ehetest koosnevaid aardeid kuulub rahvasterännuaega, siis näib tulevat väike vahe ning alates 8.–9. sajandist hakatakse taas rohkem asju peitma. Need viimased on juba rohkem seotud viikingiajale iseloomulike nähtuste ja protsessidega.

Aarded on leitud kas soodest ja rabadest või põldudel, sh ka kivikalmetest. Millised võisid olla aarete peitmise põhjused? Traditsiooniline seletus kõlab: varanduse kogumine või peitmine sõjaohu korral, samuti ohverdamisega seotud tegevus. Need on kõik paikapidavad seletused ja kehtivad kindlasti vähemalt ühe osa aarete kohta. Samas on täheldatud väga paljudes kohtades vahel ka sellist seost, et aarded muutuvad massiliseks siis, kui kalmeleiud jäävad väheseks. Eriti oli see nõnda Skandinaavias pronksi- ja vanemal rauaajal, hiljem enamasti küll mitte. Kuidas seda seletada? Varanduse eksponeerimine kalmetes on teatud määral võrdsustatud varanduse eksponeerimisega aaretes. Matmisrituaalid, sh panuste kaasa andmine oli ju tähtis eelkõige elavatele, mitte surnutele. Teatud tingimustes aga ei pidanud need elavad inimesed enam vajalikuks rikkusi kalmesse surnud esivanematele kaasa mätta, vaid otse jumalatele annetada. Selle lähenemisviisi tulemuseks võisid olla just ohverdamisele viitavad peitleiud soodes ja rabades.

Maakasutussüsteemid

Keskmise rauaaja maakasutussüsteemid võib morfoloogiliselt jagada kahte rühma. Esimese moodustavad juba varasematest aegadest levinud põllukivihunnikute väljad, teise aga alles sel ajal tekkima hakkavad ribapõllud. Viimased kujutavad endast sel ajal ka veel põllukivihunnikute välju, kuid põllukivihunnikud paiknevad seal ridades, mille vahele jäävad piklikud põllusiilud. Viimaseid võib vaadelda esimese sammuna selliste korrapäraste ribapõllusüsteemide kujunemisel, milliseid tuntakse meil alates nooremast rauaajast.

Põllukivihunnikute väljad

Keskmise rauaaja põllukivihunnikute välju pole meil kuigi palju uuritud. Selleaegseid dateeringuid on saanud Kasekülast ja Tõugult. **Kasekülas** oli külakeskusest 600 m edelas ning kivikirstkalmete rühmast 200 m läänes u 10 ha maa-alal säilinud 78 põllukivihunnikut ja 6 peenart. Tavaliselt paekividest koosnevate kuhilate läbimõõt ulatus 2–6 m. Põllukivihunnikud ei paiknenud ühtlaselt kogu väljal, vaid koondusid tihedamalt väiksematesse, enamasti u 0,5 ha (ühel juhul 1,8 ha) suurustesse rühmadesse. Endisaegsete põllulappide kuju ja suuruse kohta mingeid andmeid ei saadud. Kaevamistel (1999, V. Lang) selgus, et seda maa-ala oli juba enne põllukivihunnikute rajamist kasutatud põlluna – sellest tunnistasiid nii kivide alt leitud viljaterad kui ka asjaolu, et sütt esines kividealuses mullas vähe ning enamasti vaid väikeste tükikestena. Nii leitud kolm savinõukildu kui ka kolm radiosüsiniku dateeringut osutavad I at viimasele veerandile ja/või II at algusele (8.–12. sajand).

Tõugul oli väike rühm põllukivihunnikuid säilinud sealse kalmevälja idaserval. Väiksemad põllukivid olid siin visatud suuremate rahnude ümber. Ühe põllukivihunniku kaevamisel 1993. a (V. Lang) saadi alumiste kivide alt radiosüsiniku dateering, mis kuulus 8.–9. sajandisse. Põllukivihunnikutest lääne pool kalmete vahel on säilinud ka ribapõllusüsteemile osutav pikk peenar, mille kaevamisel 1995. a leiti rohkesti loomaluid, hilisrauaaegset keraamikat ning kivide alt saadi 11.–12. sajandile osutav radiosüsiniku dateering.

Ribapõllusüsteemi kujunemine

Uue põllusüsteemi kujunemisest Eestis on seni kõige varasemad märgid teada **Võhma Tandemäelt** Lääne-Virumaal. Seal on maaparandusest alles jäänud rühm põllukivihunnikuid ja mõned peenrad. Nii peenarde asend kui ka tihti ridades paiknevad põllukivihunnikud osutavad siin ribapõllusüsteemi olemasolule, mis vastab 19. sajandi alguse kaardil olevale põllujaotusele. Nii peenrad kui ka põllukivihunnikud on Võhmal kokku visatud raudkividest. 1994. ja 1995. a kaevati ühte põllukivihunnikut ja ühte peenart (V. Lang). Mõlema muistise alt saadud radiosüsiniku dateeringud kuuluvad keskmistatult 7.–8. sajandisse. Tõllal Võhmal rajatud põllusüsteem on püsinud kasutusel kuni talude kruntiajamiseni 19. sajandi teisel poolel.

Nii nagu түsedama kultuurkihiga asulakohtade ilmumine keskmisel rauaajal osutas külade väljakujunemisele seniste üksiktalude asemel, nii osutavad keskmisel rauaajal kujunema hakanud ribapõllud külakogukonna tekkimisele. Külakogukonna üheks tunnuseks on ühine maakasutus ning kuna ribapõllud osutavad ühe asustusüksuse põllumaa jagatusele talude vahel, siis võibki nende puhul üsna kindlalt rääkida külakogukonna, so külade kui selliste olemasolust. Ajaloolisest ajast teadaolev maakasutus ulatub paljude Põhja-Eesti külade puhul tagasi just keskmisse rauaagea.

Ühiskond

Kokkuvõttes võime ühiskonna arengut keskmisel rauaajal Eestis iseloomustada järgmiste tendentside kaudu.

1. Külaühiskonna kujunemine varasema põhiliselt üksiktalulise asustusviisi kõrvale ja asemele. Arheoloogilises materjalis osutavad sellele nähtusele paksema ja ulatuslikuma kultuurkihiga asulakohtade tekkimine, ribapõllusüsteemi kujunemine, varasemate talukalmete kasutuselt ärajäämine ning uute suurte kalmeväljade rajamine. Nii üldise asustuslaadi kui ka ühiskonna sotsiaalsete suhete aspektist vaadatuna on tegu kõige kardinaalsema protsessiga kiviaja püügmajandusliku ühiskonna hääbumise ja industriaalühiskonna tekkimise vahel. Keskmisel rauaajal hakkas välja kujunema Eesti traditsiooniline külaühiskond, nii nagu me seda tunneme kirjalikest allikatest ja etnograafilisest materjalist.
2. Seoses külaühiskonna kujunemisega teisesid ka varasematele aegadele iseloomulikud sotsiaalsed süsteemid. Ühe domineeriva talu süsteem sellisel kujul, nagu me tunneme seda veel rooma rauaajast, vajus minevikku. Sotsiaalne diferentseeritus suurenes, esile kerkisid pealikud, kelle võim ulatus märksa suurematele aladele ja suuremale arvule inimestele kui varem. Sellega seoses võib juba nooremast rooma rauaajast alates kõnelda suurmaavalduste (muinasmõisate) kujunemisest. Otsustades relvade ilmumise põhjal kalmetesse, võib alates rahvasterännu- ja eelviikingiajast rääkida sõjaliste kaaskondade tekkest. Seda, et uute võimuhete kehtestamine ei toimunud rahumeelselt ja kõikide ühiskonnakihtide heakskiidul, näitab lisaks relvadele kalmetes ka linnuste rajamine paljudes kohtades üle Eesti.
3. Seoses sotsiaalse kihistumise suurenemisega võib alates keskmisest rauaajast rääkida ka suuremate territoriaalsete ühenduste tekkest. Kui rooma rauaaja ühe domineeriva talu süsteem hõlmas vaid väikese asustuspiirkonna (u 50–100 km²), siis linnus–asula süsteemid koos nende võimkonda kuuluvate maadega (seega ka koos asustusüksuste ja inimestega) olid juba mitmeid kordi suuremad. Linnus-asula süsteemid olid ilmselt esimeseks sammuks hilisrauaaegsete linnusepiirkondade kujunemisel (vt allpool). Samas oli mainitud süsteemidel kindlasti tähtis roll ka hilisemate kihelkondade, eeskätt nende poliitiliste dimensioonide kujunemisele.

KESKMINE RAUAAEG LÄTIS JA LEEDUS

Läti

Keskmine rauaaeg on Lätis dateeritud praegu ajavahemikku 400–800, varem 5.–9. sajandini (*incl.*). Peamisteks muistiselikeks on nüüdki linnused, asulad, kalmed ning peitleiud (LA, joon 59). Kui Eestis iseloomustas varem keskmist rauaaega äärmine leiuvaesus, siis Lätis sellist probleemi pole olnud. Vastupidi, vaadeldavast ajastust teatakse muistiseid rohkesti: kasutusel oli endiselt vanu asula- ja linnusekohti, samuti rajati juurde uusi. Nagu Eestiski, levib ka Lätis linnus–asula süsteem. Oluline muutus leiab aset kalmetüübis. Mõningates kohtades, nagu Väina alamjooksul, tiheneb asustus märgatavalt, mõningatesse kohtadesse (Lielupe nõo idaosa) levivad muistised alles nüüd. Kõik see annab alust rääkida rahvastiku märgatavast juurdekasvust keskmisel rauaajal.

Linnused ja asulad

Keskmise rauaaja linnuste kindlustused on hoopis võimsamad ja täiuslikumad varasematest. Eristada võib nagu Eestiski neemiklinnuseid ja mägilinnuseid; tasase maa ringvall-linnuste kohta andmeid pole. Paljudes kohtades rajatakse sel ajal linnuste juurde ulatuslikud avaasulad, mille pindala ulatub vahel mitme hektarini. Kujuneb põhimõtteliselt samasugune linnus–asula süsteem, nagu juba rooma rauaaja lõpul Leedus ning mõnisada aastat hiljem Eestis. Peab siiski ütleva, et selliseid linnus–asulaid teatakse Lätist suhteliselt vähe, u kümnekond, kuid kõikjal üle maa, Põhja-Läti välja arvatud. Kuigi nii linnuseid kui ka nende jalamil olevaid asulakohti on Lätis mitmel pool päris põhjalikult kaevatud, puuduvad seni nende lähiümbruskonda hõlmavad nimetamisväärased asustusrheoloogilised uurimistööd. Seetõttu on praegu veel vara öelda midagi konkreetsemat linnus–asula süsteemi kujunemismehhanismi ja põhjuste kohta Lätis. Usutavasti ei erinenud need väga palju Eesti omadest. Nii arvab ka A. Vasks, et keskmisel rauaajal kujunenud linnus-asulad olid piirkondlikeks keskusteks. Tuntuimateks selle aja keskusteks olid Ķente, Dignāja, Tērvete jt.

Üks keskmise rauaaja paremini uuritud linnustest on **Ķenteskalns**, mille kohta A. Stubavs avaldas 1976. a monograafia. Ķenteskalns (vt LA, joon 60–65) asub Daugava ääres, Riiast 40 km ülesvoolu, Ogre linna idapiiril. Põhja poolt kaitseb linnust kaks ja lõuna poolt kolm valli, millest mõne kõrgus ulatub kuni 7 meetrini. Platoo suurus on 1400 m². Kuna koht jäi ette kruusa võtmisele, uuriti linnus 1954–1958 täielikult läbi (6880 m²), samuti kaevati suurt osa asulast (10180 m²). Leiumaterjal oli rikkalik – 2256 mitmesugust eset, “lugematu arv” keraamikat ja osteoloogilist materjali.

Väljakaevamised näitasid kolme suurema asustus- ja kindlustusetapi olemasolu linnamäel: (1) kindlustatud asula (I at eKr ja meie ajaarvamise algus), (2) oletatav linnus-pelgupaik rooma rauaajal ning (3) kolme horisondiga linnuse kultuurikiht 5. sajandi lõpust 9. sajandi alguseni. Esimese kahe etapi ehitusjäänused olid hilisemate lõhkumiste tõttu säilinud väga halvasti. Rooma rauaaegsest etapist tunnistas lisaks üksikutele leidudele näiteks vaid kaitsekraav ja paar rida postiauke, mis stratigraafiliselt ei saanud kuuluda ei pronksiaja ega ka keskmise rauaaja järku.

Keskmise rauaaja linnuse vallid olid kuhjatud mullast, mida hoidis koos rõhtpalktaranditest konstruktsioon vallikehandi sees. Hooned asusid platoo serval, kaitsetara taga, õu oli jäetud tühjaks. Vallid ja kraavid olid ainult linnuse otstes, eraldades kaitstavat ala muust neemikust. Järsu nõlvaga pikikülgi kaitstes lihtne puutara. Kõige paremini oli säilinud linnuseperioodi esimene kiht, mis dateeriti rahvasterännuaega (5.–7. sajandini) ja mis oli omal ajal hävinud tules. Kindlustusperioodi algust dateerib hästi ühe valli alt saadud peitleid: 2 tuluskivi, sirp ja raudese, mis kuuluvad 5. sajandi lõppu. Sellel etapil kaitseid linnust lõuna poolt kolm valli ja põhja poolt ainult üks vall. Ajalt järgmine, 7.–8. sajandi ladestus polnud enam nii hästi säilinud.

Arvatakse, et kaitseehitiste planeering jäi samaks, üksnes vallid ehitati kõrgemaks. Kolmas, kõige hilisem horisont dateeriti 8. sajandi lõppu ja 9. sajandi algusse. Kõige suuremad ehitustööd tehtigi selle viimase kindlustusfaasi jooksul: vallid ehitati veelgi kõrgemaks ning põhja poole ehitati üks vall juurde. Just selle etapiga seostuvadki puukambrid valli sees – varasemates kindlustusjätkudes neid siin ei olnud.

Linnamäe jalamil olnud asula pindala ulatub 2 hektarini ja umbes pool sellest on läbi kaevatud. Kultuurkihi paksus oli tavaliselt 0,3–0,6 m, kohati ka vähem. Elamud olid kas maapealsed või maasse süvendatud põhjadega. Viimaste pindala oli erinev, 10–16 ja 20–28 m², kõik kolde- või kerisahjuasemega. Maapealsed ehitised olid vahepealse suurusega, u 16–22 m². Kaevatud alal avastati ühtekokku 60 hoonet, seega oli tolleaegne hoonestus üsna tihe. Avaasula rajati üheaegselt linnusega, s.o 5.–6. sajandil. 8. sajandil asula laienes märgatavalt ja arvatakse, et seal elas tollal 250–300 inimest. Asula jäeti ka maha linnusega üheaegselt, 9. sajandi algul.

Ḳenteskalnsi linnuse ja asula leiumaterjal on, nagu mainitud, väga rikkalik. Söestunud vilja- ja umbrohuseemned kõnelevad viljakasvatusest ja põlispõldudest, arvukas osteoloogiline materjal näitab koduloomakasvatuse arengutaset. Rohkesti avastati jälgi sepatööst, sh rauasulatusest, just avaasulast. Lisaks rauatööle on Ḳenteskalnsis tegeletud ka pronksivalamise ja keraamika valmistamisega, samuti puutöö, luu ja sarve töötlemisega. Rohkesti on linnusest ja asulast leitud relvi (odaotsi), tööriistu (sirbid, vikatid, kõplad, kirved jms) ja ehteid (ehtenõelad, käevõrud, sõled).

Kalmistut ümbruskonnas ei teata. Ḳenteskalns asub territooriumil, mis 10.–11. sajandil kuulus liivlastele. Enamik läti arheolooge on olnud seisukohal, et liivlased saabusid neile aladele alles 10. sajandil Kuramaalt; H. Moora arvas aga, et liivlased on seal elanud kogu aeg. Stubavsi arvates on Ḳente materiaalne kultuur iseloomulik balti hõimudele, kuigi selles esinevat ka läänemeresoomlastele kuulunud vorme. Ta oletabki, et tegu oli liivi–läti segaelanikkonnaga, kusjuures liivlased oleval kohalikul, mitte Kuramaalt sisse rännanud.

Teiseks näiteks keskmise rauaaja linnuste kohta on **Dignāja** Daugava vasakkaldal Kagu-Lätis, mis oli kasutusel juba rooma rauaajal. Kohta uuris 1939 E. Šnore. Linnus asus eraldi mäe otsas, st tegu on mägilinnusega. Keskmisel rauaajal oli mäe kõrgendatud u 1 m paksuse mullakihi pealevedamisega, millega kaeti varasemad kihistused. Linnus ümbritseti 2 m laiuse puidust rõhtpalkkarkassiga. Umbes aasta 500 paiku hakkas linnuse jalamile tekkima avaasula. Vajadus rajada seda asulat just ümber linnuse oli nii suur, et kasutusele võeti isegi 20–30 m kauguselt algav soo. Kõikuvale ja märjale pinnasele laoti risti-rästi oksti ja palke, mis kaeti kasetohuga; sellele alusele tuginevad elamute põrandad tehti savist. Elamud paiknesid kahes reas piki linnamäe jalamit. Elamutes oli nii kerisahje kui ka lahtisi tuleasemeid. Siinses leiumaterjalis esines samuti rohkesti käsitööga ja sepatööga seonduvat: valamisvormide katked, värtakedrad, rauasulatusjäätmek. Dignāja õitseage keskusena kestis kuni 10.–11. sajandini, mil järjest enam hakkas esile tõusma jõe vastaskaldale rajatud **Jersika** linnamägi.

Peale linnuste ja nende jalamil olevate asulate teatakse rohkesti ka selliseid avaasulaid, mille juures kaitseehitisi polnud. Elu jätkus terves reas varasemates asulates, nagu **Spietiņi** ja **Kivti**. Samas on alles sellel ajajärgul tekkinud juurde hulganisti uusi asulakohti, eriti tihedaks muutus asustusvõrk Daugava kallastel. Paljud nendest asulatest jäid püsima kauemaks ajaks, kuni muinasaja lõpuni ja ajaloolise ajani – seega sarnaneb asustuse areng mitmeski mõttes Eesti omaga. Teadaolevate asulate pindala võib olla erinev, ulatudes mõnesajast ruutmeetrist 2,4 hektarini; seega kuuluvad need nii talu- kui ka külaasemetele. Avaasulaid on siiski vähe uuritud. Kivti asulas, kus inimesed elasid juba alates pronksiajast, langes kõige intensiivsem asustusjärg rooma rauaaja lõppu ja rahvasterännuaega. Kui varasemate järkude ehitised olid enamasti ümmarguse põhiplaani, siis 4.–6. sajandil ehitati märksa suuremaid nelinurkseid rõhtpalkhooneid (6 x 7 m, 5 x 5 m). Leiumaterjalis domineerib tekstiilkeramika, kuid esines ka tasandatud ja lihvitud pindadega, samuti varbitud pindadega keraamikat. (Varbitud = pärast esialgset kuivamist ja enne põletamist vedela saviga üle mäkerdatud nõud.) Lisaks leiti üsnagi

rohkesti pronksist ja rauast ehteid (ehtenõelad, sõled, käevõrud) ning rauast tööriistu (kirved, noad, sirbid jms.). 6. sajandi paiku jäeti see asula, kus arvatakse olevat elanud läänemeresoome taustaga elanikkond, maha ning 7. sajandil rajati samale kohale latgalite kalmistu (vt allpool).

Matmisviis ja kultuurirühmad

Kui rooma rauaajal oli Lätis terve rida erinevaid kalmetüüpe, siis keskmise rauaaja muutuse peamine olemus seisneb selles, et järjest laiemalt levis üks ühine kalmetüüp – maa-alused laibakalmistud. Siiski on nende laibakalmistute juures säilinud lokaalseid eripärasid, peamiselt hauapanuste iseloomus ja kompleksides, samuti on mõningates marginaalsetes piirkondades olemas eritüüpsed kalmistud. Selliste erinevuste põhjal usuvad läti arheoloogid võimaliku olevat rääkida erinevatest etnilistest ja kultuurirühmadest.

Kuršid

Edela-Lätis jätkus rahvasterännuajal vanade kalmete kasutamine. See on sama kultuuripiirkond, mis eristus juba rooma rauaajal; keskmisel rauaajal selle piirid Läti osas oluliselt ei muutunud, need nihkusid ainult pisut rohkem põhja poole. Laibamatused asetati siin maa-alustesse haudadesse, mida maa peal tähistasid kivikonstruktsioonid. See komme oli eriti laialdaselt levinud Lääne-Leedus, ulatudes Edela-Lätini, kus komme ehitada kivikonstruktsioone polnud kunagi eriti tugev olnud. Rahvasterännuaja kivikonstruktsioone on avastatud **Ošenieki** kalmistus. Matuste orientatsioon võib varieeruda, kuid tavaliselt on see N–S. Hauapanuste hulgas köidavad erilist tähelepanu miniatuurised savinõud, kusjuures alates 8.–9. sajandist hakatakse hauda panema ka teistsuguseid miniaturseid esemeid – kirkaid, vikateid, nuge, värtnaketru jms. Sagedaseks leiuks on ka joogisarved. Panused on tihti pandud kasetohust märssi. Meeste haudades on putkkirveid, vikateid, odaotsi, võitlusnuge, kannuseid, hobuseriistu; nende eheteks olid suured loomapeakujuliste otstega pronksist (harva ka hõbedast) ambsõled. Naiste haudades on ehteid rohkem: erinevat tüüpi kaelavõrud, ehtenõelad, käevõrud (hauapanuste kohta vt LA, tahv 40: 16–27). Selle kuršsidega asustatud kultuuripiirkonna Leedu osas mindi juba 8. sajandil üle põletusmatmise tavale, mis Edela-Lätti jõudis alles nooremal rauaajal.

Semgalid

Edela-Lätiga võrreldes märksa ulatuslikumad muutused leidsid vaadeldaval ajal aset **Kesk- ja Ida-Lätis**, kus rooma rauaajal maeti surnuid kiviringidega kääbastesse. 5.–6. sajandi jooksul lõppes kääbaste rajamine Sengallias ning 6.–8. sajandi jooksul Augszemes ja Vidzemes. Kääbaste asemel hakati nendes piirkondades (põletamata) surnuid matma maa-alustesse haudadesse. Üleminek maa-alustele kalmistutele toimus järk-järgult: esialgu maeti veel kääbastesse, kuid ilmusid ka maahauad kääbaste kõrvale, kiviringidest väljaspool. Seejärel maeti juba kääbastest kaugemale ning kadus side varasema kalmetüübiga. Lisaks varem kasutusel olnud kohtadele ilmub maa-aluseid laibakalmistuid ka sinna, kus kääbasteid ei teata – see loomulikult kõneleb sisekolonisatsiooni jätkumisest. Silmatorkav selles osas on maa-aluste kalmistute ilmumine Lielupe nõo idaossa; arvatakse et sealseid raskeid savimuldi võimaldas nüüd üles harida puuatrade tugevdamine rauast sahatradega.

Naiste haudades on üsna tüüpiliseks leiuks horisontaalselt paikneva varreauguga rauast kõblas, meestel aga putkega kõblas, putkkirves ja vikat. Relvadest on esindatud putkega odaotsad ning alates 7.–8. sajandist ka rootsuga odaotsad. Väga iseloomulikuks relvatüübiks kujunesid ühepoolse teraga ja laieneva otsaga võitlusnoad (LA, tahv 39: 19). Naiste ehetest on tähtsamad 5. sajandil ilmunud pronksspiraalidest peavõrud, jämenevate (ja vahel fassetitud) otstega käe- ja kaelavõrud, laiad ja massiivsed kolmnurkse ristlõikega käevõrud, erinevad ambsõlgede ja rinnanõelte variandid (hauapanuste kohta vt LA, tahv 39, 41). Lielupe nõo maa-alused kalmistud on omistatud üksnes semgalitele, kuid semgalid asustasid ka Lääne-Vidzemet, kus nende kultuur jätkus vanalt põhjalt.

Latgalid ja seelid

Latgalliasse ja Augszemesse jõudis maa-aluste kalmistute traditsioon, nagu märgitud, mõnevõrra hiljem, ajavahemikus 6.–8. sajandini. Üks tuntuimaid kalmistuid selles piirkonnas on **Kiviti**, mis rajati 7. sajandi lõpul varasema asulakoha peale. Kiviti uuriti küllalt ulatuslikult 1930.–1950. aastail E. Šnore poolt, kes 1987. a. kalmistu materjalid ka publitseeris. Avastati 171 laibamatust ja 4 põletusmatust. Hauad olid 20–74 cm sügavusel ning matused paiknesid kirstudes. Mehed olid orienteeritud peaga itta, naised läände. Ajaliselt jagunesid matused kahte perioodi: (1) rajamisest kuni aastani 800 ning (2) 9.–12. sajand. E. Šnore arvab, et esimesel perioodil ei olnud ühiskond kuigivõrd diferentseerunud, eristada võib vaid meeste rühma (nn ratsanikke), kelle panused on ühesugused: kirves, kaks oda, mõök, profileeritud meeste käevõru ja ambsõlg, vahel öökullisõlg. Teisel perioodil, nooremal rauaajal, olevat ühiskond olnud märksa diferentseeritum: teiste hulgas oli ka kaupmehe ja preestri matus, oli hästi rikkaid ja ka lausa panusteta matuseid. Siinkohal tuleb ühiskonna tõlgendusel siiski arvestada ka kõnealusesse kalmesse matnud kollektiivi suurust. Lähtudes kalmistu kasutusaja pikkusest ning matuste suhteliselt väikesest arvust, pidi Kiviti kogukond olema aga üsna väike. I perioodi (100–150 a) matuste arv oli 65 ning kogukonna suurus 10–20 inimest, sõltuvalt suremuskoefitsendist, mille suurust me Lätis tol ajal kindlalt ei tea. Teisel perioodil, mis hõlmas kolme kuni nelja sajandit, maeti 110 inimest, kusjuures kogukond oli jäänud väiksemaks, 9–12 inimese ringis. Seega algul kõige rohkem 2–3 peret, hiljem tõenäoliselt 1–2 väikeperet. Pole ka võimatu, et mõlemal juhul oli tegu ainult ühe suure taluga, kus lisaks pererahvale elas ka teisi majakondseid. Ratsanike rühmadest või olulisest diferentseerumisest on sedavõrd väikese kollektiivi puhul rääkida suhteliselt küsitav.

Kogu Ida-Lätis võib keskmisel rauaajal täheldada hauapanuste ühtlustumist: naistele pandi kaasa pronksspiraalidest peaehteid (LA, joon 84), rinnakeesid kuljuste ja pronksripatsitega, spiraalseid ja laiu mansetikujulisi käevõrusid. Meestele olid iseloomulikud relvad: võitlusnuga, 1–2 oda ja kitsateraline kirves; ehetest ambsõled ja erilised käevõrud (vt LA, tahv 42–43). Kiviti materjalide alusel on rekonstrueeritud ka latgalite rõivastus keskmisel rauaajal. Maetute antropoloogilised jooned erinevad nii semgalite omast kui ka kohalike varasemate, kääbastesse matnud inimeste omast. R. Deņisova arvates (1989) on tegu Kesk-Leedu ja Dnepri ülemjooksu aladelt lähtunud siirdlastega. Teiselt poolt sarnaneb Ida-Läti keskmise rauaaja rahvastiku antropoloogiline tüüp muinasaja lõpust teadaolevate latgalite omaga, mis näitab asustuse järjepidevust ja lubab pidada sealseid kalmistuid latgalite omaks. See järjepidevus ilmneb mitte ainult inimeste füüsilises antropoloogias, vaid ka esemelises kultuuris.

13. sajandi kirjalike allikate põhjal elasid latgalid Daugava paremkaldal Vidzemes ja Latgallias, samas kui seelid asustasid Daugava vasakkalda maid Augszemes. Keskmisel rauaajal on latgalite ja seelide eristamine raske, sest nende materiaalne kultuur ja matmisviis on ühesugune. Samas on huvitav, et muinasaja lõpu ja varakeskaja kalmete põhjal võib täheldada, et latgalid ja seelid olid antropoloogiliselt väga erinevad. Seega on siin tegu näitega, kuidas erinevatel etnilistel rühmadel võib olla ühesugune kultuur.

Läänemeresoomlased

Põhja-Kurzeme, Põhja-Vidzeme ja Põhja-Latgale olid endiselt asustatud läänemeresoome rahvastikuga, kes oma surnuid matsid kivikalmetesse. Need on peamiselt järelmatused varasemates tarandkalmetes või uued kivivarekalmed, mida aga pole kuigivõrd uuritud. Silmapaistvaks muutuseks on balti-läänemeresoome etnilise ja kultuurilise piiri järk-järguline nihkumine põhja poole latgalite ekspansiooni tulemusel. Keskmisel rauaajal ilmusid latgalipärased maa-alused kalmistud juba Cesise, Aluksne ja Ludza ümbrusse. Läänemeresoome taustaga kalmete leiumaterjali kohta vt LA, tahv 40: 1–15).

Ida-Läti kääpad

Üsna piiratud alal Ida-Lätis tuntakse vähesel arvul ka pikki kääpaid – selliseid, nagu on levinud ka Eesti idaosas ning Eesti ja Lätiga piirnevatel Vene aladel. Kokku on registreeritud 12 kääbaste rühma, kus on nii pikki kui ka nendega ikka kooskäivaid ümmargusi või ümarovaalseid kääpaid. Uurima on neid asunud aga üsna viimasel ajal. Nii oma ehituselt, matmisviisilt kui ka dateeringult sarnanevad Läti pikad ja piklikud kääpad üsnagi palju Eesti omadega, kuigi mõningad detailid seovad neid lähemalt Smolenski ja Polotski ümbruse kääbastega.

Skandinaavia koloonia Grobiņas

Lääne-Läti rannikul, Liepaja lähedal, on Grobiņa linnake ja selle lähedal on rühm huvipakkuvaid muistiseid. Siin on kõigepealt põletusmatustega maa-alune kalmistu, kus 1929–1930 kaevati B. Nermani juhtimisel läbi 99 hauda. Maetud oli kas aukudesse või teatud kihtidesse, kus muld sisaldas rohkesti sütt. Aukudes või nende peal esines vahel kive. Teine muistis siin on kääbaskalmistu, kus oli kokku vähemalt 430 ümarkääbast. Neist uuriti 1929–30 läbi 27 – kõik olid kuhjatud liivast ning neisse oli süngitatud põletusmatuseid. Viimased olid pandud aukudesse, mis jäid esialgsest maapinnast sügavamale. Kääpaid on siin kaevatud hiljemgi: 2 kääbast kaevati 1942 (Šturms), 30 kääbast 1951 (Stepiņš), 11 kääbast 1957 (J. Daiga), 35 kääbast alates 1984 (V. Petrenko, J. Asaris). Peale nende mainitud matmispaikade on Grobiņas veel paar kääbaskalmistut, mis aga on väiksemad. Oluline muistis siin on ka linnamägi, millest aga on uuritud vaid väike osa (24 m²). Linnamäe lähedal on avastatud ka avaasula kultuurkihti, nõnda et ka siin oli tegemist linnus-asula süsteemiga.

Kalmeleiidud (vt LA, joon 77, 82) on suurelt jaolt rootsipäraseid ja kuuluvad perioodi 650–800, kuid nende kõrval esineb rohkesti ka kohalikke baltipäraseid tüüpe; eriti palju on kohalikku keraamikat. Varaseimate leidude hulgas domineerivad Ojamaa esemed, hilisemate asjade hulgas on nii mandri-Rootsi kui ka balti esemeid. Linnus tekkis arvatavasti alles 8. sajandil ja jäetakse maha 9. sajandi algul nagu kalmistudki. Uuesti võeti linnus kasutusele 11. sajandil ja siis valitsevad siin juba tüüpilised kurši esemed. B. Nerman, kes 1958 avaldas Grobiņa kohta monograafia, seostas neid muistiseid Skandinaavia kolooniaga, kuhu kolonistid olevat saabunud nii Ojamaalt kui ka Kesk-Rootsi mandrilt. Tänapäeval põhimõtteliselt aktsepteeritakse Nermani ideed Skandinaavia kolooniast, kuid rõhutatakse ka kohalike elanike olemasolu ümbruskonnas ning nende osavõttu rootslaste tegevuses (neid ei aetud minema). Samuti arvatakse, et koloonia rajamise eesmärk ei olnud pelgalt sõjaline aktsioon eesmärgiga Läänemere idakallas kontrolli alla võtta. Kuna skandinaaviapäraseid kalmed asuvad siin laiali viljelusmaadel, siis võisid põhjused olla ka majanduslikud – maanappus Ojamaal. Analoogilised kolooniad sünnivad samal ajal või pisut hiljem ka mujal ida pool Läänemerd: Staraja Ladoga ja Novgorod Venes, Apuolė Leedus.

Peitleiidud

Nii nagu Eestis, suurenes ka Lätis peitleidude arv keskmisel rauaajal järsult. Põhjaliku monograafia Läti peitleidudest läbi kogu esiajaloolise aja on 1977 avaldanud V. Urtāns. Tolleks ajaks oli Lätis 2500 aastastest perioodist (1300 eKr – 1200 pKr) teada ühtekokku 108 peitleidu 7000 esemega. Need jagunesid järgmiselt:

Pronksiaeg – 5 aaret,

Eelrooma rauaageg – 0,

Rooma rauaageg – 10 rooma müntidega aaret, millest kindlad on siiski vaid 4. (Üldse oli Lätist 487 rooma münti, millest 130 on kindlasti leitud Lätist. Kõige rohkem on 2. sajandi ja 3. sajandi alguse münte.);

Keskmine rauaaeg (5.–9. saj.) – 31 peitleidu (neist 6 küsitavad). Nüüd on aaretes juba palju väärismetalli, samuti esineb suuri relvade ja tööriistade kogumeid. Alates 9. sajandi algusest ilmusid aaretesse araabia mündid;

Noorem rauaaeg (10.–12. sajand) – 62 aaret (neist 5 kahtlast).

Keskmise rauaaja peitleiud võib jagada kolme rühma nende sisu alusel. Ühed koosnevad rauast relvadest ja tööriistadest, teised pronks- ja kolmandad hõbehetest (kuldehteid esineb harva). Mündiaarded ilmuvad – nagu ka Eestis – alles noorema rauaaja alguses, s.o 9. sajandil. Aarded näitavad kahtlemata varanduslikult diferentseeritud ühiskonna olemasolu. **Kokmuiža** rahvasterännuaja peitleius oli näiteks 600 odaotsa ja mitu mõõka, samuti arvukalt muid esemeid – kokku üle 120 kg. **Kalnamuiža** peitleius oli mõõk, 10 kilpi ja 54 odaotsa. **Rijnieki** aardes olid peamiselt hõbedakangid ja ehted ning selle eest võis Vana-Vene hindade järgi osta kas 56 hobust, 141 lehma või 2246 lammast.

Andmeid majanduse kohta

Maakasutussüsteemide kohta Lätis andmeid ei ole. Keskmise rauaaja üheks innovatsiooniks oli rauast adraterade kasutuselevõtt. Lääne-Lätis toimus see juba 5.–6. sajandi paiku (üks selline on leitud Ošenieki kalmest, teine Kokmuiža peitleiust). Raudteraga ader võimaldas harida hoopis raskema lõimisega muldi kui varem. Umbrohuseemnete hulga suurenemine viljaleidude hulgas osutab põlispõldude laiemale levikule. Tähtsaimaks viljaks oli oder, selle kõrval levisid järjest rohkem nisu ning rukis. Kasvatati ka uba ja hernest, uueks kultuuriks oli naeris. Koduloomade hulgas domineeris veis (40–55%); tähtsal kohal oli hobune nii tööloomana kui ka lihloomana (10–25%). Varaseimad kassi- ja kodulindude luud pärinevad Kenteskalnsi linnamäelt. Metsloomade luud esineb samuti, 10–25% vahel, nende hulgas domineerivad põder ja kobras. Esimeselt saadi liha, teiselt karusnahka. Kuna analüüsitud on põhiliselt linnuste ja linnuseasulate materjale, siis ei pruugi metsloomaluude suur osatähtsus osutada veel niivõrd kättimise tähtsusele elatusallikana, kui just sealsete ülikuperede elitaarsele harrastusele.

Tugevalt arenes edasi sepatöö ja juveliirikunst. Uue eliidi esiletõus tõi endaga kaasa ka suureneva vajaduse uute relvade ja mitmesuguste ehete, sh väärismetallist ehete järele. Alates 5. sajandist valmistati Lätis lisaks pronksehetele ka hõbeheted, mida vahel kaunistati kuldamisega. Hõbe pärineb analüüside põhjal otsustades Transilvaaniast ja Boheemiast. Peamisteks käsitöö- ja kaubanduskeskusteks kujunesid loomulikult linnamäed. Kontaktid olid tihedad kõigis ilmakaartes, põhja poole näidati üles erilist aktiivsust. On ju Eestis sellest ajast teada rohkesti semgali- ja latgalipäraseid asju, mis suurelt jaolt imporditi.

Ühiskondlikud suhted

Sellest, et ühiskondlikud suhted jõudsid keskmisel rauaajal n.-ö uude faasi, tunnistab kogu arheoloogiline materjal: tugevate linnuste ehitamine, linnus–asula süsteemi kujunemine, relvade suurenemine kalmetes ja peitleidudes, väärismetallist aarete levik. Arvatakse, et paljude piirkondlike keskuste ilmumises võib näha võimu detsentraliseeritust, millega kaasnesid rahutused ja sõjakus. Rahutust suurendas ka uute inimrühmade saabumine Läti aladele – nii läänerannikule kui ka Ida-Lätisse. Ühiskond militariseerus. On teada kalmistuid, näiteks Kalnieši II, kus 8. sajandi mehematustes esinesid panustena ainult relvad. Samas võib märgata relvastuse standardiseerumist: 1 putkega ja 1 rootsuga (heite)oda, võitlusnuga ja -kirves. Mantli kinnitamiseks mõeldud hõbeplateeringuga öökullisõlgi (LA, tahv 42: 23), mida esines vaid osa meeste matustes (neid on seni Lätis leitud vaid 30), võib pidada kõrgema sotsiaalse staatuse sümboliks. Kõrgemale staatusele osutavad ka kirved, mille varre ümber oli mähitud ornamenditud pronksplekiribad (LA, joon 81: 3). Märkimisväärsed on ka 13 aaret, mis koosnevad üksnes hõbehetest ja kõnelevad kahtlemata teatud ühiskondliku kihi olemasolust, kellele hõbeda hankimine ja kogumine osutus jõukohaseks.

Kokkuvõtteks võib arvata, et keskmisel rauaajal kujunes välja kihistunud ühiskond, kus liidriroll kuulus pealikele, eliit perekondadele ja kus suurema osa moodustasid tavalised maaharijad-sõjamehed.

Leedu

Leedu keskmine rauaaeg eraldati esmakordselt J. Puzinase poolt 1938. a, seda Eesti, Läti ja teiste maade eeskujul. Tollal dateeriti see perioodi 400–800. Hiljem on Leeduski keskmise rauaaja ülemist piiri nihutatud, näiteks M. Gimbutasel oli see aasta 850 juures. Tänapäeval dateeritakse keskmine rauaaeg Leedus 5.–9. sajandini. Sellest perioodist on rohkem uuritud küllalt rikkalike panustega kalmeid, linnuseid ja asulaid on kaevatud vähe. Tervikkäsitus Leedu keskmise rauaaja kohta on avaldatud 1996. a A. Tautavičiuse sulest.

Linnused ja asulad

Keskmisel rauaajal on linnuste üldpilt Leedus tugevasti muutunud. Terve rida veel rooma rauaaja algupoolel kasutatud kindlustisi on lõplikult maha jäetud; mõningatel on küll üksikuid selle perioodi leide, kuid mitte enam selget kultuurkihti. Samas on osa varem kasutatud linnuseid just sel ajal muudetud tugevateks kantsideks, mis hiljem kujunesid ka tähtsaks majanduslikeks ja administratiivseteks keskusteks. Üks sellistest on **Apuolė** Leedu läänearannikul, kus valles kindlustati tugevalt 5. sajandil. Juba tollal oli see üks tähtsamaid kuršside tugipunkte, mida 9. sajandi kroonikates nimetatakse linnaks. Linnus asub kahe jõe ühinemiskohal neemikul ning on maapoolselt otsalt kaitstud võimsa valliga. Valli laius jalamil on praegu 38 m, kõrgus 7–8 m, pikkus 70 m. Peale selle oli väljaspool valli veel 3 m sügavune ja 10 m laiune kraav. Platoo pindala oli u 1 ha. Kui 5. sajandil püstitatud vall oli veel suhteliselt madal, siis 6.–9. sajandil oli valli kõrguseks 6,5 m ja laiuseks kuni 30 m. Vall oli kindlustatud veel tammepalkide ja kividega. Hilisrauaajal ehitati vall aga veelgi võimsamaks. Linnamäe ümber paiknes suur avaasula. Samasugused avaasulad on kujunenud paljude Leedu linnamägede jalamile, seda alates juba rooma rauaaja lõpust. Ka Gediminase lossimäel Vilniuse keskel ulatub kultuurkihi tekkimine ajas tagasi I at keskele.

Üks kuulsamaid linnamägesid, mida kasutati juba varasematel perioodidel, kuid eriti nüüd, on **Aukštadvaris**, mis asub Trakai rajoonis. Mäe kõrgus 9–15 m, pikkus 80 m ja laius 50 m; säilinud vallide kõrgus ulatub 1,5 m. 1957–60 kaevati linnamäel läbi 958 m² (V. Daugudis), linnuse juures olevas asulas aga 2400 m² (A. Gerdvilienė). Linnamäel ulatus kultuurkihi paksus kuni 4 m, asulas kuni 2,5 m. Esemelist materjali saadi kaevamistel 1800 numbrit, keraamikat 19 000 kildu. Varasem ladestus pärineb pronksiajast, siin aga elati ka rooma rauaajal – sellest ajast on üks postkonstruktsioonis pikk maja, mis oli jagatud 3 x 4 ja 4 x 4 m suurusteks kambriteks, samuti leiti rauasulatuskoht. Keraamika hulgas domineerivad varbitud pinnaga savinõud (varbitud keraamika kohta vt Bruožai, joon 180). Juba rooma rauaajal hakkas linnamäe jalamile kujunema avaasula. Keskmisel rauaajal ümbritseti linnus kuni 3 m kõrguse valliga, mille peale ehitati palkidest 2 m kõrgune kahekordne konstruktsioon; väljapoole kaevati aga 6 m laiune ja 2,5 m sügavune kraav. Asula linnamäe jalamil suurenes märgatavalt. Hilisrauaajal ja varakeskajal ehitati linnus aga veelgi võimsamaks. Arvatakse, et see linnus kuulus ühele Leedu prominentsetest vürstidest ning linnus hävis 14. sajandil ilmselt ristisõdijate käe läbi.

Sel ajal levivad rohkem ka miniatuursed linnused. Näiteks **Lavariškiai** linnuse (Bruožai, joon 181) pindala oli kõigest 80 m², hooneid sellel ei avastatud. Elatud oli aga linnamäe jalamil paiknevas asulas.

Olemasolev materjal näitab, et keskmise rauaaja linnused võib Leedus jagada kahte rühma. Esimeses on tugevate kindlustustega linnused, mille jalamil paikneb ka avaasula. Need on meie mõistes linnus–asulad ja sellisteks olidki ülalnimetatud linnused. Teise rühma kuuluvad nõrgemini kindlustatud, vahel ka väiksemad linnused, mille lähikonnas selline avaasula puudub.

Lisaks asulatele linnamägede juures on kindlasti olnud asulaid ka linnustest eemal. Sellele osutavad muuhulgas eraldi paiknevad kalmistud. Paraku ei ole kalmistute juurest asulakohti

kuigivõrd leitud ega uuritud. Linnuseasulate uurimisel on selgunud, et kuni rahvasterännuajani domineerisid postkonstruktsioonis elamud. Hilisematest aegadest enam postiauke asulates kuigivõrd ei leita, mistõttu oletatakse, et järjest rohkem levisid rõhtpalkhooned. Elamutes olid lahtised, maapinda kaevatud põhjaga kolded, läbimõdduga kuni 1,5 m. Alates I at viimasest veerandist asendusid lahtised kolded üha enam ahjudega.

Kalmed

Kalmeid on arheoloogiliselt uuritud palju rohkem kui linnuseid ja asulaid. Üks osa kalmistuid oli rajatud juba varasematel aegadel, teine osa sai alguse alles nüüd, keskmisel rauaajal. Erinevates piirkondades on surnuid maetud mõneti erinevalt. Just kalmevormide ja hauapanuste põhjal võib Leedus eristada tervet rida väiksemaid kultuuripiirkondi. Kuna need piirkonnad, mis eristuvad 5.–6. sajandil, jäävad samasugusteks kuni 13. sajandini, mil kirjalikes allikates nimetatakse sealseid elanikke, siis võimaldab see jälgida etniliste suhete arengut kogu keskmise ja noorema rauaaja jooksul.

Lääne-Leedu maa-alused kalmistud

Rahvasterännuajal oli Lääne-Leedus levinud veel matmine samasugustesse maa-alustesse kalmistutesse nagu eelmisel perioodil, kus hauad olid maapinnal ümbritsetud kivikonstruktsioonidega. Sellised kohad on **Tūbausiai** (Bruožai, joon 186), **Lazdininkai** ja **Reketė**. Hauad ümbritseti keskmise suurusega kividega, mis laoti mitmes kihis üksteise peale. Erinevuseks varasematega võrreldes on paari-kolme meetrise läbimõdduga kivikonstruktsioonide suurem korrapäratus – nad pole enam ringid, vaid ovaalid, riskülikud jne. Ka kiviringide vahele ja peale on loobitud kive, nii et need moodustavad ebakorrapärase kivilademe. Kiviringide põhjal esineb tihti sütt ja tukke, surnud on maetud paarikümne cm sügavusele, peaga enamasti lääne või põhja poole, vahel avastatakse kirstude jäänuseid. Hauapanuste iseloom on sama nagu rooma rauaajal. Surnu peatsi juures esinevad sageli väike vikat, õõskirves, nuga, miniatuurne savinõu, suitsed, meestel ka odaotsad ja suurem nuga. Vahel on koos inimesega maetud hobune. Näiteks Reketė kalmistus oli haud, kuhu oli surnule kaasa pandud vikat, õõskirves, 2 odaotsa, 2 ambsõlge (üks hõbedast), käevõru, sõrmused, võõsad ning 0,5 m kaugusel väikest kasvu hobune (vt Bruožai, joon 189). Hobune lebas vasakul küljel, hammaste vahel suitsed ning pea kõrval rauast kannused. Meeste matused pole ehete poolest rikkad (pikkade jalgadega ambsõled, karjasekeppnõelad, jämenevate otstega käevõrud).

Naistel pole taas tööriistu kuigi palju. Kõige rohkem kohtab värtnaketri, naaskleid, nuge; vahel on ka kasetohust karbike. Ehete valik on rikkalik: kaelavõrud, merevaigust ja klaasist helmestest ja pronksspiraalidest kaelakeed, mitut sorti ambsõled, ketassõled, mitmesugused ehtenõelad ja käevõrud.

Alates 7. sajandist kiviringe enam ei tehtud. Sellega kadus üks tähtsamaid Lääne-Leedu matmiskombestiku eripärasid, mille poolest see piirkond teiste kõrval silma paistis. 8. sajandil ilmuvad siia esimesed põletusmatused, mis läbi Lääne-Leedu matmiskombestik hakkab sarnanema Kesk-Leedu omaga. Erinevused hauapanuste iseloomus ja nende hauda paigutamise korras aga säilisid. Kuni 11. sajandini maeti siinkandis nii põletatult kui ka põletamata. Leedu arheoloogide järgi asustasid kõnealuse piirkonna põhjapoolset osa kuršid, lõunapoolseid maid aga kas skalvid, karšuvud või lamatid.

Kesk-Leedu maa-alused kalmistud

Keskmisel rauaajal maeti Kesk-Leedus, aukšaitide alal, maa-alustesse kalmistutesse, esialgu veel põletamata ja madalatesse haudadesse. Mõnede matuste juures on nagu varasemalgi ajal paarikaupa asetatud kive. Mehed maeti tihti peaga läände (kaldudes loodesse või edelasse),

naised itta (*resp* kirdesse või kagusse). Enamikus haudades esineb tuletegemise jälgi, vahel võib põlemiskihi paksus ulatuda 10 cm-ni. Kui rooma rauaajal olid selle piirkonna kalmed suhteliselt vaesed, siis keskmisel rauaajal muutusid need väga rikkaks.

Üheks selle piirkonna paremini uuritud kalmistuks on **Plinkaigalis**, mis asub Kedainiai rajoonis. V. Kazakevičius kaevas siin aastail 1977–1984 läbi 364 hauda, kuhu oli asetatud kokku 379 laibamatust. Peale selle avastati veel 8 põletusmatust ja 3 hauda koos nelja hobusega. Mehi oli kalmesse maetud 120 (31,7%), naiseid 88 (23,2%) ja lapsi 142 (37,7%), ülejäänud olid lõhutud. 5.–6. sajandil, so 200 aasta jooksul mattis Plinkaigalise kalmistusse 5–6-pereline kogukond (35–43 inimest). **Hauad** on olnud erineva suurusega (1,8–3 x 0,5–1,5 m) ja erinevas sügavuses (0,1–1,8 m). Ligi pooltes haudades oli kive, veerandis haudadest avastati kirstujäänuseid. Matuste suund oli küllalt erinev, kuid domineeris meestel lääne- ja naistel idasuund. Põletusmatused ja hobusematused pärinevad kalmistu kasutamisaegast lõpust, 7. sajandi algusest. Kokku leiti üle 2200 metallist, klaasist, merevaigust, kivist ja savist eseme: 103 kirvest, 85 nuga, 20 sirpi (naistel), 57 naasklit, 41 võitlusnuga (igal kolmandal mehel), 1 mõõk (põletusmatustes), 6 odaotsa (seega neid väga vähe), 2 nooleotsa (mitte panusena, vaid surma toonud esemena luude küljes), 12 kannust, 43 kaelavõru, rohkesti mitmesuguseid helmeid, 152 sõlge, 114 ehtenõela, 181 käevõru, 107 sõrmust, 8 suurt joogisarve.

Üksikud matused sellistes kalmistutes võivad olla erakordselt rikkalike panustega. Näiteks **Eiguliai** kalmistu hauas nr 46 oli naisematus, millel kaela ümber kaks lusikotstega kaelavõru, email- ja klaashelmestest kaelakee, kummalgi käel kolm käevõru. Tal oli veel 5 spiraalsõrmust, 2 rinnanõela koos ketiga ning rauast naaskel. Samal kombel esineb hästi vaeseid või panusteta matuseid. Seega oli ühiskonna sotsiaalne diferentseerumine arenenud küllalt kaugele.

Juba 5. sajandil hakkas ka Kesk-Leedus levima põletusmatus, näiteks samas Eiguliai kalmistus oli neli 5.–6. sajandi põletusmatust. Surnud olid põletatud kalmest eemal, hauda oli asetatud vaid osa põletusjäänuseid koos panustega. Kõige varasemad Kesk-Leedu põletusmatused esinevad piklikes, otsekui laibamatuse jaoks kaevatud haudades. Panused on ühes haua servas, põlenud luude peal. Mõnevõrra hiljem levis järjest enam komme puistata põletatud luud väikestesse kausikujulistesse lohkudesse. Järk-järgult levis surnute matmise komme üha enam põhja poole.

Põhja-Leedu kalmed

Rahvasterännuajal maeti Põhja-Leedus veel kääbastesse nagu rooma rauaajal, kuid samal ajal hakkas see matmisviis siin ühtlasi hääbuma. Maetud on vahel varasemate kääbaste kuhjatisse. Üldiselt levis aga Põhja-Leedus 6.–7. sajandil komme matta surnuid maa-alustesse kalmistutesse, põletamata. Leedus kuulusid vaadeldavad kalmed žemaitidele.

Üks näide selleaegsetest kalmistutest on **Požerė**, kus asus koos nii rooma rauaaegseid kääbaid kui ka 7.–9. sajandi laibamatustega kalmistu ning 13.–14. sajandi põletusmatustega kalmistu. Seda kohta oli varem lõhutud ning 1966 kaevati seal läbi 133 7.–8. sajandi laibamatust. Hauad asusid üksteisele hästi lähedal, osa oli säilinud vaid osaliselt. Enamik hauu paiknes 60–90 cm sügavusel, tihti oli säilinud kirstujäänuseid. Mehed olid maetud tavaliselt peaga põhjakaartesse (loodest kirdeni), naised vastupidi, lõuna poole. Meeste hauapanused olid suhteliselt ühekülgsed: 1–2 oda, suur võitlusnuga (laieneva, 45° all lõppeva teraga); harva esines tööriistu, nagu kirved ja nuge. Ehteid oli meestel vähevõitu, enamasti piirdusid need ambsõle või karjasekppnõelaga. Harva esines käevõrusid või ripatseid. Samas oli küllalt sagedaseks leiuks meestehaudades hobuse kolju, ühel juhul olid hauas hobusejalad.

Hobuste koljude ja/või luudega matuseid esineb eriti Kesk-Žemaitias, osalt ka kurššide alal. 7.–12. sajandi haudadest sisaldab 12,2% hobuseluid. 7.–8. sajandi haudades oli hobusekolju inimese matusest 25–30 cm kõrgemal, pea või rinna piirkonnas. Vahel on hobuseluid ka inimese haua tasandil, otse selle kõrval. Hobusepea suund ühtib inimese suunaga. Poiste

matuses esineb tavaliselt varsa kolju. Sellistes haudades on surnul kaasas ka ratsanikuvarustus: kannused, vööd, joogisarved, valjad, relvad (odad ja võitlusnoad), ehted (sõled, käevõrud, sõrmused, harvem kaelavõrud, merevaikhelmed).

Požerè kalmistu naiste haudades on tööriistu samuti vähe: kivist ja merevaigust värtakedrad, käärid, nõelad. Seevastu ehted on arvukad ja rikkalikud: pead kaunistas suur pronksspiraal (läbimõõt 2 cm, pikkus 15 cm) või spiraalidest ja vahelülidest koosnev peache, kaelas oli spiraalidest ja helmestest kaelakee, 2 rinnanõela koos rinnakeega, kummalgi käel üks käevõru (laiad mansetikujulised käevõrud tavaliselt). Rinnanõelte ja sõlgede (sõled iseenesest on selles piirkonnas väga haruldased) külge oli vahel riputatud merevaikhelmeid. Lastematused on tavaliselt kas panusteta või üsna vaesed.

Selliseid kalmistuid on Põhja-Leedus viimastel aastakümnetel uuritud läbi veel mitmeid: **Kaštaunaliai**, **Sauginia**, **Kairèneliai**, eriti aga **Pagrybis** (selle kohta vt allpool, ühiskondlike suhete juures). Need on oma matmisviisilt ja inventarilt lähedased Semgallia ja Latgallia kalmistutele Lätis. See ala ei ole kalmete poolest päris ühtne, näiteks lõuna- ja edelaosas võib kohata Kesk- ja Lääne-Leedu mõjusid (rohkem esineb sõlgi ja vähem ehtenõelu).

Ida-Leedu kääpad

Kui mujal Leedus lõppes rahvasterännuajal matmine kääbastesse, siis Ida-Leedus levis see traditsioon nüüd märksa laiemalt kui varasemal perioodil. Teatakse mitukümmend kääbaste rühma, mis on suuremad kui kunagi varem, koosnedes tavaliselt mitmekümnest, vahel isegi mitmesajast kääpast. Enamikus sellistes rühmades on surnuid maetud alates 5.–6. sajandist kuni 12. sajandini. Kääbastesse matsid oma surnuid leedulased.

Kääbaste läbimõõt on keskmiselt 6–10 m, kõrgus 0,6–1m; esineb ka tunduvalt suuremaid kääpaaid (kuni 20 m läbimõõduga). Kääbaste ümber olid kraavikesed, algul mitu poolkujulist, hiljem sulasid need eraldi kraavilõigud kokku üheks terveks ringkraaviks. Samal ajal hakkasid ära kaduma korralikud kiviringid. 5.–7. sajandi kääbastes on kiviringid juba ebakorrapärase kujuga, kivid erineva suurusega; samuti kaovad kiviringid kääpa sisse, nad ei ole enam nähtaval. Kiviringide osatähtsus väheneb järjest 7.–8. sajandi jooksul ning 9.–10. sajandil kohtab neid haruharva. Kääpakuhjatis koosneb enamasti liivast (kus esineb juhuslikku leiumaterjali erinevatest aegadest), vahel ka kividest. Kääbaste põhjal esineb tihti jälgi tuletegemisest.

Sajandite jooksul ei muutunud üksnes kalmehitus, vaid ka matmisviis. 5. sajandil levis ka Ida-Leedus laibapõletamise komme, mis järk-järgult sai ülekaalu laibamatuse üle. Alates 6. sajandist on tegu aga enamasti juba põletusmatustega. Põletus leidis aset kusagil eemal, kalmesse toodi vaid luutükid ja panused. 5. sajandi kääbastes esineb tavaliselt vaid 1–2 matust, aja jooksul matuste arv aga kasvas: 7.–8. saj. kalmetes on juba tavaliselt 4–7 või isegi rohkem põletusmatust. Põletusmatused võivad esineda kalmes erinevatel kõrgustel: kuhjatistes, esialgsel maapinnal või maa all. Harilikult on põletatud luud puistatud väikesse, kääpa kuhjatise kaevatud auku ja moodustavad kompakitse pesa. Vahel on aga põletatud luud puistatud laiiali üle suurema, paari meetrise läbimõõduga ala ja segatud mullaga kuni 50 cm paksuselt. Kommet luud saviurni panna Ida-Leedus ei tuntud (on ainult paar erandit).

Panused pole kuigi rikkalikud. Esineb nii tulest puutumata kui ka nõrgalt või isegi hästi tugevasti põlenud esemeid. Varasemates matustes on metallesemad asetatud luuhunniku kõrvale või selle peale. Kõige rohkem esineb sellistes kalmetes kitsateralisi silmaga raudkirveid, nuge ja naaskleid, harvem sirpe, mille terav ots on pööratud ülespoole. Levinud on ka odaotsad (enamasti putkega), kilbikuplad. Üldiselt võttes esineb relvi Ida-Leedu kääbastes sagedamini kui mujal Leedus. Ka ratsanikuvarustust leidub tihti, sh on saadud hobusehambaid. I at lõpul levib komme matta kas põletatud või põletamata terveid hobuseid. Naiste matustes kohtab savist värtaketri, ehted on suhteliselt tagasihoidlikud. Mõnikord leitakse

kääpakuhjatisest terveid savinõusid – püsti- või kummuliasendis. On arvatud, et nende nõudega toodi kääpasse surnu põrm ja seejärel jäeti nad maha luuhunniku lähedale.

Lähemalt võib siinkohal vaadelda **Taurapilise** kääpaid, mis asuvad 400 m kaugusel tuntud linnamäest. 1970–1971 kaevati siin 15 kääbast läbi. Kääbaste läbimõõt oli 6–12 m, nad olid ümbritsetud kiviringidega. Kääpaalustes haudades olid sõjameeste matused, põletamata, koos hobuste ja relvadega. Need on Leedus seni kõige vanemad ratsanikehauad koos hobustega. Erakordselt rikkalik oli aga keskne kääbas, mida võib tõlgendada vürstihauana. Kogu kompleks dateeriti 5. sajandi teise poolde ja 6. sajandi algusesse. Hiljem oli samadesse kääbastesse maetud panusteta põletusmatuseid. Selle vürsti ja ta kaaskonna kalmerühma kõrval, paarisaja meetri kaugusel, paiknes teine kääbaste rühm ning sinna oli maetud juba n-õ tavalisi inimesi tavaliste panustega (vähem relvi, ehteid, hobuseid üldse mitte).

See keskne vürstikääbas oli teistest suurem (läbimõõt 13,5 m, kõrgus 1,5 m). panused olid erakordselt rikkalikud ning sisaldasid ka ainulaadseid asju. Vürstiks oli 40–50-aastane mees, kes oli asetatud 4 m pikkusse ja 2,8 m laiusse hauda kalme keskel. Tema rõivaid kinnitas pronksist ambsõlg, tal oli ehteks ka hõbedast spiraalsõrmus. Paremal küljel oli kaheteraline mõök puust tupes, mis oli kaetud nahaga ja kaunistatud rikkalikult ornamenditud hõbenaastudega. Sellised mõõgad on Leedus 5.–6. sajandil haruldased, üks on teada veel **Krikštonyse** kalmest Lõuna-Leedus. Lisaks oli veel rohkesti asju, näit. pintsetid, nuga, imporditud hõbeäärisega joogisarv, mitu pannalt, sh hõbedast, massiivsed hõbedaga kaunistatud pronkskannused, 2 odaotsa, kirves. Jalad olid olnud kaetud paksu linase kangaga, millele oli asetatud kilp. Kõrval oli hobusematus, ilma suitseteta. Paljud esemed selles kalmes olid imporditud, sh erinevatest suundadest.

Lõpetuseks olgu märgitud, et Taurapilise-taoliste rikkalike panustega vürstimatuste kõrval on osa kääpaid hoopis tühjad ja vahel on nende hulk kääbastikus päris suur. Ühest tühjast kääpast **Šurpiliais** leiti mahamaetuna põlenud post – inimese kuju. Võib-olla oli tegu mingite sümbolsete kääbaste ja sümbolsete matustega.

Kääbaste levikuala ulatub ka Ida-Leedust kaugemale ida poole, Lääne-Valgevenesse.

Neemeni-tagused kalmed

Üldiselt tuntakse keskmise rauaaja kalmeid Edela-Leedus halvasti. Mõne muistise põhjal võib arvata, et Ida-Leedule iseloomulik kääbaskalmete traditsioon oli mingil määral levinud ka seal. On leitud kääpaid nii laiba- kui ka põletusmatustega, kus kiviringid on suhteliselt ebakorrapärased. Ka siin levis järjest enam põletusmatus. Päris lõunaosas ehitati ka madalaid kividest kuhjatud kääpaid, või maeti maa-alustesse haudadesse. Neemeni-tagustele kääbastele oli iseloomulik, et neisse maeti palju surnuid, tihti üle kümne. Teine iseloomulik joon on keraamikarohkus ning urnide kasutamine luude paigutamisel kalmesse. Harva esineb relvi ja tööriistu. Üks uuritud kääbaskalmistutest on **Krikštonyses**, kus mõned matused olid eriti rikkalike panustega. Näiteks laibamatusel nr 1 oli juures kaheteraline mõök, kilbikupal, odaots, joogisarvede pronksäärised, ihumiskivi ja pronksist hõbedaga kaetud rihmanaastud koos pandlaga. Rikkaid nn vürstimatuseid on veelgi.

Kokkuvõtteks matmisviisi kohta võib nentida seda, et see ühtlustub keskmise rauaaja jooksul ning piirkondlikud erinevused vähenevad. 6.–7. sajandil on märkimisväärse osas Leedust levinud komme matta surnuid maa-alustesse haudadesse. Uueks, sel ajal levivaks nähtuseks on surnute põletamine. 5.–6. sajandil haarab see juba kogu Ida-Leedut, 5.–7. sajandil levib Kesk-Leedus, 8. sajandil aga ulatub Lääne-Leedusse. Rõhutada tuleb ka seda, et ilmuvad üksikud rikkalike panustega matused – sedagi kõikjal Leedu aladel.

Andmed majanduse kohta

Peamiseks majandustegevuseks oli nagu varemgi maaharimine ja karjakasvatus. Maakasutussüsteemide kohta on andmeid napilt, kuid just sellest perioodist on pärit üks radiosüsiniku dateering **Padvariai** põldudelt Lääne-Leedus. Tegu on samasuguste kamberpõldudega, nagu neid teatakse nt Eesti kesk- ja uusajast ning oletamisi ka rauaaajast. Varasemast perioodist pärit konksatra hakati sel perioodil tugevdama rauast teraga; sahaga ader hakkas levima alles hilisrauaajal. Tihti leitakse rauast kõplaid. Viljakoristuseks kasutati erineva suurusega sirpe, kuid viljateri endid Leedus sellest perioodist veel leitud ei ole. Maakasutussüsteemidest arvatakse olevat levinud ebaregulaarne kaheväljasüsteem. Otsustades asulate ja linnuste osteoloogilise materjali põhjal, tarvitati toiduks kõige rohkem veise- ja sealiha, vähem kitse/lamba- ja veel vähem hobuseliha. Teatud osa toidusest on endiselt saadud kütimisest.

Vajadus raua järele rahuldati enamasti kohaliku soomaagi abil. Osati valmistada tavalist ja paketrauda, tunti karastamist ning terase valmistamise saladusi. Sepatöö oskused Leedus olid keskmisel rauaaajal veel naabritega samal tasemel, kuid 9.–10. sajandi jooksul – kui Venes ja Poolas tekkisid linnad ning jõudsalt arenes käsitöö – hakkasid need vähehaaval maha jääma. Ehted tehti enamasti pronksist, vähemal hulgal väärismetallidest. Siit-sealt on leitud ka pronksivalamise tööriistu. Kui 5.–6. sajandil tehti veel puhtast hõbedast ehteid, siis alates 6. sajandist hakati üha enam pronksesemeid katma õhukese hõbeplateeringuga. Rõivaste valmistamisest tunnistavad arvukad värtkanded, mida leitakse nii asulates kui ka kalmetest. Ilmselt olid levinud vertikaalsed kangasteljed. Edasi arenes keraamikavalmistamise tehnoloogia, kuigi sel ajal tehti savinõusid veel endiselt käsitsi. Keraamika hulgas domineerib varbitud keraamika, vähem levis tollal tasapinnaline ning veelgi vähem kiilapinnaline keraamika. Keraamikat leitakse rohkesti Ida-Leedu linnustes ja asulates, hoopis vähem Lääne-Leedu vastavates muististes. Arvatakse, et Lääne-Leedus tarvitati rohkem puunõusid. Vähe on keraamikat ka selle aja kalmetes.

Ühiskondlikud suhted

1995. a avaldas L. Vaitkunskienė artikli sõjalise eliidi kujunemisest Leedus. Selle aluseks on tal mõned keskmise rauaaja (5.–6. sajandi) kalmistud, eelkõige enda uuritud Pagrybise ja Taurapilise materjalid. Vaitkunskienė tõdeb, et ratsasõdalaste kiht/rühm oli Leedus välja kujunenud juba rooma rauaajal, millest tunnistavad arvukad kalmistud, kus on leitud nii ratsanikuvarustust kui ka hobustega matuseid ja hobuste matuseid. Nende kõrval esines arvukalt lihtsõdalaste matuseid ning jääb mulje, et relvakandmise õigus oli kõikidel meestel. Alates 5.–6. sajandist hakkasid erinevad hõimurühmad – kuršid, skalvad, žemaitid, semgalid ja leedulased – moodustama oma administratiivseid ja territoriaalseid organisatsioone (varariiklikud ühendused?). Võitlus poliitilise võimu ja põllumajandusliku maa pärast tingisid sõjaasjanduse tähtsuse ja rõhutamise kalmetes. Samas olevat vähenenud ühiskonna realiikmete sõjaline tähtsus ning hakkas kujunema elukutseliste sõdalaste kiht.

Sotsiaalsed erinevused kõnealustes kalmetes väljendusid mitmeti. Kõigepealt olid olemas erinevused meeste ja naiste matuste vahel: vastassuunakuti matmine ja erinevad panused. Erinevused olid sh ka ehte koostises, näiteks hõbeehteid esines ainult meeste haudades. Töö- ja tarberiistad (noad, naasklid, nõelad, sirbid) olid omased enamasti naistele, relvad ja suuremad tööriistad (kirved) – meestele. Meeste matused jagunesid nelja rühma: 1) 30–35-aastased, kaasas rohkesti relvi, sh mõök, ja ehteid, sh merevaikripatseid, kaela- ja käevõrusid, ning midagi ka hobusest; 2) Mehed nagu eelmised, ilma hobuseta või hobuseluudeta, selle asemel midagi ratsanikuvarustusest, näiteks suitsed. Ehted on neil samasugused, kuid kaelavõrud puuduvad, relvadest mõõga asemel võitlusnuga. Seega oli kaelavõru ja mõök ka prestiiži küsimus; 3) 30–55-aastased mehed, maetud üksikute relvade (oda+kirves) ja väheste lihtsamate ehetega, puudusid prestiižesemed ja ratsanikuvarustus; 4) 20–55-aastased mehed ilma relvadeta,

panuseks nuga, rauast ehtenõel ja mõni pronksvõru. Pagrybise kalmistus kuulus 49% meestematustest 1. ja 2. rühma, samas kui ülejäänud 51% ei olnud sõjaasjanduses ilmselt eriti aktiivsed.

Huvi pakkus ka selline haud, kuhu koos 1. rühma mehega oli maetud väheste panustega naine – seda oli alust tõlgendada kui orjatari ohverdamist tähtsale isandale/pealikule. Ka kirjalikest allikatest on sellekohaseid viiteid. Poisid olid maetud tihti koos meestega, vahel põletatult. Rahvatraditsioonist on teada, et perekonnapeal oli õigus põletada oma laps või ori, pärast seda, kui see oli ohverdatud jumalale. Tõsi, seda tehti väga harva. Poiste matmine meeste juurde tunnistavat Vaitkunskienē arvates patrilineaarse ühiskonna olemasolu. Võim oli ilmselt päritav, kuna nii mõnigi poiss on maetud nagu 1. rühma sõdalane, s.o koos hobuse, kaelavõru ja hõbesõlega.

Vaitkunskienē seostab selliseid nähtusi ühiskonnas majanduse arenguga selle aja Leedus, mistõttu mõned kogukonnad kujunesid teistest rikkamateks. Ebavõrdsuse kasv tõi endaga kaasa konfliktid ühiskonnas, millest tunnistavad ka selle perioodi linnused ning edusammud relvade tootmises (just sel ajal hakati mõõku valmistama Leedus). Just neis tingimustes hakkaski kujunema sõjaline aristokraatia, kelle esindajad maeti teistest ühiskonna liikmetest eraldi. Nõnda oli see näiteks Taurapilise kääbaskalmistus, kus ühes rühmas avastati rikkalike panustega vürstimatus ja ringiratast ümber tema kääpa veel tavaliste ratsasõdalaste kääpad. Teises kääbaste rühmas, väiksemate kääbaste all, olid ühiskonna realiikmete hauad, kus panused olid vaesemad ja hobuseid polnud.

Seega on Leedu 5.–6. sajandi kalmetes heiaastuv sotsiaalne kihistumus väga ilmikas ja kõneleb aristokraatia esiletõusust ning sotsiaalsete erinevuste rõhutamisest matmiskommetes. Põhimõtteliselt samasugused tendentsid toimusid sel ajal ka Lätis, seda näiteks kalmetes kajastuva meeste ja naiste erinevuste rõhutamise näol. Lätist esialgu siiski ei tunta taolisi vürstlikke matuseid nagu Leedus. Eestis on pilt veelgi tagasihoidlikum, kusjuures mingit meeste ja naiste erinevuste rõhutamist matmiskommetes vähemalt sel kombel nagu Leedus ja Lätis siin ei tundud ei rooma rauaajal ega ka rahvasterännuajal. Meeste ja naiste matused on meie kalmetes üksteisega segamini ning võimalikud erinevused hauapanuste koostises ei tule lihtsalt välja (aga see tähendabki, et erinevusi ei rõhutatud). Alles 7.–8. sajandist pärinevas Lehmja-Loo III kalmes täheldati sõjameeste paiknemist eraldi kalmistu lõunaosas, kus nende lähedal naistematustele iseloomulikke panuseid ei olnud. Siiski esines siin relvi ka kalme teistes osades ja mainitud pilt võis olla juhuslik. Igatahes ka meie hilisrauaaja kalmistutes ei ole võimalik märgata mingit nimetamisväärset sotsiaalset erinevust ei meeste–naiste vahel, ei ka kollektiivis tervikuna. Samas ei saa jätta tähelepanuta asjaolu, et alates 5.–6. sajandist esineb siiski Eestis tavapärasest hoopis rikkalikumate panustega kalmeid (Proosa, Paju), samuti esineb väärismetallist importi alates nooremast rooma rauaajast. Lisaks suurenes siin sel ajal järsult peitleidude hulk, millest paljud sisaldavad väärismetalli. Viimaseidki võib tõlgendada kui rituaalseid matuseid. Igatahes on suurte varanduste koondumine väheste inimeste kätte jälgitav rahvasterännuajal ühtviisi nii Eestis, Lätis kui ka Leedus, millele lisandus ka senisest aktiivsem linnuste ehitamine. Iseküsimus on see, kas nimetatud protsess tõesti algas alles rahvasterännuajal või juba hoopis varem.

NOOREM RAUAAEG EESTIS

Sissejuhatus

Noorem rauaaeg jagatakse kaheks alaperioodiks, viikingiajaks (800–1050) ja hilisrauaajaks (1050–1200/1250). Hilisrauaaja ja ühtlasi kogu muinasaja lõpu daatum sõltub sellest, kas lähtutakse üksnes materiaalse kultuuri arengust – sellisel juhul toimuvad olulised muutused 13. sajandi esimese poole jooksul – või asjaolust, et kirjalike allikatega valgustatud Muistse Vabadusvõitluse periood (1208–1227) kuulub tegelikult juba ajaloolisse aega. Noorema rauaaja muististest on kõige esinduslikumad linnused ja asulad ning eriti esimesi neist on läbi aegade ka üsna põhjalikult uuritud. Viikingiaja kalmeid tuntakse Eestis suhteliselt halvasti, kuid hilisrauaaja matmispaigad on võrdselt meie linnustega olnud aktiivse uurimistöo objektiks. Rohkesti tuntakse noorema rauaaja peitlide ning viimastel aastatel on uusi andmeid lisandunud ka tolleaegsete maakasutussüsteemide kohta.

Linnused

Morfoloogiliselt võib ka noorema rauaaja linnused jagada samasugustesse põhitüüpidesse, nagu keskmisel rauaajal: neemiklinnused (sh Kalevipojasäangi tüüpi linnused), mägilinnused, ringvalllinnused, pelgupaiklinnused. Kronoloogilistest ja funktsionaalsetest aspektidest lähtudes võib aga vaadeldava perioodi kaitseehitised jagada kahte suurde rühma.

- (1) Linnus–asula süsteemi kaitseehitised, millest osa olid alguse saanud juba keskmisel rauaajal, osa rajatakse alles viikingiajal. Neid linnuseid käsitleti juba eespool (**Rõuge**, **Iru** jt). Kuigi linnus–asula süsteem hakkas meil levima 7.–8. sajandil, tuleb selle õitseajaks pidada just viikingiaega, 9.–10. sajandit ning 11. sajandi esimest poolt. Just viikingiajal saavutavad linnus–asula kompleksid oma kõige suurema ulatuse, sel ajal ehitatakse tugevamaks varem rajatud linnused ning ehitatakse ka uusi; just sel ajal saavutavad kõige suuremad mõõtmed linnuste lähikonnas olevad avaasulad. Üheks näiteks alles viikingiajal rajatud linnus–asulast on **Kuusalu**. Sealne kants – Kuusalu Pajulinn – kujutab morfoloogiliselt endast madalat ringvall-linnust väikeses soos. Avaasula on mitmes jaos paiknenud linnuse ümber kõrgematel aladel. Linnus–asula süsteem laguneb Eestis üsna üldiselt 11. sajandi jooksul, peamiselt selle esimesel poolel. Nende kohtade edasine saatus võis olla erinev: (a) nii linnus kui ka selle jalamil olnud asula jäetakse maha (**Rõuge**); (b) linnus jäetakse maha, asula jääb alles – enamasti senisest väiksemana ja vahel mõnevõrra oma asendit nihutades (**Iru**, **Kuusalu**); (c) varasem linnus jäetakse küll maha, kuid uus ja võimsam rajatakse selle lähedusse (**Lohu** (EE, 223–225), **Pada**, ilmselt ka **Iru**); (d) linnus jääb alles, seda laiendatakse ja tugevdatakse, kuid asulakoht viiakse mujale (**Varangu**, ilmselt ka **Keava**); (e) kogu süsteem jääb samale kohale alles – see on kõige ebatüüpilisem nähtus, esineb vaid üksikjuhtudel (**Alatskivi**, **Vilina**).
- (2) Linnused, mille lähikonnas avaasulat ei teata. Valdav enamik selliseid linnuseid pärineb alles hilisrauaajast. Osa neist olid küll kasutusel juba varasematel perioodidel (**Varangu**, **Otepää**, **Saadjärve**), suurem hulk on aga tekkinud alles nüüd, s.o 11. sajandi teisel poolel ja 12. sajandil (**Varbola**, **Valjala**, **Lõhavere** (EE, joon 216–218, tahv XIX) jpt). Eriti just viimased kujutavad endast meie muinasaja kõige silmapaistvamaid ehitusjäänuseid. Enamik meie hilisrauaaja linnustest on kaitstud ringvalliga, s.t valliga kõikidelt külgedelt. Neemiklinnuste puhul on vallid eriti kõrged ja võimsad otstel, mis vajasid tugevamat kaitset; ringvall- ja mägilinnuste puhul võib kaitsevall olla enam-vähem ühesugune kogu oma ulatuses. Kõnealused kaitserajatised püsisid kasutusel enamasti Muistse Vabadusvõitluse päevadeni ning hävitati selle võitluse käigus. Erandiks on siinjuures **Varbola**, mida tollal ei õnnestunudki vallutada ja mida kasutati ka hiljem.

Enamikus meie hilisrauaaja linnustes on olnud püsielanikkond, millest tunnistab tüse ja leiurikas kultuurkiht. Arvestades linnuste suurust, kaitseliini ulatust ja kultuurkihi iseloomu pidi selliste linnuste elanikkond olema küllalt suur. Näiteks Varbola 2 ha suurusel õuel võib praegugi märgata majaasemetele osutavaid ahjuvaresid – neid on seal kokku loetud 90. Omal ajal oli hoonete arv aga kindlasti suurem, sest küllaltki arvestatav osa linnuse õuest kujundati keskajal ümber kalmistuks. Tuhatkond inimest Varbolas elamas ei tohiks mingil juhul liialdus olla, pigem vastupidi. Teiselt poolt on eriti just põhjarannikult teada linnuseid, kus kultuurkiht on kas väga nõrk või puudub üldse. Neil linnustel püsielanikkond arvatavasti puudus. Selliseid linnuseid, nagu **Tallinna Toompea**, **Padise Vanalinnamägi**, **Toolse**, **Muuksi**, ongi peetud kas pelgupaikadeks või näiteks sadamakohtade kaitseks ehitatud rajatisteks. Viimastes võis olla üksnes kaitsemeeskond nendel hooaegadel, kui käis elavam kaubavahetus. Omaette nähtus on aga Pada suurem linnus, mis on võimsa ringvalliga, kolme väravakäiguga ja mille õuel võib samuti märgata arvukalt ahjuvaresid. Kultuurkiht linnusel on aga äärmiselt nõrk. Pole võimatu, et Pada linnus jõuti küll üles ehitada, kuid selle kasutusiga jäi väga lühikeseks.

Seega on meie linnuste arengus toimunud tähtis muutus just 11. sajandi jooksul. See muutus hõlmas nii kaitsesüsteeme kui paljudel juhtudel ka paiknemist maastikul ning seost asulakohaga. Muutuste põhjuseks võib pidada, ühelt poolt, tollaseid arenguid sõjapidamise viisides (viikingiajale iseloomulikud ajutised röövretked suhteliselt väikese arvu sõdalastega asendused suuremate sõjavägede ja kestvama ohuga), teiselt poolt tuleb aga arvestada ka protsessidega ühiskondlik-majanduslikus ja ühiskondlik-poliitilises elus (vt lähemalt allpool).

Asulad

Nagu eespool märgitud, on rauaaja asulakohtade otsimine ja uurimine hoogustunud alles viimase paarikümne aasta jooksul. Valdav enamik kõnealuse perioodi asulakohti paiknevad tänapäevani säilinud ajalooliste külade tuumikus, majade ja põllulappide vahel ning nende kultuurkiht on vähemalt ülemises osas künni või ehitustegevusega segatud. Asulakohtade ulatuslikum kaevamine on seni piirdunud suures osas päästekaevamistega (s.t kaevatakse seda, mis jääb ette ehitustele, mitte aga seda, mis võiks anda olulisemat informatsiooni mõne perioodi asulast, selle hoonetest ja planeeringust). Suuremad väljakaevamised on seni toimunud **Olustveres**, **Lehmjas** ja **Udernas**, kuid kõikjal kuulub enamik avastatud hoonepõhjades ajaloolisse aega. Noorem rauaaeg on nendes muististes esindatud peamiselt leiumaterjali näol, harva lisandub mõni kolde- või ahjuase. Teaduslikel eesmärkidel toimunud väljakaevamised on jäänud aga liiga väikesteks, et saaks midagi väita tolleaegsete külade planeeringu ja hoonestuse kohta.

Seniste uurimistööde valgusel võib siiski öelda, et külade hoonestus on nii viikingi- kui ka hilisrauaajal olnud hõredam kui samaaegsetes linnustes. Küla on koosnenud eraldi paiknevatest majapidamistest, kuid seal, kus hiljem on pikka aega küntud, on nende majapidamiste asemetest jäänud kihistused ja leiumaterjal segunenud ühtlaseks kultuurkihiks. Siiski võib ka nüüd märgata tihedama leiukontsentratsiooniga alasid, kus tavaliselt leidub rohkem ka põlenud kive (need on enamasti pärit tulekolletest). Kohtades, kus hiljem põldu pole tehtud, tulevad aga üksikute majapidamiste asemed hoopis selgemalt esile (**Linnaaluste III**). Napid andmed lubavad väita, et peamiseks elamutüübiks oli sel ajal samasugune kerisahjuga köetav tuba, nagu neid on rohkesti avastatud ka meie linnamägedel; teiseks hoonetüübiks oli aga jätkuvalt lahtise tuleasemega koda – hilisemast ajast tunneme neid suveköögi nime all. Vanimad kerisahjud pärinevad eelviikingi- ja viikingiajast, neid on mitmeid uuritud meie tolleaegsetes linnusasulates (**Iru**, **Pada**, **Linnaaluste I**). Hoopis väiksemas ulatuses oli Eestis levinud saviahi – kividest laotud põranda ja savist ahjukummiga küttekolle –, milliseid teatakse Rõugest, **Tartust**, Padalt ja Keavast.

Külade suuruse kohta muinasaja lõpul Põhja-Eestis annab meile suurepärase ülevaate Taani hindamisraamat. Selles 1220.–1240. aastatel koostatud allikas on nimetatud kõik külad koos nende suurusega adramaades ning valdaja (vasalli) nimega. Adramaa oli maakasutus- ja maksustusühik, mis Eestis oli välja kujunenud juba muinasajal. Algselt tähendas adramaa ühte talu, mille põllumaid hariti ühe adraga. Kuid juba muinasaja lõpuks oli mõiste arenenud edasi ning hõlmas ilmselt ka muid majapidamisest laekuvaid tulusid, mida võeti arvesse maksude ja ühiskondlike koormiste tasumisel. Teiselt poolt oli ilmselt tekkinud ka suurtaulusid, mille põlde hariti mitme rakendiga. Erineval moel tehtud arvutused näitavad, et 13. sajandi alguse küladel oli adramaid 1,3–1,5 korda rohkem kui talusid. Külade suurus adramaades oli Rávalas keskmiselt 7,7 Virumaa Rebala kihelkonnas 14,9 – teiste piirkondade asustusüksused jäid oma suuruse poolest nende vahele. Taludes arvatuna võisid Rávala külad olla keskmiselt 4–6 talulised, Lääne-Virumaal aga mõnevõrra suuremad (u 10–12 talu). Selliste keskmiste külade kõrval esines ka märksa suuremaid, paari–kolmekümne adramaalisi üksuseid; kõige suurem oli **Tõrma** küla Rakvere lähedal oma 70 adramaaga (arvatakse, et 35 taluga). Samuti esines rohkesti väikesi, kuni paari–kolme adramaa suurusi kohti, kuid tõenäoliselt oli nende näol tegu üksiktalude või siis tõesti pisiküladega.

Maakasutussüsteemid

Nagu eespool märgitud, hakkasid juba hiljemalt eelviikingiajal tekkima nn ribapõllud, mis osutavad põllumaa jaotusele ühe asustusüksuse sees, seega siis külaühiskonna olemasolule. Nooremal rauaajal võib aga maastikul kohata juba väljakujunenud planeeringuga ribapõlde. Suuremad seesugused kompleksid on teada Kutsalast ja Uuskülast, millest viimast on ka põhjalikumalt uuritud. **Uuskülas** paiknevad ribapõllud u 40 hektaril tollase (ja ka praeguse) külatuumiku ning I ja II kivikalme vahel. Põld on jagatud kaheksaks laiaks ribaks, millest kolm kesket on ilmselt vanemad, teised on aga lisandunud hiljem (talude arv külas ulatus 18.–19. sajandil 8-ni). Põlluribad on üksteisest eraldatud pikkade kividest ja mullast peenardega, rohkesti on kive visatud ka põllukivihunnikutesse. Laiad ribad (80–85 m) on peenardega jagatud omakorda 2–3 kitsamaks siiluks. Põllupeenarde alt saadud radiosüsiniku dateeringud näitasid, et Uusküla põllud on rajatud ajavahemikul 10.–12. sajandini, kuid siin hariti maad läbi aegade kuni 20. sajandi alguseni välja.

Lisaks ribapõldudele on kahtlemata jätkunud ka lihtsate põllukivihunnikute väljade kasutamine ja rajamine, seda rohkem ilmselt seal, kus asustusüksused olid väiksemad või kus ühe asustusüksuse majapidamised polnud omavahel kuigi tihedalt seotud. Noorema rauaaja põllukivihunnikute välju on seni uuritud **Kasekülas** (vt eespool), **Muuksis** ja **Vatkul**).

Matmispaigad

Nii nagu keskmisel rauaajal, iseloomustab ka noorema rauaaja matmispaiku suur mitmekesisus. Väiksemaid erinevusi üldistades võib aga vaadeldava perioodi matmispaigad jagada kolme suuremasse rühma: kivikalmed, maa-alused laibakalmistud ja kääpad.

Kivikalmed

Valdava enamiku Eesti noorema rauaaja kalmetest moodustavad kivikalmed (neid tuntakse kokku üle 300). Oma ehituse ja matuste ajalise kuuluvuse põhjal on kivikalmeid jagatud kaheks suureks rühmaks: (1) kompaktsed ja paksema kivilademega ning suhteliselt väiksemate mõõtmetega kivikalmed ja (2) hõreda madala kivilademega ning ebamääraste piiridega kivivarekalmed. Esimesed on tihti rajatud juba rooma või keskmisel rauaajal ning kujutavad endast sellisel juhul algselt kas tarand- või kangurkalmet (nt **Tarbja**, **Lahepera**, **Kobratu**, **Lagedi**, **Kurna** jt). Teised seevastu on rajatud tavaliselt alles nooremal rauaajal (nt **Rahu**, **Madi**, **Haimre**, **Laukna** (EE, joon 230), **Kõmsi III** jt), kuigi esineb selliseidki kivivarekalmeid,

mis tekkisid juba rahvasterännua ajal (**Proosa, Maidla** jt). On küllalt iseloomulik, et rahvasterännua ajal rajatud ja kasutatud kivivarekalmetes esineb panuselises matmises lünk kuni viikingiaja teise pooleni, enne kui 10.–11. sajandi paiku nad selliselt uuesti tarvitusele võeti. Teise rühma kalmed on levinud peamiselt põhja- ja läänepoolses Eestis, esimese rühma omad aga rohkem maa põhja-, kesk- ja lõunaosades; selget piiri nende kalmetüüpide levikus siiski pole.

Kivivarekalmete ehituse uuem analüüs (M. Konsa) on osutamas võimalusele, et need tekkisid algselt väiksemate kompaktsema kivilademega kangrute n.-õ kokkukasvamise tulemusena. Selliselt võib näha nt Madi kivikalme rajamise käiku Viljandimaal. Ühte seesugusesse kangrusse on maetud üsna väike arv inimesi, kusjuures kalme kasutamise hilisemal järgul maeti ka kangrute vahele ning laiendati kalmet hõreda kivistikuga servaalal. Mitmel korral (nt Madi, Maidla) on kivivare all avastatud söe- ja tuhaseguse mullaga täidetud lohke, mis võivad olla tekkinud kas kohapeal aset leidnud laibapõletamisest või tuletegemisest mõnel muul rituaalsel eesmärgil.

Surnud on kivikalmetesse maetud enamasti põletatult, kusjuures luud ja kaasa antud esemed on tavaliselt puistatud kalmekivide vahele laiali. Mõnikord on õnnestunud välja selgitada ka kindlapiirilisi matusekomplekse. Surnud on põletatud enamasti kalmest eemal, kuigi vahel on põhjust arvata, et see toiming leidis aset kohapeal. Viimastel aastatel läbiviidud antropoloogiline analüüs on osutanud huvitavale asjaolule: ka hilisrauaaja teinekord üsnagi suurtesse kivivarekalmetesse on oma surnuid matnud väikesed kollektiivid, mille suurus ei ületa 1–2 peret. See nähtus kõneleb ühiskonnast, kus panustega matmine kivikalmesse oli endiselt teatud väikese sotsiaalse rühma eesõigus.

Kui tavaliselt ei ole meie hilised kivikalmed ehitatud nõnda, et matusekompleksid oleksid üksteisest eristatavad, siis Saaremaal esineb rühm kalmeid, kus seda siiski on tehtud. Need on nn kiviringkalmed, kus üksikuid matuseid ümbritsevad 2–4-meetrise läbimõõduga kiviringid (nt **Piila, Käku**; vt EE, tahv XXI). Väliselt kujutavad seesugused kalmistud endast arvukatest väikestest ja madalatest raunadest moodustuvaid ulatuslikke kalmevälju. Üksikuid matusekomplekse on võimalik paremini jälgida ka mõnedes sellistes Põhja-Eesti kalmetes, kus luud ja leiud on asetatud algsesse maapinda kaevatud lohkudesse ning kaetud pealt hõreda kivikattega (**Harmi**).

Maa-alused laibakalmistud

9.–10. sajandil hakkab Eestis taas suuremal määral levima laibamatmine maa-haudadesse, vahel ka kivikalmetesse. Viikingiajal on see komme jälgitav peamiselt (väheste eranditega) vaid Ida-Eestis, hilisrauaajal aga juba kõikjal üle maa. Varasemad laibamatused esinevad tihti rikkalikult panustega varustatud üksikhaudadena, nagu nt **Saue, Iila, Inju**. Alates 11. sajandi esimesest poolest on teada aga ka suuremaid laibamatustega kalmistuid. Üks varasemaid selliseid kalmistuid paiknes **Raatveres**, kus on uuritud **11** matust. Iseloomulikult tolle aja laibamatustele olid ka Raatvere hauad rikkalikud nii ehete kui relvade ja muude panuste osas. Teiste hulgas kaevati välja kaks sepatõõks koos sepatõõks vajalike tööriistadega (sepavasar, Pihid, raudpada). Panuste rohkus säilib laibamatustega kalmistutes üldiselt kuni 12.–13. sajandi vahetuseni (nt **Tammiku, Küti** ja **Kaberla** varasemad matused, **Pada** jt).

Kui varasematele laibahaudadele oli iseloomulik, et surnud maeti peaga enamasti põhja-, kirde- ja idapoolse, siis alates 13. sajandi algusest maeti surnuid järjest enam juba ristiusu kombe kohaselt peaga läänekaartesse; ühtlasi hakkas kiiresti vähenema ka panuste hulk haudades (nt **Karja**). Paljud sellised kalmistud jäid külakalmetena kasutusse ka ajaloolisel ajal (nt **Kaberla**), mõned aga rajati kohtadesse, kuhu hiljem ehitati kirik (**Valjala, Kadrina, Juuru** jt).

Kääpad

Käabas kalmevormina levis Eesti idaossa juba keskmisel rauaajal. Pikkadesse käabastesse matmine lõppes 9. sajandi paiku. Hilisrauaaja kääpad on enamasti ümmargused kuhelikud, mille läbimõõt tavaliselt 3–6 m ringis ning kõrgus alla meetri. Käabaste jalamil on tihti suurtest kividest ring. Põletamata surnu (põletusmatuseid esineb väga harva) maeti esialgsesse maapinda kaevatud hauda, mille kohale kuhjatigi kääbas. Tavaliselt ongi ühe kääpa alla maetud vaid üks inimene, peaga enamasti läänekaarte suunas ning kaasas hauapanused; mõnikord võib aga, eriti Kirde-Eestis, leida ühest kääpast ka rohkem matuseid. Umbes kolmandik matustest on siiski ilma panusteta.

Kääpad esinevad maastikul ikka rühmiti, kuid rühmade suurus võib olla väga erinev. Kirde-Eesti suurim kääbaskalmistu asub **Jõugal**, kus u 260 kääpast on eri aegade jooksul arheoloogiliselt uuritud 106 (EE, joon 239, 240). Paleodemograafilised arvutused näitasid, et Jõuga kalmistu sai alguse ühe pere matmispaigast, see kollektiiv suurenes aga järsult 12. sajandi lõpul (inimeste arv üle 110). Kirde-Eesti kääpaid seostatakse vadja etnilise elemendi immigratsiooniga idapoolsetelt naaberaladelt ning dateeritakse 11.–12. sajandi vahetusest kuni 14. sajandi alguseni. Peale Jõuga on arheoloogiliselt uuritud veel **Kuremäe**, **Palasi**, **Kuningaküla** jt kääbastikke.

Kagu-Eesti hilisrauaaja kääpad sarnanevad Kirde-Eesti omadega, kuid nii suuri kalmistuid kui Jõugal seal ei tunta. Üks paremini uuritud kalmistud paikneb **Lindoras** (16 kääbast). Omapärane on kalmistu **Siksalis**, kus avastati 43 väikest kääbast läbimõõduga 2–5 m ja kõrgusega kuni 75 cm. Matmisviis oli Siksalis olnud mitmekesine: esines nii puistepõletusmatust esialgsel maapinnal kääbaste all (vahel ka maa sees) kui ka laibamatuseid maahaudades kääpakuhjatiste all. Mõnes kääpas esines kivi- ja mõnes palkkonstruktsioone. Siksali kalmistu rajati hilisrauaajal ning seda kasutati veel ka keskajal.

Peitleiud

Peitleidudel ja aaretel on noorema rauaaja kontekstis oluline koht. Valdav enamik tole aja peitvarast moodustavad müntidest ja/või ehetest koosnevad leiud, kuid on teada ka mõned erilaadsed kogumid. Üks selliseid leiti **Palukülast**, soo äärest uudismaalt, ning see koosnes 9.–10. sajandi ehetest ja relvadest. Teine pärineb Järvelt, põllult, ja koosnes umbes samaaegsetest relvadest. Mõlema aarde leiutingimused on mõneti ebaselged, mistõttu on raske aimata ka nende kunagist tähendust. Pole võimatu, et tegu on kalmetest pärit asjadega, vähemalt Paluküla puhul, mis võidi kusagilt matmispaigalt kokku korjata ja uude kohta matta.

Mündiaarded hakkavad levima 9. sajandi teisel poolel ning esialgu koosnevad need valdavalt araabia müntidest (nt **Kohtla**, **Erra-Liiva**, **Mäksa**). 10. sajandi lõpul ilmusid aaretesse esimesed Lääne-Euroopa mündid, mis 11. sajandi jooksul vahetasid idamaised mündid täielikult välja (**Kohtla-Käva**, **Arkna**, **Kose**). Võrreldes põhja- ja lõunapoolsete naabritega, on Eesti mündileidude poolest väga rikas – siit teatakse üle 16000 9.–12.-sajandi mündi, kusjuures idapoolse päritoluga rahasid on nende hulgas üle 6000.

10.–11. sajandi aaretel hakkab esinema ka vähesel hulgal imporditud hõbeeheteid ja hõbedakangikesi (**Ääsmäe**, **Porkuni**, **Paunküla** jt). Oluline muutus leidis aga aset 12. sajandil, mil aaretel suurenes järsult väärismetallist (vahel ka pronksist) ehete osa ning samas vähenes müntide arv. 12. sajandi teise ja 13. sajandi esimese poole aarded ongi üksikute eranditega (**Tamse**) valdavalt ehtekogumid. Tuntuimad sellised aarded on pärit **Kostiverest**, **Kumnast**, **Angerjalt**, **Mõigust**, **Tõrmast** ja **Padikülast**. Teiste hulgas paistab silma üksnes 6 kuldripatsist koosnev **Essu** aare, mis olevat leitud turbarabast ligi 2 m sügavuselt.

Kuigi noorema rauaaja aarete leiutingimused on üsna erinevad, on neist suurem osa siiski leitud põllumaadelt ja endisaegsetest asulakohtadest. Sellised leiutingimused kõnelevad varanduse peitmise üsna pragmaatilistest põhjustest – väärtusi koguti teatud praktilistel põhjustel ning peideti varastamise-röövimise kartuses või need jäid lihtsalt oma hoiukohta (nt Lõhavere peitleid). Teistsugused, ilmselt kultuslikud põhjused sobivad paremini aaretele, mis asetati asulatest kaugemale – vette või sohu.

Ühiskondlikud suhted, poliitiline ja administratiivne korraldus

Üksmeel on seni valitsenud meie uurijate hulgas selles, et haldusstruktuur muinasaja lõpu Eestis sisaldas küla, kihelkonna ja maakonna tasandit. Kihelkondade ja maakondade kohta võib lugeda põhjalikku ülevaadet *Eesti esiajaloo*st (lk 400 jj) või *Eesti muinasajast* (lk 208 jj). Erimeelsusi on aga põhjustanud küsimused üksiktaludest, muinasmõisatest ja eriti sellest, kas küla ja kihelkonna vahel kasutati ka mingit täiendavat vahelüli. Iseenesest oleks loogiline arvata, et seesugune vaheaste oli lausa hädavajalik, kuna kihelkonna tasandil polnud nähtavasti võimalik lahendada eripalgelisi ja erineva suurusega asustusüksusi puudutavaid igapäevaseid küsimusi. Samas puuduvad aga kirjalikes allikates selle võimaliku tasandi kohta üheselt tõlgendatavad teated, mis ongi kaasa toonud arvamuste mitmekesisuse. Tundub nii, et erinevatele seisukohtadele antud küsimuses on uurijad tihti asunud põhjusel, et meie muinasühiskonna sotsiaalset struktuuri ja arengutaset hinnati erinevalt.

Järgnev muinasaja lõpu ühiskonna analüüs rajaneb õpiku autori viimaste aastate uurimistööl peamiselt muistsel Harjumaal ning on täiendavaks lugemismaterjaliks ülalmainitud teostele. Selle peatüki eesmärgiks on näidata, et mitte kõik aspektid meie muistselt ühiskonnakorraldusest ja administratiivsest jaotusest pole veel lõplikult selged ning ootavad edasist uurimist. Ühtlasi annab see kokkuvõtliku ülevaate ühiskonna arenemisest Eesti alal läbi kogu metalliaja.

Haldusküsimuste vaagimisel on ajaloolased ja arheoloogid keskendunud peamiselt mõistete *saras*, *vakus* ja *terra* (maa) tähenduse analüüsimisele. Paul Johanseni arvates kujutaski *terra* endast lüli küla ja kihelkonna vahel, kattudes sisuliselt kas sarase (*Mark*) või vakuse mõistega ja kandes maakeeli nimetust *vald* või *aru* (*arwe*). Vakuseid põhjalikumalt uurinud soome ajaloolane Arvi Korhonen pidas seda institutsiooni Eestis viikingite poolt juurutatuks, nagu see olevat samal ajal juhtunud ka Loode-Venes ja Lätis. Seevastu Harri Moora ja Herbert Ligi olid veendunud, et vakus maksupiirkonnana arenes kohapealselt põhjalt juba enne viikingiaega. Nimetatud uurijad seostasid seda eeskätt linnuste ja linnusepiirkondade kujunemisega alates I aastatuhande keskelt põhjendusega, et võimsate kaitserajatiste püstitamiseks oli tarvis organiseerida suuremate inimrühmade koostööd. Evald Tõnissoni arvamus on neile mõneti lähedane, sest selle kohaselt kujutas 13. sajandi kirjalikes allikates kasutatud sõna *terra* just linnusepiirkondi ja 'maakond' tähendas pigem nendesamade maade (*terrae*), mitte kihelkondade, ühendust. Seevastu leiab Enn Tarvel, et väljendit *terra* on allikais kasutatud nii kihelkonnast väiksemate kui ka sellest suuremate (ja üldisemate) moodustiste kohta ja ei olevat mingit alust seda otseselt seostada vakusega. Viimane olevat alles keskaegne ilming, mille kohta varasemad kirjalikud allikad pärinevad 1341. (vakuõigus) ja 1403. aastast (vakupiirkond); kõige varasemaid vihjeid vakuinstitutsiooni kohta võib välja lugeda 1241. a lepingust saarlastega.

1996. aastal esitati hüpotees (V. Lang), mille kohaselt vakuse-laadne institutsioon (maksupiirkonna tähenduses) võib tegelikult olla väga vana, ulatudes vähemalt Põhja-Eestis juba rauaaja algusesse või isegi hilispronksiaega välja (vt ka eespool, pronksiaja ptk). Arvamus põhines nii kalmete leiumaterjali kui ka muistsete maakasutussüsteemide ja omandisuhete analüüsil, mis näitas, et (1) alates hilispronksiajast või hiljemalt rauaaja algusest on maksustamise (s.o kõige erinevamat laadi kohustused alates ühiskondlike ülesannete täitmisest kuni otseste maksudeni naturaalandami ja väärismetalli näol välja) üheks objektiks muutunud haritav maa ja (2) samal ajal hakkasid kujunema piirkonnad, kus oli vaid üks jõukas

asustusüksus (talu) teiste tavapärase asustusüksuste kõrval. See nn ühe domineeriva talu süsteem (vt ka eespool) sai arvatavasti kujuneda peamiselt tänu maksusüsteemi olemasolule, mille puhul teatud osa ümberkaudsete talude toodangust koondus ühte keskusse. Hilispronksiajast rooma rauaajani olid sellised süsteemid suhteliselt suured, kuni 100–200 km², 4. sajandi paiku need killunesid väiksemateks, u 40–60 km² suurusteks aladeks. Seesuguste piirkondade sarnasus hilisemast ajast tuntud vakuste ja sarastega oli suur. Mis need struktuurid siis õigupoolest olid?

Vakus ja saras

Vakuse olemust tuntakse eeskätt Balthasar Russowi kroonika järgi:

“Liivimaa vakustega aga on asi nii, et kõigi isandate ja aadlikkude külad olid jagatud vakustesse. Ühes vakuses oli suurtest ja jõukatest küladest üks või kaks, aga väikestest ja vaestest määrati neid rohkem kokku, nii et igal isandal ja aadlimehel mõned vakused olid tema külade arvu järgi. Ning iga vakus oli kohustatud oma isandale või junkrulle korraldama aastas uhke võõrustuse, kuhu siis kõigil neil maameestel ja vabatalupoegadel, kes selle vakuse alla kuulusid, tuli kohale tulla ja tasuda isandale või junkrulle oma aastamaks ja andam. [...] Ja kui kümnis oli makstud, siis prassiti ja elati kõigest väest lõbusasti.”

Sellest kirjeldusest selgub vakuse kolm olulist tunnust: (1) teatud kindel territoorium e vakupiirkond, (2) maksude tasumine (millele tegelikult lisandus ka kohtumõistmine) – seega vakuõigus ja (3) maksude sissenõudja kostitamine maksukohuslaste poolt e vakupidu. Selle viimase kohta ei saa arheoloogiline materjal anda mingit tõendit, küll aga võib kaudseid jälgi leida vakupiirkonna ja vakuõiguse kohta.

Vakupiirkonnad on 16. sajandi teisel poolel olnud küllalt erineva suurusega: Tallinna ümbruses keskmiselt 35 adramaad, saartel 15, Lääne-Eestis paiguti 50, Järvamaal ja Lihula piirkonnas aga isegi sadakond adramaad; külade arv ühes vakuses ulatus näiteks Järvamaal 5–15. Vakus moodustas alati territoriaalse terviku, sest puuduvad teated selle kohta, et mõni eraldi asuv talu või küla oleks kuulunud vakusesse, millega tal puudus otsene geograafiline ühendus. Samas võis küll esineda asustusüksusi, mis ei kuulunud ühessegi vakusesse. Vakupiirkond oli suhteliselt püsiv, seda vähemalt tollel ajal, mille kohta on olemas kirjalikke andmeid. Muudatusi tehti peamiselt kahel põhjusel: (1) kui mõni piirkond laostus või laastati, siis ühendati varasemaid väiksemaid vakuseid suuremateks (et säiliks teatud maksuvõime), või (2) kui müüdi mõni küla vakusest eraldi.

Korhonen ja tema järel ka Tarvel rõhutavad, et vakusel ei olnud mingit pistmist maakasutuse ja maaomandiga. Terviku olevat moodustanud küla oma ühismaade ja piiridega, vakuse ühismaadest ja piiridest pole kusagil juttu. Asustusajaloolisi sidemeid vakuse eri külade vahel polevat võimalik täheldada. See viimane järeldus on iseenesest väga küsitav, kuivõrd ei Korhonen ega ka keegi teine pole teinud mingeidki asustusajaloolisi uuringuid antud küsimuse selgitamiseks. Liivimaa üksiktalude piirkonnas oli olukord siiski teine – seal võis vakuse (*pagasts*) mõiste kattuda küla omaga nii maaomandi kui ka kogukonna tähenduses, s.t vakusel olid piirid ja ühismaad nagu see mujal oli iseloomulik külalegi. Korhonen arvas mainitud nähtust hilisemal ajal vakusele lisandunud jooneks, seda siiski piisavalt põhjendamata. Tegelikult võib sellel tegelikult olla hoopis ürgne ja primaarne tähendus, mis keskajaks oli säilinud vaid seal, kus oli säilinud ka üksiktaluline asustus.

Erinevalt vakusest on saras reguleerinud just maakasutust. Tegelikult on ‘saras’ ja ‘saraskond’ (ühist sarast kasutatav kogukond) meie ajaloolaste poolt kunstlikult loodud terminid tähistamiseks seda, mida saksakeelses terminoloogias mõistetakse nimetuste ‘*Mark*’ ja ‘*Markgenossenschaft*’ all. *Mark* tähendas piiri, raja ning ka selle piiriga ümbritsetud maa-ala, sealhulgas külasarast (*Dorfmark*). Saras kuulus kogu külakogukonnale.

Seda mitme küla ühendust nimetatakse suursaraseks (*Grossmark*). Kui külasarases olid maakasutuse subjektideks talud, siis suursarases said selleks külad vastavalt oma suurusele.

Johanseni arvates kasutati külade osise hindamisel suursarases nende adramaade arvu: kui näiteks ühel külal oli 20 adramaad ja teisel 10, siis järelikult oli ka esimesel kaks korda suurem kasutusõigus ühismaadele kui teisel. Ühtlasi juhtis ta tähelepanu asjaolule, et Taani hindamisraamatus (LCD) on naaberkülade adramaade arvud tihti kas lausa ühesugused või siis vähemalt ühise nimetajaga, mis osutavatki nende vastavate külade kuulumisele ühisesse sarasesse. Hilisematel uuringutel nii muistse Rävalla kui ka Virumaa osas tuli külade rühmitumine ühist nimetajat omavate adramaade arvu alusel maastikul üsna ilmekalt esile. Külade arv nendes rühmades kõikus Rävallas tavaliselt 3 ja 6 vahel, ulatudes ühel (mõnevõrra küsitaval) erandjuhul 15-ni. Naaberrühmadesse kuuluvate külade adramaade arvudel olid erinevad nimetajad, mis õigupoolest tegigi võimalikuks nende rühmade üksteisest eristamise. Enam-vähem kindlamate ja selgepiirilistest rühmade suurus adramaades ulatus 25-st 56-ni, olles keskmiselt 38,8 adramaad.

Millega konkreetselt nende rühmade näol siiski tegu on? Milleks teatud hulgal küladel oli tarvis kasutada ühist nimetajat omavat adramaade arvu? Johanseni seletus, et see oli vajalik külade kasutusõiguse määramiseks ühiskasutuses olevate maade ekspluateerimisel, ei ole veenev. Kui näiteks Vão, Uusküla ja Lagedi elanikud kasutasid ühiseid heinamaid nõnda, et Vão ühel, Uusküla teisel, pool Lagedit kolmandal ja teine pool Lagedit neljandal aastal, siis nende osiste adramaade arv ei olnud omavahel sugugi täpselt võrdne (LCD andmeil vastavalt 13, 16 ja 23 adramaad). Ühist nimetajat omavad adramaade arvud teevad küll vastavate külade ühise maakasutuse lihtsamaks, kuid nad ei ole sealjuures vältimatult vajalikud. Sest hoopis lihtsam ja objektiivsem oleks olnud arvestada maakasutust inimeste arvu, talude arvu vms alusel, kuna need näitajad oma pidevas muutumises kajastasid tegelikku olukorda märksa paremini. Teisiti on aga lugu, kui pidada silmas *maksustamist* ühe teatud piirkonna raames: igauhe huvides oli ju täpselt fikseerida, kui suure osa ta peab tasuma või tegema selle ühise maksupiirkonna kogumaksust, andamist või ühiskondlikest kohustustest. Siin alles läks vaja ühist nimetajat, sest oli tarvis otsustada, mitu osa nõutavast andamist maksab see, teine või kolmas küla. Tähtis on rõhutada ühismaksu olemasolu vajalikkust ühe teatud väiksema piirkonna jaoks, sest kui maksu oleks võrdsetel alustel kogutud näiteks kihelkonna või maakonna suuruselt territooriumilt, siis ei oleks sellised väikepiirkonnad üksteisest eristunud. Abstraktsiooni 'adramaa' kasutamine võimaldas ühtlasi arvesse võtta ka kaudseid või "mittetõiseid" tulusid, mida üks või teine asustusüksus sai näiteks ainuüksi tänu oma soodsale asendile kaubateede, jahimaade või kalavete suhtes.

Seetõttu võib arvata, et Taani hindamisraamatu andmetel maastikul välja joonistuvad külade rühmad olid hoopis muistsed vakused. Kas nad võisid olla ka suursarased, selgub allpool.

Vakuste kujunemise asustuslooline ja agraarajalooline taust

Põhja-Eestis läbi viidud uurimused on näidanud, et **keskajast teadaolevad vakused on oma suuruselt ning geograafiliselt paiknemiselt võrreldavad nende külakondadega, mille adramaade arv Taani hindamisraamatu andmetel on olnud ühise nimetajaga**. Nende kahe ajalise kihistuse omavahelist seost suurendab 13. sajandi teise veerandi vasallide maavalduste paiknemine maastikul enam-vähem samades kohtades. Kuigi kõikjal on toimunud teatud muudatusi, võib neid lugeda ühelt poolt loomulikeks, teiselt poolt aga enamasti väheolulisteks. Seega pole põhjust kahelda, et meie keskajast tuntud vakupiirkonnad ulatuvad oma tekkimisega muinasaega. Järgnevalt vaatleme vakuinstitutsiooni kujunemise võimalikku aega, põhjusi ja mehhanismi.

Juba pealiskaudne pilk muististe ja vakuste levikukaardile veenab meid selles, et viimased moodustavad maastikul omaette väikesi asustuspiirkondi. Asustuspiirkonna all viljelusmajandusliku ühiskonna tingimustes mõistetakse põllumajanduslikuks maakasutuseks sobivat ala, mis teistest samasugustest on eraldatud laiemate või kitsamate asustuskõlbmatute võõnditega (metsad, sood, veekogud) ja mis pikaajalise inimtegevusega on muudetud kultuurmaastikuks. Seal, kus maaviljeluseks sobivat maad esineb suuremate massiividena ning asustus seetõttu ühtlasem-tihedam, võib ühes piirkonnas täheldada ka mitut muinasvakust. Domineerivam – vähemalt Harjumaa üsna liigestatud maastikus, kus asustuskõlblikud alad on selgelt eraldatud madalate maade ja metsadega – näib olevat aga korraldus: üks asustuspiirkond

= üks vakus. **Järelikult on muinasvakused kujunenud välja maaviljelusliku asustuse pikaajalise arengu tulemusena, s.t vakupiirkonna külad on omavahel seotud asustuslooliselt.** See järeldus on vastupidine Korhoneni ja Tarveli ülaltsiteeritud arvamusele, mille kohaselt asustusloolisi sidemeid vakuse külade vahel ei saavat täheldada.

Seda asustusloolist protsessi võib ette kujutada järgmiselt. Viljelusmajandusliku maahõive käigus tekkisid üle kogu maa üksikud ja eraldiseisvad nn asustuspesad. Esialgu oli neid vähe ja neis võis olla vaid üksainus talu, ajapikku elanike arv kasvas, rajati uusi talusid, laiendati olemasolevat asustuspiirkonda ning hõivati uusi alasid. Pole põhjust kahelda, et algusest peale olid ühe piirkonna asustusüksused omavahel seotud paljude niitidega, millest majanduslikus mõttes olulisim puudutas ühismaade (eelkõige mets, veekogud, heinamaad) kasutust. Seda ühe asustuspiirkonna talude koostööd ühismaade haldamisel võib nimetada saraskondliku maakasutuse alguseks. Põhja-Eesti rannikulähedases vööndis võib seda nn esimest maahõivet dateerida hilisneoliitikumi ja vanemasse pronksiaega, s.o III ja II aastatuhandesse eKr. Muistse Harjumaa osas algas kõnealune protsess ilmselt samal ajal, nagu näitavad mitme hilisema asustuspiirkonna põllumaadelt leitud venekirved ja hilised kivikirved. Johtuvalt vabade asustuskõlbulike maade rohkusest kestis esimene maahõive siinkandis aga märksa kauem kui rannikul, ulatudes ilmselt ka I aastatuhandesse eKr.

Ajapikku siginesid ühe piirkonna asustusüksuste vahele erinevused: paljudel põhjustel kasvas mõni neist suuremaks ja jõukamaks kui teised. Samas muutusid keerulisemaks ka sotsiaalsed suhted inimeste ja perede vahel. Nagu õpiku pronksiaja osas märgitud, kujunes juba pronksi- ja rauaaja vahetusel Põhja-Eesti rannikupiirkondades välja korraldus, kus ühes asustuspiirkonnas oli üks teistest märksa jõukam talu. Ühe domineeriva talu süsteemi juures on oluline asjaolu, et see sai tekkida üksnes tänu teatud (ükskõik kui primitiivse) maksusüsteemi olemasolule. See, et üks asustusüksus on jõukam kui teised, osutab seigale, et teatud osa teiste üksuste toodangust suunati sellesse ühte punkti. Ka fossiilsete põllusüsteemide uurimine näitas, et üleminekul rauaajale hakati põllulappe välja mõõtma enne nende rajamist – seegi kõneleb teatud maksusüsteemi olemasolust. Niisiis oli sotsiaalsete ja majanduslike suhete arengu tulemusena kujunenud olukord, kus ühe piirkonna talud olid teatud viisil maksukohustuslikud keske, teistest jõukama ja mõjuvõimsama talu (mõisa) ees. Seda aega võibki käsitleda muistse vakuinstitutsiooni kui maksupiirkonna sünnina. Teiste sõnadega, **algeline vakuinstitutsioon hakkas kujunema varasema saraskondliku maakasutuse põhjalt** ning vähemalt esialgu olid need struktuurid geograafiliselt kattuvad.

Muistse Harjumaa osas – nagu mujalgi Eesti sisemaal – ühtki mikrorajooni nii põhjalikult kui rannikul uuritud ei ole, et võiks teha analoogilisi tähelepanekuid. Kuna kivikirstkalmeid – neid kaudseid tunnismärke esimeste muistsete maavalduste olemasolust – esineb siin vähe, siis tuleb arvata, et hilispronksi- ja eelrooma rauaajal ei olnud asustustihedus ning ühiskonna territoriaalne käitumine siin omandanud veel selliseid vorme nagu näiteks Rävala rannalähedastes piirkondades. Seetõttu pole ka hästi mõeldav, et nn ühe domineeriva talu süsteem oleks siinmail kujunenud välja nõnda varakult. Kõige varasem aeg kõnealuse süsteemi tekkimiseks võis sisemaal olla rooma rauaage, kui paljudes kohtades hakati rajama monumentaalseid tarandkalmeid. Vanema rauaaja olulisemad asustatud keskused paremini uuritud Harjumaal paiknesid igaüks omaette hilisemal perioodil väljajoonistuvaks vakuses. Kuna peaaegu kõigis neis vakustes võib näha ka teisi enam-vähem samaaegseid, kuid siiski tagasihoidlikumalt markeeritud asustusüksusi, siis on ilmselt siingi tegu nn ühe domineeriva talu süsteemiga, mis maastikul kattus paljuski hilisemast ajast tuntud vakustega.

Kuna nondel kaugetel aegadel oli tegu peamiselt üksiktalulise asustusega, siis adra või adramaa mõistet maakasutus- ja maksustusühikuna esialgu tarvis veel ei läinud. Olukord muutus nähtavasti alles siis, kui asustusüksused kujunesid oma suuruselt erinevaks, kui tekkisid mitmetalulised üksused ja arenesid välja külad. Seda protsessi võib Eesti eri osades dateerida erinevalt, kõige üldisemalt on aga tegu I aastatuhande teise poolega (vt keskmise rauaaja ptk). Kuna on tõenäoline, et algselt tähendas ühik ader või adramaa ühte normaaltalu, mille maade harimiseks piisas ühest adrarakendist, siis arvestatigi asustusüksuste suurus talude järgi ning väljendati seda atrades. Esialgu aga, kuni n.-õ sotsiaalsed võimurõngad ei väljunud ühe asustuspiirkonna raamidest, polnud veel erilist tarvidust adramaade arvu ümardamise järele selle

piirkonna sees. See ei tähenda, et ümardamist ei võinud esineda, kuid vältimatut vajadust selle järele polnud.

Adramaade arvu ümardamist ja ühise nimetaja järgi arvutamist hakkas põhimõtteliselt tarvis minema siis, kui areenile ilmusid ülikud, kelle võimu alla kuulus rohkem kui üks asustuspiirkond. Ainult selles valguses võib mõista olukorda, kus makse (ja ühiskondlike kohustuste sooritamist) hakati nõudma väikeselt kompaktselt piirkonnalt kui tervikult – kui ühele inimesele allus terve rida piirkondi, oli tal lihtsam nõuda makse nende piirkondade kui paljude üksikute talude ja külade kaupa. Seejuures on loogiline oletada, et võimuhierarhia kujunes kaheastmeliseks – keskele ülikule allusid asustuspiirkondade *resp.* vakuste eesotsas olevad madalama taseme ülikud. Kõige usutavamalt võib kirjeldatud olukorda meie esiajaloo seostada linnuste laialdasema rajamisega alates I aastatuhande viimasest veerandist, eriti aga II aastatuhande algusest. Nagu mitmed varasemad uurijad on rõhutanud, oli muinasaja viimastele sajanditele iseloomulike suurte linnuste ehitamine kõikjal ettevõtmine, mille käigus tuli koordineerida paljude inimeste, külade ja asustuspiirkondade koostööd. Kõige muu kõrval kaasnes sellega paratamatult teatud tööde, koormiste ja maksude jagamine vastavate piirkondade vahel.

Linnusepiirkonnad

Vakuste arengu seostamine meie muistsete linnustega viib otsejoones küsimuseni linnusepiirkondade olemasolust ja funktsioonist ning nende kohast tollases haldusstruktuuris. Muistsetele linnusepiirkondadele juhtis omal ajal tähelepanu juba Eerik Laid (1939), kui ta püüdis rekonstrueerida Varbola “linnuskonna” piire. Tema arvates jagunesid muinaskihelkonnad linnuskondadeks, st linnuskond oli kihelkonna allstruktuur. Peamiselt just Varbolale tuginedes arendas linnusepiirkonna mõistet edasi ka E. Tõnisson. Tema arvates ümbritsesid linnuseid nn külakonnad (*kylegunda, kiligunda*), mis moodustasid nn maid (*terra*) e linnusepiirkondi; maakonnad tähendasid aga nendesamade maade, mitte kihelkondade liitu. Kuigi linnusepiirkondade olemasolust balti hõimudel ja liivlastel on palju andmeid ning Henriku kroonikast võib mõne sellekohase vihje leida ka Eesti kohta, ei ole kõnealune institutsioon leidnud õiget paika meie ettekujutustes muinasaja haldusstruktuurist. Samas ei ole usutav, et linnuste rajamise ja ülalpidamise korraldus oleks eestlastel olnud märkimisväärselt erinev liivlaste või lätlaste omast. Muinasvakuste suurust uurides ja nende paiknemist linnustega võrreldes on aga võimalik teha järeldusi linnusepiirkondade olemasolu ja piiride kohta ka Eestis.

Eespool kirjeldatud mitmete piirkondade e vakuste allutamine ühele keskusele *resp.* ülikule tõi kaasa huvitava nähtuse – nende vakuste adramaade koguarvud muudeti ühesuguseks või ühist nimetajat omavaks. Seesugused vakused näivad koonduvat eelkõige sinna, kus on teada hilisrauaaegne linnus. Nii koondus Virumaal Varangu linnuse ümber 4 muinasvakust 13 külaga, millel oli kokku 254 adramaad (vakuste suurus oli arvestatud nii, et see oli kas 32 või kaks korda suurem – 64 adramaad). Rakvere ümbruses oli pilt mõnevõrra segasem, kuna mõned asustusüksused olid Taani hindamisraamatust nähtavasti välja jäänud; ometi võis eristada kokku 6 vakust vähemalt 364 adramaaga.

Väga ilmekalt tuleb selline vakuste rühmitumine esile ka Harjumaal. Lohu linnuse ümbruskonnas oli muinasvakuste suurus kas 26 või $2 \cdot 26 = 52$ adramaad (arvutussüsteem seega 26–52). Selliseid vakuseid oli seal vähemalt 4 kokku 182 adramaaga, kuid tõenäoliselt oli piirkond hilisema Juuru kihelkonna keskuse ja võib-olla ka mõne muu naaberala arvel märksa suurem. Keava linnuse vahetus ümbruses on kasutusel olnud aga teine süsteem: 20–40 ning selliseid vakuseid oli seal 3 või 4 kokku 120 või 150 adramaaga. Harju maakonna kirdenurgas, hilisema Kose kihelkonna idaosas, võib aga täheldada külade rühmi süsteemis 12–24 (4 vakust kokku 84 adramaaga).

Niisiis olid nimetatud linnuste (Voosel pole linnust arvatavasti küll olnud, seal võis tegu olla ka lihtsalt suurema muinasmõisaga) ümber koondunud vakuste rühmad, kus adramaade arvu ümardati oma kindla süsteemi alusel. Võib oletada, et mainitud koondiste näol ongi tegu muistsete linnusepiirkondadega: **piirkondlikud linnused olid ümbritsetud muinasvakustest,**

mis maksid ühiselt ühesuguseid makse (ja/või täitsid muid ühiskondlikke kohustusi) nende linnuste heaks.

Ent kuidas oli lugu Varbola, Eesti ühe kõige suurema ja võimsama muinaskantsi ümbruses? Et linnusel oma piirkond oli, seda võib välja lugeda Henriku Liivimaa kroonikast: “Varbolased aga saatsid meie juurde, paludes, mis rahu on, ning et me *nende piiridest* välja läheksime”. Peab aga kohe rõhutama, et siinkandis mingit selgemat ja ulatuslikumat rühmitumist adramaade arvu alusel näha ei ole. Võrreldes Varbolat teiste Harju linnustega (eeskätt muidugi Lohu ja Keavaga) või ka näiteks Varangu ja Rakverega Virumaal, selgub vähemalt kolm erinevust. Esiteks, Varbola ei paikne asustuskeskuses, vaid pigem igasugusest asustusest eemal (sealkandis on vaid vähesed laialipillatud külakesed). Teiseks, Varbola on teistest linnustest hoopis suurem ja varustatud võimsate kivist kaitsemüüridega. Ning kolmandaks, Varbola on teistest hilisem, peamiselt 12.–13. sajandisse kuuluv kants, kust on saadud vaid üksikuid 11. sajandi leide. Ka kogu ümberkaudne asustus – nii vähe, kui seda siin oli – on suhteliselt hilise päritoluga. Näib nii, et vakuste rühmad hiljemalt viikingiajal moodustunud Lohu, Keava ja ilmselt ka Voose keskuse ümber olid juba selleks ajaks välja kujunenud, kui hakati rajama Varbolat. Viimase ehitamisega tuli seetõttu pigem sobituda olemasolevasse struktuuri kui et oleks saadud uut struktuuri luua. Kuid kes siiski olid need varbolased, kust võeti ressursid seesuguse võimsa linnuse rajamiseks peaaegu et ei kuhugi – ja milleks seda kõike tehti?

Henriku Liivimaa kroonikas on varbolasi mitmel korral võrdsustatud kõikide harjulastega. 1222. aastal piirasid taanlasi Tallinnas “saarlased ja mereäärsed ja varbolased üheskoos järvalaste ja virulastega”. 1223. aastal, kui vene väed liikusid Tallinna peale, kutsusid nad “enda juurde kokku järvalasi ja virulasi ja varbolasi koos saarlastega”. Jääb mulje, et vähemalt teatud olukordades esindasid varbolased kogu Harjumaa huve, mistõttu palvet sakslaste lahkumise kohta “nende piiridest” võib mõista ka soovina, et mindaks ära kogu Harjust. Kui nii, siis võidi Varbola linnus ehitada kogu Harjumaa (või vähemalt selle tuumikala) osalusel kaitseks rünnakute vastu lääne ja edela poolt. Ressursid võisid sellisel juhul tulla nii lähimatest vakustest kui ka teistelt linnusepiirkondadelt antud maakonnas.

Vakused ja linnusepiirkonnad muistses haldusstruktuuris

Kuidas sobitub ülalkirjeldatud vakuste ja linnusepiirkondade võrk seni üldiselt aktsepteeritud kihelkondlikku ja maakondlikku struktuuri? Mis puutub maakonda, siis Lohu, Keava ja Voose võimupiirkonnad jäid ilmselt täielikult Harjumaa piiridesse, samas kui Varbola puhul on oletatud selle ulatumist ka Rävalla ja Läänemaa aladele. Viimast ei saa tõestada ja näiteks Henriku kroonikas pole midagi, mis sellele võiks kasvõi kaudselki osutada. Asustuslooliselt on aga maakonna piiride eiramine varbolaste poolt väga tõenäoline. On ilmne, et seal, kus maakonna piir läks laiade asustuskõlblmatute maade kohalt, oli selle järgimine vakuste ja linnusepiirkondade poolt lihtne ja enamasti isegi ainuvõimalik. Kus aga kõnealune piir läbis tihedama ja ühtlasema asustusega piirkondi, ei olnud sellel aga nii suurt tähtsust, et olla rajaks linnuste võimkonnale.

Samas pole muistse Harjumaa osas vallutuseelsete kihelkondade kohta midagi kindlat teada. Taani hindamisraamatu andmetel eksisteeris vahetult pärast vallutust siinkandis vaid kaks kirikukihelkonda: hiigelsuur Hageri (mis hõlmas kogu Harju kesk-, lõuna- ja lääneosa) ning Kose maakonna kirdenurgas. Et vallutusjärgne kirikukihelkondade võrk järgis esialgu enam-vähem vallutuseelseid kihelkondi, siis võib oletada seesugust jaotust ka muinasajal. Igatahes Juuru kihelkonna lisamine 1240. aastatel ei tundu kuidagi järgivat varasemate võimalike linnusepiirkondade piire. Kahe muinaskihelkonna olemasolu korral sobitub Voose võimupiirkond kenasti Kose kihelkonda, hõlmates sellest ainult ühe osa. Lohu ja Keava linnusepiirkonnad paigutuvad Hageri kihelkonna keskossa, kuid needki ei hõlmanud ilmselt kogu kõnealust territooriumi. Kihelkonna lääneosas paiknes Varbola, mille mõjupiirkond ilmselt ületas kihel- ja maakonna piire.

Ka mujal Eestis on muinasaja lõpul olnud kihelkondi, kus üheaegselt kasutati mitut linnust (Virumaa Rebalas näiteks kolme), on aga olnud ühe linnusega kihelkondi (Mahu, Askele) või kihelkondi, kus linnus paiknes vaid selle ühes nurgas (Lemmu); samas ei puudunud

ka täiesti ilma kindlustusteta kihelkonnad. Mõnel pool näib, et üks vakus on ulatunud kahe kihelkonna alale. On selge, et **linnuste ja linnusepiirkondade võrk erines kihelkondade omast, s.t tegu oli kahe erineva struktuuriga, mis maastikul vahel võib-olla isegi kattusid, enamasti aga mitte.**

Tuleb arvata, et nimetatud struktuuride olemus ja funktsioon erinesid, sest muidu oleks raske mõista nende üheaegset eksisteerimist. Vakuste puhul on selge, et tegu oli eeskätt sotsiaalmajanduslike moodustistega, kusjuures on tõenäoline, et suur hulk külasid ja üksiktalusid ei kuulunud ühessegi vakusesse. Linnused olid eeskätt sotsiaalpoliitilised üksused, mille rajamine ja ülalpidamine tugines majanduslikus mõttes olemasolevatele vakustele, mida vastavalt vajadustele ja võimalustele ümber kujundati. Linnusepiirkonna moodustasidki need vakused, mille valdaja või valdajad vastavat linnust käsutasid. Teiselt poolt pole ka kahtlust, et osa vakuseid ei kuulunud ühessegi linnusepiirkonda. See ei tähenda, et väljaspool linnusepiirkondi ei võinud olla ülikuid, kellele allus mitmeid vakuseid – ühel või teisel põhjusel nemad aga linnuseid ei ehitanud. Antud kohal väärib tähelepanu siiski seik, et näiteks Harjumaal on linnuseid olnud rohkem kui ülalmainitud Varbola, Lohu ja Keava – nimelt on neid oletatud veel Selis, Lipal, Raikkülas, Ravilas ja Ohukotsul, kuid nende iseloom on täpsemalt selgitamata. Kui nendest mõni oligi linnus, siis võis tegu olla mõne väiksema üliku kohapealse tähtsusega rajatisega, mille piirkond ei tarvitsenud ületada ühte-kahte vakust.

Ent mis olid kihelkonnad? Informatsioon nende moodustiste kohta on mitmeti tõlgendatav, alates sellest, et ühtede meelest tuleneb nimi kihelkond muinasrootsi sõnast *gislalagh* ja tähendanud pantvange andnud piirkonda, teiste arvates oli olukord vastupidine ning *gislalagh* on tõlge karjalakeelsest sõnast 'kihlakunta'; kolmandate arvates tulenes 'kihelkond' sõnast 'kihl' (leping), neljandate meelest aga lihtsalt sõnaühendist 'külakond'. Igal juhul on kõik külad, vähemalt Põhja-Eestis, kuulunud mingisse kihelkonda. Samal ajal kui linnused on arheoloogilises aineses füüsiliselt esindatud ning linnusepiirkondi võib tuletada ka ainuüksi muististe paiknemistihedust ümber linnuste jälgides (omamata andmeid vakuste ja adramaade kohta), siis kogu olemasolev teave muinaskihelkondadest pärineb kirjalikest allikatest. Kui viimaseid poleks olnud, ei oleks meil ainuüksi arheoloogilisele materjalile tuginedes midagi teada kihelkondade olemasolust. Järelikult pidi kihelkonna funktsioon olema selline, mille täitmine ei jätnud arheoloogilisse materjali äratuntavaid jälgi.

Kihelkonnad võisid täita poliitilise ja administratiivse ühenduse rolli, nagu siiaamaani üldiselt arvatud. Sellisel juhul jääb alles küsimus kihelkonna ja linnusepiirkonna vahekorrrast: miks mõnes kihelkonnas oli mitu, mõnes üks ja mõnes mitte ühtki linnust või miks vakused ja linnusepiirkonnad ei arvestanud kõikjal kihelkondlikke piire? Kui kihelkonnad hõlmasid kõiki küli ning linnusepiirkonnad vaid oma lähiümbruse, siis tekib siit iseenesest paralleel hilisemast ajast tuntud kirikukihelkondade ja mõisate/valdadega. Ja siit omakorda võib sigineda puhtloogiline küsimus, kas muinaskihelkondadel ei olnud – lisaks poliitilise ja administratiivse ühenduse rollile – mingil määral analoogiline funktsioon täita nagu hilisematel kirikukihelkondadelgi? Eeskätt tuleb siin kõne alla kohtumõistmine ning kultustoimingute, traditsiooniliste pidustuste ja nõupidamiste läbiviimine, mida kihelkonna piires võidi korraldada ühiselt.

Segadust antud küsimuses on tegelikult põhjustanud kroonik Henriku sõnakasutus: nii kihelkondade, maakondade kui vahel ka ilmselt linnusepiirkondade kohta kasutab ta enamasti ühte ja sama ladinakeelset terminit – *provincia*. Kroonika 1982. a tõlkes on püütud aimata, mida see 'provints' ühel või teisel juhul tähendab – nii on selle vasteks märgitud harilikult kas kihelkond või maakond. Seesugune tõlge on kahtlemata eelmõjustatud oletusest, et meie muistse haldusstruktuuri peamisteks/ainsateks koostisosadeks olidki needsamad kihelkond ja maakond. Kui palju on selles oletuses kunagist rahvusromantismi ja kui palju Henriku tegelikku mõtet, on praegu juba raske hinnata. Igal juhul välistatakse seesuguse tõlkega muud võimalikud tähendused. Henriku sõnakasutusest võib aga teha kaks järeldust: ta kas ei tundnud päris täpselt kohalikke olusid (mis peab kindlasti paika) või sarnanesid need institutsioonid üksteisega tõesti millegi olulise poolest. Võib arvata, et see oluline ühisosa kõikides siinkäsitletud mõistetes – alates vakusest kuni maakonnani – oli rühm külasid, külakond. Käesolevas artiklis esitatud ja peamiselt Põhja-Eestist pärinevate materjalide alusel üritatakse järgnevalt määratleda nende mõistete sisu.

1. Vakus – algselt väiksema asustuspiirkonna külade ja talude saraskondlikust maakasutusest välja kasvanud maksustus- ja ilmselt ka haldusühik. Tähtis on siinkohal rõhutada vakuse ja suursarase algset seotust – pikka aega need struktuurid ilmselt kattusid geograafiliselt, kuid arenenumates ja tihedama asustusega piirkondades tehti hiljem meelevaldseid muudatusi just maksupiirkondade tähenduses. Hõredama asustusega aladel säilis nende struktuuride maa-alaline samasus ka keskajal. Harjumaa 25 kindlamini fikseeritava vakuse keskmine suurus ulatus 13. sajandi algul 30 adramaani, olles seega lähedane keskajast tuntule. Igal vakusel oli valdaja (omanik), kusjuures ühele isikule võis kuuluda ka mitu vakust. Vakusevaldajad moodustasid muinasaja lõpul ilmselt kõige madalama ja samas kõige arvukama ülikute rühma. Vakus kui vallutajatele sobiv maksuinstiitutsioon võeti 13. sajandil üle ning seda kasutati 16.–17. sajandini. Kas vakupidu oli tuntud juba muinasajal, ei ole võimalik kindlaks teha. Samas pole mingit põhjust kahelda selles, et pidusid peeti – oli see ju laialdaselt üle kogu Põhja-Euroopa levinud komme.

2. Linnusepiirkond – suuremale ülikule (või ka ülikute rühmale) kuuluv rühm vakuseid linnuse vahetus läheduses. Vakuste adramaade arvud oli ümardatud ühesuguseks või ühise nimetaja alla, et hõlbustada linnuse (ja ülikute) ülalpidamiseks nõutavate maksude ja kohustuste jagamist ning sissenõudmist. Võib isegi arvata, et linnusepiirkond oli jagatud teatud arvuks võrdseteks osadeks, millest iga vakus vastas tavaliselt kas ühele või kahele. Neid linnusepiirkondi võidi kutsuda “maadeks”, millest siis ka paljude linnuste nimetus “maalinn”. Kui liivlaste ja lätlaste aladelt on teateid, et osa muistseid linnuseid läänistati 13. sajandi algul terves ulatuses või osaliselt uutele vasallidele, või et isegi 14. sajandil esines veel linnusepiirkondi, mis kuulusid kohaliku päritoluga vasallidele, siis Eestist peale Tartu ja selle piirkonna annetamise Vjatškole analoogilisi andmeid Henriku kroonikas pole. Et enamik linnuseid vabadusvõitluse käigus hävitati ning nende valdajad elimineeriti, siis kadus ka tarvidus linnusepiirkondade järele nende endisaegses tähenduses. Seetõttu ei leidnud kohalikud linnusepiirkonnad mainimist ka hilisemates kirjalikes allikates.

3. Kihelkond – algselt nähtavasti geograafiliselt eristuv suurem asustuspiirkond, mida naaberkihelkondadest eraldasid asustuskõlbmatud vööndid ning mille elanikke liitis teatav ühtne hõimukuuluvus. Aegade jooksul omandas seesugune piirkond poliitilis-administratiivse üksuse funktsioone ning selles protsessis oli oma oluline roll täita nii viikingiaegsetel linnus-asula süsteemidel kui ka hilisrauaaegsetel linnusepiirkondadel. Kuna viimatimainitud ei hõlmanud kõiki asustusüksusi, siis oli kihelkond midagi enamast kui selle piirides eksisteerinud linnusepiirkondade summa. Kihelkonna ja linnusepiirkonna vaherkord võis eri paigus erineda: mõnel pool oli neid koos mitu, mõnel pool üksainus; vahel linnusepiirkond ka puudus. Kas kihelkondadel oli ühtne juhtimissüsteem, ei ole selge, kuivõrd Henriku sõnadest kihelkondade vanemate kohta võib aru saada ka nii, et ta mõtles vastavatest kihelkondadest *pärit* vanemaid. Kihelkonna asjade juhtimine võis linnuste olemasolu korral olla kas ühe või kõikide “linnusepealike” käes, vastavalt sellele, kui mitu linnusepiirkonda kusagil oli; oluline roll võis siin olla täita aga teistel väiksematel “vakusepealikelgi”. See aitaks lahendada ka uurijate erimeelsust selles, kas kihelkondadel oli üks või mitu vanemat, või juhtisid neid hoopis vanemate nõukogud. Mõni aeg pärast vallutust jagati muinaskihelkonnad enamasti väiksemateks kiriklikeks haldusüksusteks, kusjuures geograafiliselt tugines see uus jaotus õige tihti varasematele linnusepiirkondadele.

4. Maakond – peamiselt vist ainult inimgeograafilise sisuga mõiste, mille poliitiline, administratiivne ja majanduslik dimensioon oli lõplikult välja kujunenemata. See oli looduslikult teistest samasugustest piirkondadest eristuv ala, mis hõlmas ühte või mitut kihelkonda ning mille elanikel võis looduslikust eraldatusest tulenevalt olla kultuurilisi ja keelelisi erijooni naabritega võrreldes. Kirjalikes allikates puuduvad andmed maakonnajuhtide kohta, mis ei tähenda, et maakonna raames ei võinud kihelkondadel ja linnusepiirkondadel ühissetevõtmisi olla. Et maakonna tasandil ühistöö siiski toimus, näitab Harjus nähtavasti Varbola linnuse rajamine. Poliitiliselt veelgi arenenumates piirkondades võis maakondlik juhtimistasand olla kaugemale arenenud – näiteks Valjala (Saaremaa ainsa kivivallidega) linnuse alistumine 1227 tähendas ühtlasi kogu maakonna alistumist. Selliseid näiteid on teisigi.

NOOREM RAUAAEG LÄTIS JA LEEDUS

Läti

Lätis dateeritakse noorem rauaaeg ajavahemikku 800–1200. Sellest ajast on lisaks mitmekordistunud arheoloogilisele materjalile ka rida kirjalikke allikaid, nagu Henriku Liivimaa kroonika ja Liivimaa vanem riimkroonika, samuti on lühemaid teateid paljudes teistes allikates. Asustus on nooremal rauaajal märksa tihedamaks muutunud (vt LA, joon 90), asulad on suuremad, kalmistud samuti, linnused on varasematega võrreldes ehitatud märksa võimsamaks. Balti hõimude asuala suurenes sel ajal Põhja-Lätis, kus imbuti üha kaugemale liivi-eesti päritoluga asustuse alale. Ida pool oldi aga slaavlaste ekspansiooni eest sunnitud koomale tõmbuma. Läti elanike koguarvu on muinasaja lõpul hinnatud 110–150000-le, seega umbes sama suureks kui Eestis. Nüüdki võib Lätis eristada mitut etnilist rühmitust e kultuuripiirkonda: kuralased, liivlased, semgalid, latgalid ja seelid. Läti Henrik nimetab neid ikka eraldi, erinevalt eestlastest. Vaatleme meiega neid rühmi ükshaaval.

Kuralased

Loode-Leedus ja Edela-Lätis elanud kuralasi on küllalt tihti mainitud kroonikates ja saagades, alates juba aastast 750 (Browalla lahing Saxo Grammaticuse *Gesta Danorum*'is – Taanlaste vägitegudes). Kuralaste tähtsaimaks keskuseks on nooremal rauaajal peetud **Talsit**, mis paiknes nende asuala põhjaosas, vastu piiri Kuramaa liivlastega (LA, joon 95–98). Linnamäge on kaevanud Adolfs Karnups 1930. aastatel. Linnamägi võtab enda alla terve Talsi järve idakalda. Esimesed suhteliselt nõrgad kindlustused rajati sinna 10. sajandil, 11. sajandil ehitati aga kõik ümber – otsavall ehitati mitu korda kõrgemaks, järsendati mäenõlvu. Järgnevalt ehitati 6 terrassi, kus paiknesid eelkindlustused. Linnus oli ümbritsetud puust 2 m laiuse topeltmüüriaga; kummaski otsas oli 2 m laiune värav, mida kaitsesid väravatornid. Kogu platoo oli küllalt tihedalt kaetud ehitistega, nii ühest kui kahest toast koosnevate elamutega, millel oli puidust põrand ja selle all tihti ka kelder. Nii mõnegi hoonepõhja alla, samuti väravatornide alla oli asetatud ehitusohvreid: loomakoljud või nende tükid, muud loomaluud. Linnamäe kõrvale tekkis aolinn pindalaga u 4 ha, kus kultuurikihi paksus ulatub 1 meetrini. Talsi linnus püsis kasutusel kuni 14. sajandini, elades üle mitmeid tulekahjusid. Nii Talsit kui ka mitmeid teisi piirkondlikke keskusi Lätis, mis kujutasid endast võimsat kindlustust ning ulatuslikku avaasulat selle juures, võib pidada varalinnalisteks keskusteks.

Peale Talsi oli kuralastel veel ligi paarkümmend keskust, kus samuti eksisteeris aolinn-taoline moodustus (0,5–5 ha) ümber linnuse. Kahtlemata oli tegu piirkondlike keskustega, kus elanike arvu mõõdeti mitmete sadadega.

Kuralaste matmispaikadeks olid viikingiajal maa-alused laibakalmistud. 10. sajandil asendas laibamatmist põletusmatust, mis jäi püsima kuni 14.–15. sajandini. Hauapanused – relvad ja ehted – olid enne hauda panekut katki murtud ja rikutud ning olnud koos surnuga tuleriidal. Esemeline kultuur (vt LA, tahv 48) erines naabrite omast: mitmest traadist keeratud kaelavõrud, laieneva keskosaga käevõrud, rikkalikult kaunistatud lindikujulised käevõrud, mille keskosa on pisut sissepoole pressitud, ristikujulised võõnaastud, omapärased hoburaudsõled; relvadest oli sagedaseim laiateraline kirves. Joogisarvede äärised ei ole tavaliselt tules olnud – need järelilikult ohverdati pärast põletamist. Endiselt jätkus komme asetada hauda miniatuurseid esemeid.

Alates 11. sajandist levisid põletusmatustega kalmed küllalt kiiresti edasi põhja poole, sinna, kust varem teati kivikalmeid. Seda nähtust seletatakse kuralaste edasitungiga varem liivlastega asustatud aladele.

Liivlased

Kirjalike allikate teadetele elasid liivlased Vidzeme lääneosas Metsepoles, Koiva alamjooksul (Koiva-liivlased), Väina alamjooksul (Väina-liivlased) ja Kuramaa põhjaosas. Arheoloogiliselt on paremini uuritud Koiva- ja Väina-liivlasi.

Koiva-liivlaste muististest teatakse paremini kääpaid, kuid levinud olid ka maa-alused kalmistud. Nendele muististele on pühendatud Evald Tõnissoni monograafia (1974). Enamik 16 kääbastikust paikneb suhteliselt kontsentreeritud alal Krimulda, Sigulda ja Turaida piirkonnas. Üks suurimaid kääbastikke on **Priede** Krimuldas (LA, joon 121) – 270 kääbast; mõnes on ainult kümnekond kääbast. Liivast kuhjatud kääbaste läbimõõt on 3–15 m, kõrgus kuni 2,5 m, tihti on kääpad üksteisele nii lähedal, et jalamid puutuvad kokku. Igas kääpas on tavaliselt üks matuse, harva rohkem. Esineb nii põletus- kui ka laibamatust, viimased on asetatud põhja-lõuna suunaliselt. Panusteks relvad ja ehted, üsna tihti savinõud ja sageli ka koer haua jalutsis. Rikkalike hauapanuste tõttu on neid kääpaid juba ammustest aegadest kaevatud, leiud laiali maailma erinevates muuseumides.

Väina-liivlased asustasid Väina paremkallast, kohati ka vasakkallast Koknese ja Aizkraukle juurest Riiani. Neilt on järele jäänud eeskätt maa-alused kalmistud, lisaks sellele ka mõned kääbastikud. Paremini on uuritud **Vampenieši** ja **Rauši** kalmistuid Dole saarel (E. Šnore 1980, 480 hauda) ning Salaspilsi **Laukskola** (Anna Zariņa, üle 600 matuse) (vt LA, joon 115–119). Ka Väina-liivlastel oli levinud nii põletus- kui ka laibamatmise tava, kusjuures põletusmatused domineerisid 10.–11. sajandil. Matuse pea juurde asetati tihti savinõu, jalutsisse koer. Omapärane oli komme asetada hauda muna. Vahel esineb haudades kive või kivikonstruktsioone.

Leiumaterjalid (vt LA, tahv 50–53) on tähelepanuväärsed naiste mitmerealisid rinnakeed, mis rippusid ovaalsete kuhiksõlgede küljes. Lisaks mitmesugustele ripatsitele rippus selliste keede küljes ka nuga. Levinud olid ka erikujuliste peadega rinnanõelad, hoburaudsõled, õõneskumerad käevõrud. Meeste haudades tavaliselt kirves, 1–2 oda, tuleraud koos tulekiviga, nuga; tähtsamatel kaheteralised mõõk, pronksnaastudega kaunistatud vöö, kaalud koos vihtidega, joogisarv jms.

Liivlaste tuntuimatest keskustest tuleb nimetada **Daugmalet** Väina alamjooksul, selle vasakkaldal. Linnamäe kõrval oli 2 ha suurune avaasula, sealsamas oli ka sadamakoht ning kaks kalmistut. Daugmale vastas teisel pool jõge asus kaks suurt (4 ha) liivi küla Laukskolas ning kalmistu nende vahel. See Daugmale–Laukskola kompleks oli väga tähtis administratiivne ja kaubanduslik keskus, midagi varalinnalise keskuse taolist. Daugmales on isegi vermitud Lääne-Euroopa müntide koopiaid, mis levisid üksnes liivlaste alal. Seda argumenti on kasutatud selleks, et rõhutada riigimoodustamise protsessi olemasolu liivlastel. 12. sajandi keskel Daugmale kompleks hävitati ning selle asemel kujunes uus keskus, mis koosnes neljast külast (Holm e. Mārtiņšala, Salaspils, Rausi ja Vampenieši). Arvatakse, et keskuse nihkumise põhjus seisnes kohalike ülikute rivaalitseemises. Tähtsaim oli selles uues keskuses **Mārtiņšala**, kus 12. sajandi lõpul ehitati esimene kivi kirik. Mārtiņšala asulat on üsna põhjalikult kaevatud (LA, joon 110). See küla on hõlmanud u 5 ha suurust ala, kus 20–30 elamut on paiknenud 4 tänaval (tänavate kaugus üksteisest 3–13 m). Küla oli ühest küljest kaitstud valli-laadse konstruktsiooniga (3 m lai ja 1 m kõrge), teiselt poolt aga Väina jõe kõrge kaldaga. Elanike arv külas võis olla 100 ja 200 vahel, nad olid tegelenud nii põllumajanduse kui ka käsitöö, kaubanduse ja kalastusega.

Veelgi hiljem, 13. sajandi algul, nihkus keskus sinna, kus Riia jõe ke suubub Väinasse ja kus asus kaks liivi küla. Seal sündiski **Riia** linn.

Liivipärased kalmistud ilmusid Väina äärde 10. sajandil, Koivale 11. sajandil. Enne seda nendest piirkondadest kalmistuid ei tunta, rooma rauaajal olid seal levinud nn semgalipärased

kääpad. Liivi kultuuri tekkimise tagamaad on seetõttu olnud diskussiooni objektiks. H. Moora ja E. Tõnisson arvasid, et kõik see kujunes varasemalt kohalikult põhjalt, et liivlased on seal kogu aeg elanud, 10.–11. sajandil muutus ainult nende kultuur. Lätlased (E. Šnore, E. Šturms, E. Mugurēvičs) on aga olnud seisukohal, et liivlased saabusid sinna alles 10.–11. sajandil Põhja-Kuramaalt. 19. sajandi lõpul arvas S. Bogojavlenski, et liivlased tulid Väina ja Koiva äärde hoopis kusagilt kirde poolt ning seda näib toetavat ka A. Vasks. Ta juhib tähelepanu mõningatele sarnasustele liivi ja Laadoga kaguranniku kääbaste vahel, mh ka Skandinaavia mõjudele ja antropoloogia andmetele. Mil moel Laadoga-äärsed hõimud said liikuda Riia alla, jääb küll lahtiseks.

Semgalid

Lielupe nõos, kus elasid kirjalike allikate põhjal otsustades semgalid, jätkus matmine maa-alustesse kalmistutesse, millest suur osa oli rajatud juba eelmisel perioodil. Iseloomulik oli meeste ja naiste vastassuunaline matmine (enamasti N–S). Meestel on hauda kaasa pandud relvi ja tööriistu (odad, kirves, üheteralised mõõgad, sirbid), esineb ka kannuseid, joogisarvede naaste ning ehteid (sõled, sõrmused, vahel ka käe- ja kaelavõrud). Naistel on tihti kõblas, võsanuga, naaskel; arvukalt ehteid: ristpeaga nõelad, ripatsitega kaelakeed, sõled, kaelavõrud, sõrmused jms (vt LA, tahv 54–59). Samalaadsed kalmistud ulatusid ka Põhja-Leetu, kuid Kagu-Vidzemes, kus varem samuti olid olemas semgalipärsed muistised, need nooremal rauaajal puuduvad.

Linnustest on tähtsamad Mežotne ja Tērvete. **Mežotne linnus** (LA, joon 125, 126) oli rajatud Lielupe jõe vasakkaldale ühele neemikule, seda uuriti 1930. aastatel (V. Ģinters). Linnust kaitsesid looduslikult väga järsud nõlvad ning kummaski otsas kaks kraavi ja valli. Esimene linnus ehitati siin 9. sajandil ning kuni 13. sajandini, mil ristisõdijad ta lõplikult hävitasid, oli seda linnust kümme korda põletatud ja taastatud. Vall kasvas järk-järgult 3,5 meetrilt 8 meetrile. Eriti tugevad kindlustused rajati 12. sajandil, mil valli kindlustati paksu savikihiga. Linnus oli väga tihedalt hoonestatud, seal oli elanud seppi ja juveliire, seal oli ka veski. Linnuse ümber laius 13 ha suurune avaasula, kus kultuurikihi paksus ulatub paiguti 1,5 m. Selle asula lõunaservas, linnusest 100 m kaugusel, oli teine, väiksem linnamägi nimega Vīnakalns. Seda linnust pole aga uuritud, mistõttu ei teata tema dateeringut ja otstarvet. Lisaks kahele linnusele ja asulale on Mežotnes ka kaks kalmistut (LA, joon 129) ning sadamakoht.

Tērvetes on arheoloogilisi kaevamisi teinud E. Brīvkalne 1950. aastatel. Linnus paikneb samanimelise jõe kaldal 19 m kõrgusel neemikul, kaitsitud 8 m kõrguse valli ja kraaviga. Muinasaja lõpul kuulus linnus Viestursi- ja Namejsi-nimelistele semgali vürstidele, nagu selgub kroonikatest. Varaseim asustus on seal dateeritud nooremasse pronksiaega, kuid tugevad kindlustused ehitati välja alles 10. sajandil. Ka see linnus oli tihedalt hoonestatud, seal oli elanud mitme ala käsitöölisi. Muljet avaldas 18 tonni vilja, mis leiti ühest hoonest. Linnamäe kõrval jällegi ulatuslik avaasula suurusega 9,5 ha. Ja siingi asus läheduses (200 m kaugusel teisel pool jõge) veel üks linnamägi: **Klosterkalns**. Selle kohta on aga teada, et tegu on varase metalliaja kindlustusega, mis hiljem maha jäeti. Kolmas linnamägi oli ehitatud Tērvetest 200 m põhja poole. Sellele kohale rajasid sakslased 13. sajandil **Heiligebergi** kindluse. Arvatakse, et sellel mäel oli varem semgalite kultusekoht.

Latgalid

Ida-Lätis latgalite aladel tuntakse üle kahesaja maa-aluse kalmistu ning piirkonna idaosas ka 50 kääbaskalmistut. Umbes 400 hauda on lahti kaevatud **Odukalnsis** (1891–1892 J. Romanov ja V. Sizov). Tuntud on ka **Nukši** kalmistu, kus on uuritud 218 hauda (J. Graudonis ja E. Šnore 1947–1948), ning **Kristapiņi** kalmistu, kus erinevatel aegadel paljude uurijate poolt on läbi kaevatud 302 hauda. Kokku on kaevatud lahti u 2000 latgali hauda. Nukši kohta ilmus monograafia 1957, latgalite kalmistute kohta tervikuna avaldas aga 1999. a. monograafia A. Rādiņš.

Kalmistutes domineerib laibamatus, põletusmatuseid esineb harva (üheski kalmistus pole neid üle 10%). Väike arv haudu on sellised, kus on küll esemed, kuid pole luustikku. Neid nimetatakse sümbolseteks matusteks ja seostatakse näiteks kaugel hukkunud sõjameeste sümbolsete matustega. Rangelt on järgitud matuste orientatsiooni: mehed peaga itta, naised läände. Meestel esineb enamasti kirves ja kaks oda. Eelmisel perioodil juurutatud lühike ja lai võitlusnuga püsis endiselt kasutusel, kuid 10. sajandist alates levivad kitsamad soonega võitlusnoad, mida kanti uhketes pronksiga kaunistatud nahktupedes. Vähestes haudades esineb alates 10. sajandist kaheteralisi mõõku, arvatavasti on tegu ülikumatustega. Meeste ehete hulgas on käevõrusid, hoburaudsõlgi, sõrmuseid.

Naiste riietuses oli tähtsal kohal villane rätt, mis oli kaunistatud pronksiga. Ehetest olid tüüpilised peavõru (kas spiraalidest või traatidest keeratud), plaatotstega kaelavõrud, mille küljes rippusid trapetsikujulised ripatsid (alates 11. sajandist), rullotstega hoburaudsõled, loomapeakujuliste otstega käevõrud, rinnakeed. Ehete koosseis on kõikjal Latgalias olnud ühesugune, ilma märkimisväärsete variatsioonideta. (Latgalite hauapanuste kohta vt LA, joon 145, tahv 61–63) Otsustades latgalipäraste muististe leviku põhjal, on nad nooremal rauaajal taas edasi tunginud kaugemale põhja poole, läänemeresoome aladele, jõudes välja tänapäeva Eesti–Läti piirile. Kohalikud elanikud assimileeriti järk-järgult ning nad jätsid oma panuse latgalite kultuuri arenemisse.

50 kääbastikus on kokku loetud oma 4000 kääbast, millest arheoloogiliselt on uuritud 200. Kääpad (LA, joon 146–148) paiknevad üksteise lähedal, liivakuuhjatised on ümarad või ümarovaalsed, läbimõõt 5–7 m, kõrgus 30–80 cm. Kivikonstruktsioone ei esine, küll aga sütt ja tuhka. Vahel on avastatud puitehitis. Kääpaid ümbritseb kraavitaoline nõgu, kust arvatavasti liiv võetigi. Enamasti on igas kääpas ainult üks matus, vahel kaks. Surnud asetati kuni 1 m sügavustesse haudadesse. Surnute asend, panused jms on täpselt samasugune nagu maa-alustes kalmistutes. Ainsaks erinevuseks on niisiis liivakääpa olemasolu haua peal. Kääpaid hakati kuhjama alates 10. sajandi lõpust.

Linnustest on latgalite juures tähtis nimetada **Asotet** (LA, joon 138), Dignājat ja Jersikat, mis asuvad teineteise vastas Väina ääres. **Dignāja** oli oluliseks piirkondlikuks keskuseks just keskmisel rauaajal, kui ehitati tugevad kindlustused ja kui kujunes suur avaasula linnuse ümber. 10.–11. sajandi jooksul hakkas aga järjest enam esile kerkima **Jersika** (LA, joon 137). Põhjust nähakse selles, et Jersika asub otse Väina kaldal, Dignāja pisut kaugemal (300 m), ning nii oli hõlpus omada kontrolli jõel toimuva liikluse üle. Jersika oli tugevasti kindlustatud ja tihedasti hoonestatud, selle ümber laius 15 ha suurune avaasula.

Oluline muistis Lätis on kahtlemata ka **Āraiši** järvelinnus, mis asub Võnnu lähedal latgali–liivi piirivöötmes. 1965–1969 ja 1975–1979 kaevati sellest kompleksist J. Apalsi poolt läbi u 70 %, lisaks ka tee, mis ühendas asulat kaldaga. Avastati ühtekokku viis kihti hoonejäänustega, esimene neist dateeriti 9. sajandisse. Kõige paremini olidki säilinud esimese kihi hooned, tihti kuni 5–7 palgikorran. Säilinud on nii vundamendivõrk, alusplatvorm, mis oli rajatud üleujutatud saarekesele, kui ka esimese kihi hoonete põhjad ja kaitsekonstruktsioonid. Asula oli ümberringi kaitstud puupalissaadiga ning kogu asula ala oli tihedasti täis ehitatud. Kaldalt tulev tee sisenes asulasse selle edelanurgast. Elamud olid nelinurksed ja ühetoalised, sees ahi, piki seinu olid lamamislavatsid ja tihti oli majadel ka mõni juurdeehitis. Elamute suurus varieerus pisut, enamasti 4 x 5 m piires. Asula ise oli nelinurkne, algul u 800 m² suurune, hiljem tehti ta kuni kaks korda suuremaks. Üldse on asulas arvatud olevat korraga elanud 70–90 inimest. Kogu asula dateering on 9.–10. sajand, see hävis vaenutegevuse tulemusena ning jäeti seejärel maha arvatavasti järve veetaseme tõusu tõttu. Tänapäeval on see asula rekonstrueeritud. Järveasulaid teatakse Vidzemes kümnekond.

Seelid

Seelid on arheoloogilise materjali alusel raskesti eristatavad latgalitest, mistõttu neid tihti käsitletakse ka koos. Nad elasid Väina vasakkaldal Augszemes. Neilgi olid levinud maa-alused laibamatustega kalmistud, kus mehed ja naised maeti erinevates suundades. Tundub, et naistel ei olnud villaseid rätikuid nagu latgalitel tavaks. Palju üldisemalt kui latgalid ehtisid seelid end moonikujuliste nuppudega hoburaudsõlgedega, ka nende rihmajagajad olid teistsugused. Kogu muu ehtevalik ei erinenud millegi poolest latgalite omast (vt LA, tahv 64–66).

Üks seelide linnuseid kannab nime **Sēlpils**. 1963–1965 uuriti seal seoses kavandatava üleujutamise ja E. Šnore ja A. Zariņa poolt linnust, asulat ja kalmistut; 1980 avaldati tulemused raamatuna. Linnuse platoost uuriti läbi ainult viiendik ja selgus, et seal on kaks horisonti: alumine nooremast rauaajast ja ülemine sakslaste kivilinnuse ajast. Leiumaterjal kuulus perioodi 6. kuni 11.–12. sajandini. Avastati mitmeid hoonepõhju, koldeasemeid jms, kuid kaevamiste piiratud ulatuse tõttu õiget ettekujutust muistisest siiski ei saadud. Asula oli olnud rajatud linnamäe lõuna- ja kagualamile. Vanimad leiud kuulusid siin juba paleoliitikumi, küla ise oli alguse saanud keskmisel rauaajal.

Sotsiaalsed suhted

Sotsiaalsete suhete kohta latgalitel on kirjutanud A. Rādiņš oma monograafias. Tema järgi jõudis latgali ühiskond 10. sajandil riigi tekkimise faasi. Senine sotsiaalne struktuur varises kokku, ilmusid uued rühmad ning suurenesid rühmadevahelised erinevused. Protsess on jälgitav hauapanuste muutumises, kuna ilmusid kaupmeeste matused kaalude ja vihtidega, samuti ilmusid kaheteralise mõõgaga sõjameeste matused. See oli ühtlasi aeg, mil muutus sõjaliste konfliktide iseloom.

Kirjalikest allikatest võib järeldada, et tipus seisis valitseja, kelle võim oli enam-vähem päritav ja suveräänne. Siis oli veel kirju seltskond rikkamaid ja paremaid, pealikke. Suurema osa ühiskonnast moodustasid vabad, tuntud oli ka orjapidamine. Rādiņš on kriitiline varasema käsitusviisi suhtes, mis tõmbas otseseid paralleele hauapanuste rohkuse ja surnu jõukuse-tähtsuse vahele. Tema arvates tuleb silmas pidada ka haudade kronoloogilist aspekti, paiknemist kalmes (kas keskel või äärel) ning hauapanuste väärtust.

Meeste matuste puhul peab ta võimalikuks jagada neid erinevatesse sotsiaalsetesse rühmadesse vastavalt mõningate oluliste esemete või esemerühmade esinemise või puudumise alusel. Ülemkihti kuulunud meeste haudades on riietus ja relvastus märksa paremat sorti kui teistes samaaegsetes haudades. Nii on näiteks Jersika ja Koknese kalmistutes kõikides meeste haudades kirves, nuga ja oda ning nende ehted on rikkalikumad, võöd rohkem ehitud kui tavaliselt teistes samaaegsetes kalmistutes. Teistes kalmistutes on meestel tavaliselt kas oda või kirves, kuid enamasti puuduvad rikkalikult kaunistatud rõivad ja võöd, samuti sümboolse väärtusega esemed. Võib arvata, et Jersika ja Koknese kalmistusse maeti eeskätt sõjamehi ja nende pealikke.

Poliitilise organiseerumise kohta võib andmeid saada kirjalikest allikatest. Nii teatakse, et muinasaja lõpul eksisteerisid Jersika ja Koknese vürstiriigid, lisaks neile olid Tālava ja Atzele maakonnad; puudus aga kõiki latgaleid ühendav riiklik moodustis. Jersika vürstiriik koosnes üheksast linnusepiirkonnast, selle valitsejat Visvaldist nimetatakse Henriku kroonikas ainsana järjekindlalt kuningaks (*rex*), samas kui Koknese valitsejat Vetseket nimetatakse nii kuningaks kui ka väikekuningaks (*regulus*) ning Tālava valitsejat Talivaldi kutsutakse üksnes vanemaks (*senior*). Need poliitilised rühmitused ei kajastu kuidagi arheoloogilises materjalis; Koknese ei paista silma ka mingi eriliselt tiheda asustuse poolest. Breemeni piiskop Rimberti kroonikas mainitakse aasta 875 paiku, et Kuramaa kuningriik (*regnum*) koosnes viiest osariigist (*civitates*),

mille kohta arvatakse, et need võisid olla viis linnuseringkonda. Paraku polegi midagi rohkemat selle väidetava Kuramaa kuningriigi kohta teada, võib-olla oli tegu ühise juhi alla koondunud varariikliku moodustisega. Teisalt on andmeid, et Kuramaal oli 13. sajandi keskpaiku 9 maakonda, Semgallias seitse, liivlastel neli jne. Võimu kontsentreerumisest ja võimusuhte ümberkorraldamisest tunnistab varasemate keskuste mahajätmine ja uute tugevate keskuste kujunemine 10. sajandil. Eestis leidis see protsess aset teatavasti 11. sajandil.

Oluline on aga maa jagunemine linnusepiirkondadeks, mis näib olevat põhiline administratiivne ja poliitiline haldusüksus. Linnusepiirkond võis koosneda hulgast küladest ja mõnest kihelkonnast; linnusepiirkonnad võisid moodustada maakondi. Linnusepiirkondade valitsejaid kutsuti ladina keeli arvatavasti *senior*, *princeps* ja *dux*. Nii nagu vürstide ja kuningate võim, nii tugines nendegi võim lihtkogukondlaste maksustamisel; makse ja koormisi nõuti välja vakuse (*pagasts*) institutsiooni abil. Vakused ei olnud üksnes maksude ja koormiste sissenõudmiseks, vaid ka kohtumõistmiseks ja üldise korra hoidmiseks. Kirjalikud allikad mainivad ka rahvakoosolekuid ning vanemate nõukodasid, mis omasid tähtsust olulisemate poliitiliste otsustuste langetamisel.

Kristlus levis Lätisse kahest suunast nagu Eestissegi, s.o Skandinaaviast (Taanist) Kuramaale ja Kiievi Venemaalt Latgaliasse. Breemeni Adam nimetab ristiusu kirikut Kuramaal juba 11. sajandil, mis on ka usutav, sest tollal asendus põletusmatus seal laibamatusega, kus käed olid pandud rinnale risti; samuti ilmusid skandinaaviapäraseid ristripatsid. Otsustades paganlike kommee tugevuse põhjal jäi aga kristluse mõju Kuramaal nõrgaks. Mõnevõrra hiljem algas õigeusu pealetung ida poolt. Vallutuseelseid kirikuid teatakse Jersikalt ja Kokneselt, arvukalt on leitud venepäraseid ristripatsid. Ometi arvatakse, et ristiusk oli levinud peamiselt vaid jõuka ülemklassi esindajate hulgas. Laiaulatuslik ristimine algas alles sakslaste saabumisel.

Etnilised suhted

Tänapäeva Läti arheoloogid, antropoloogid ja keeleteadlased on enam-vähem üksmeelel etnilise ajaloo küsimustes. Rooma rauaaja kiviringidega kääpad Kesk- ja Lääne-Lätis omistatakse semgalitele, idapoolsed kääpad seelidele. Maa-alused kalmistud ilmusid 5.–7. sajandil kõigepealt Väina paremkaldal. Latgalite kujunemise protsessis oli oma osa mitmel etnilisel elemendil: semgalid ja kuralased lääne ja kagu suunast, Põhja-Leedu hõimud lõuna poolt. Sellistele liikumistele osutab ka antropoloogiline aines. Lisaks kohapealsetele arengutele nimetatakse ka 7. sajandi paiku toimunud sisserännet Väina ülemjooksult, olulisel kohal oli ka läänemeresoome komponent, mis assimileeriti põhja poole liikudes. Hiljem lisandus veelgi idapoolseid baltlasi, kes olevat taandunud lääne poole idaslaavlaste edasitungi eest. Mõned keeleteadlased peavad seda viimast sisserännet kõige olulisemaks. Latgalite kujunemine surus tagaplaanile seelid, kelle eripära säilis vaid Väina jõest lõuna pool.

Majandus ja kaubandus

Nooremal rauaajal levis Lätis üha enam raudteraga ader, mis võimaldas üles harida senisest raskemaid muldi ja suuremaid alasid. 12. sajandil on rauast adratad juba üsna suured ja võimsad (kuni 20 cm pikkused). Taliviljad ilmusid 8.–9. sajandil ning alates 10. sajandist muutus talirukis peamiseks kasvatatavaks teraviljaks. Kaer levis laiemalt 11. sajandist alates ning sellest sai sõjahobuste peamine toit. Tähtsaks tehniliseks uuenduseks 11. sajandil oli ka ringiaetav käsikivi, mis vahetas välja varasemad jahvekivid. Tundub siiski, et käsikivi tehnilise uuendusena võib ka mõnevõrra varasemasse aega ulatuda, kuivõrd selline on leitud näiteks Iru linnamäelt, mis 11. sajandi alguses maha jäeti.

Põlispõllunduse areng esitas järjest suuremaid nõudmisi ka loomakasvatusele, kuivõrd põllud vajasis väetamist. Põhiliseks lihaloomeks kujunes siga, kelle luude arv võib erinevates kohtades ületada veiseluude arvu 1,5–5,5 korda. Veiste ja kitsede/lammaste osatähtsus oli enam-vähem

sama suur, hobuseliha kasutati söögiks järjest vähem, rohkem pruugiti hobust tööloomana ja ratsuna. Metsloomade osa toiduses oli väike, rohkem kütiti karusnahku andvaid loomi, sest ülemklassi arenedes kasvas järjest enam nõudlus nende järele. Karusnahad läksid muidugi ka kaubaks kaugemale. Laiemalt arenes mesindus, seda nii mee enda kui ka vaha saamiseks. On andmeid, et vahaküünlad olid Lätis tuntud juba 12. sajandil.

Edasi arenes kahtlemata ka käsitöö, eriti sepaasjandus. Valmistati mitte lihtsalt rauda ja terast, vaid ka damaskeeritud terast. Relvastuses kadusid vähehaaval lokaalsed eripärad ning nende asemel levisid üle-põhjaeuroopalised relvatüübid. Kitsateraliste kirveste asemel levisid laiateralised, samuti ilmus spetsiaalne sõjakirve tüüp. Kaheteralised mõõgad toodi peamiselt sisse Rheini aladelt, pidemed valmistati ise. Juveliiritöö orienteerus varasemast enam masstoodangule, rohkem kasutati mitteväärismetalle. Väga sagedaseks leiuks aaretes muutuvad kuni 40 cm pikkused pronksikangid, nende kõrval esines ka hõbedakange. Juveliiritöös võib täheldada sedagi, et üks osa ehteid on tehtud äärmiselt hoolikalt ja mitmesuguseid tehnikaid kasutades, teine osa aga üsna hooletult. Arvatakse, et selline eripära johtus mitte niivõrd sepa oskustest kui just kliendi sotsiaalsest staatusest.

Pöörlevate mehhanismide ilmumine oli samuti ajastu tendents. Käsikivi juba mainiti, teine uuendus oli pottsepa keder, mis Lätis levis 10. sajandi teisel poolel. Varaseimad tõendid kedrakeraamika kohta on Väina-äärsetest linnustest, mis kinnitab selle veetee tähtsust kaubanduses ja majanduses. Keraamika valmistamine muutus järjest enam omaette käsitööharuks.

Tähtsaimaks liiklussooneks Lätis oligi Väina, selle kõrval suurenes ka teiste jõgede (Lielupe, Koiva) ja maanteed tähtsus. Esimesed araabia mündid ilmusid 9. sajandi teisel poolel ning kõigepealt jõudsid nad arvatavasti Skandinaavia vahendusel Lääne-Lätti. Alates 10. sajandist jõudsid araabia mündid Lätimaale Väina veeteed pidi. Praegu teatakse Lätis kokku 2200 araabia münti, seda on kolm korda vähem kui Eestist. Ida poolt, Bütsantsist, toodi ka siidi, brokaati, klaashelmeid; seal on ka 24 bütsantsi münti. Alates 11. sajandist, eriti aga 12. sajandil levisid Lätis Vana-Vene linnades toodetud helmed ja käevõrud, samuti mõned muud ehted ja relvad. Hinnalisi relvi toodi ka Lääne-Euroopast. 10. sajandi lõpust alates levisid Lääne-Euroopa päritoluga mündid, kuid 11. sajandi teisest poolest müntide juurdevool katkes ning 12. sajandil võib vaadelda kui mündivaba perioodi. Eestis vähenes ka müntide osatähtsus aaretes 12. sajandil, kuid mündivabaks see aeg siiski ei kujunenud. Huvitav on märkida ka seda, et suurem osa Läti müntidest pärineb Väina alamjooksult, Koiva piirkonnast ja Põhja-Kuramaalt, seega läänemeresoome hõimudega asustatud aladelt. Läti erinevus Eestist seisnes selleski, et müntide asemel olid rohkem levinud hõbedakangid.

Kokkuvõte

Kokkuvõtteks võib märkida seda, et võrreldes Eestiga oli Läti hilisrauaajal mitmes mõttes arenenum. Tehnilised uuendused, nagu pottsepakeder ja taliviljad levisid siia pisut varem kui Eestisse. Ilmselt ei ole aga see vahe kronoloogias nii suur, kui praeguste dateeringute juures võib esmapilgul tunduda, sest Eestis on noorema rauaaja kronoloogia alles täpsustamisel ning mitmed dateeringud näivad muutuvat varasemaks. Läti keskused olid hoopis suuremad ja võimsamad, Eestis olid nendeks peamiselt linnused, Lätis lisandus avar avasula või eeslinn. Ka poliitiline võim näib Lätis olevat rohkem kontsentreeritud, kuivõrd seal jõudsid välja kujuneda esimesed vürstiriigikesed. Vana-Vene mõju oli Lätis kahtlemata tugevam kui Eestis, Skandinaavia mõju aga väiksem. Siinne “raharinglus” – kui nii võib öelda – näib olevat olnud aga liivlaste käes.

Leedu

Leedu jõudis nooremal rauaajal (10.–13. sajandi algus) oma ühiskondlik-poliitilises arengus kõige kaugemale Läänemere idaranniku maadest. Perioodi lõpuks suudeti ühendada paljud väikesed vürstiriigikesed ja muud võimukeskused ning luua nende baasil Leedu suurvürstiriik. Ka materiaalse kultuuri areng kulges põhjapoolsetest naabritest kiiremas tempos. Suurem osa kõnealuse perioodi arheoloogilisest materjalist on – nagu varasemategi perioodide oma – pärit kalmetest; linnuseid ja asulaid on kaevatud vähem, kuid siiski kasvavas matus. Eriti tuleb mainida viimaste aastakümnete kompleksseid arheoloogilisi välitöid Leedu esimeses pealinnas – Kernavès.

Kalmed

Nooremal rauaajal jagunevad Leedu matmispaigad kahte erinevasse rühma (vt Bruožai, joon 269): maa-alused kalmistud Lääne- ja Kesk-Leedu põhjaosas (kuršid, skalvid, žemaitid, semgalid) ning kääpad Ida- ja Lõuna-Leedus (leedulased, aukštaitid).

Maa-alused kalmistud

Kuigi ka maa-alused kalmistud on Leedu eri piirkondades teatud eriliste joontega, ei ole need enam nõnda reljeefselt esile tulemas kui varasematel perioodidel. Tunduvalt rohkem võib nooremal rauaajal märgata erinevaid piirkondi ühendavaid kui lahutavaid jooni. Perioodi kalmistuid on küllaltki palju kaevatud.

Kaevatud kalmistute hulgas on nii neid, kuhu maeti pika aja jooksul kogu I at jooksul ja II at algul kui ka neid, mis kuuluvad üksnes nooremasse rauaajaga. Esimeste näiteks võib olla **Bandužiai** kalmistu Klaipeda eeslinnas, mille kohta 1995. a ilmus Jonas Stankuse monograafia. Ühiseks tunnuseks on mõlemale rühmale asjaolu, et matuste arv on noorema rauaaja osas palju suurem kui varasematel perioodidel. Täienisti läbi kaevatud kalmistuid aga pole, mistõttu täpsemat statistikat teha ei saa. Näiteks üks paremini uuritud kalmistuid on **Laiviai** (Kretinga lähedal), kus on avatud 350 matust (1961. a seisuga), kuid see pole kaugeltki kogu kalmistu, sest osa on kaevamata ja osa lõhutud. Arvatavasti ulatus matuste arv selles kalmes 700-ni. Kalmistu kasutusaeg oli 8.–13. sajand.

Nendes kalmistutes esineb nii laiba- kui ka põletusmatust, kuid üldiselt ei ole need samaaegsed. Tendents on olnud selline, et kuni 9. sajandini domineeris laibamatus Lääne-Leedus ja Kesk-Leedu põhjaosas. Päris Kesk-Leedus, Neemenist vahetult põhja pool Aukštaitias, ilmusid juba 5.–6. sajandil põletusmatused, mis hiljem järk-järgult laiemalt levisid ning nooremal rauaajal täiesti domineerisid. Leedu läänerajoonidesse tungis põletusmatuse tava alates 9. sajandist ja muutus seal ainuvalitsevaks II at algussajanditel. Eriti hästi ongi see protsess jälgitav Laiviai kalmistu näitel, kus peaaegu kõik 8. sajandi lõpu ja 9. sajandi matused olid põletamata, 9.–10. sajandi matustest olid põletatud juba iga kolmas ning II at alguse matustest oli põletatud valdav osa. Samal ajal säilitas laibamatmise komme oma endise tähtsuse Kesk-Leedu põhjaosas, žemaitide asualal, kuhu põletusmatus nimetamisväärselt ei levinud.

Lääne-Leedus on maa-alustes laibakalmistutes surnud sängitatud ühepuukirstudesse kuni 1 m sügavusse. Surnud asetati selili, väljasirutatud asendis, käed rinnal, vahel ka küljel. Orientatsioon on olnud erinev, kuid üldiselt ühel kalmistul ikka ühesugune. Vahel on mees ja naine maetud vastassuunakuti. Iseloomulik on panuste rohkus, mis Leedu tingimustes pidi olema silmapaistev. Esineb rauast tööriistu, relvi, rohkesti pronksist ja sageli hõbedaga kaetud ehteid. Mõnes matuses võib näiteks hoburaudsõlgede arv ulatuda ligi paarikümneni. Tänu pronksehete rohkusele on suhteliselt hästi säilinud ka tekstiili. Tööriistad ja muud tarbeesemed

on tavaliselt asetatud surnu päitsisse (meestel kirves, vikat, naistel miniatuursed kudumisriistad). Päitsis on samuti ainult sellele piirkonnale iseloomulik miniatuurne savinõu või siis joogisarv. Relvad on asetatud piki hauda, enamasti surnu vasemale poolele, odad teravikuga pea poole, mõõk vöö kohal. Iseloomulik nähtus on ka see, et esineb nn täiendavaid hauapanuseid: naiste päitsis näiteks kasetohust karbikete ehetega, meestel kokkurullitud nahkrihm pronksnaastudega puusa piirkonnas.

Kesk-Leedu põhjaosas olevad laibamatustega kalmistud sarnanevad peaaegu täiesti Lääne-Leedu omadega; üksikud erinevused ei vääri märkimist (neist olulisem on meeste ja naiste erisuunalisus – komme, mis liitub Läti semgalite ja latgalite traditsiooniga). Erinevusi on muidugi ka hauapanuste iseloomus ja nende paigutuses: mõõgaks lühem laia teraga riist nagu eelmiselgi perioodil, naiste noad on kõrvale pööratud tipuga; lisapanused puuduvad, samuti miniatuursed savinõud (peale mõne erandi).

Põletusmatustega kalmed on mitmekesisemad. Huvitavad on kõige varasemad põletusmatused Laiviai, **Ginteliškė**, **Lazdininkai** jt. kalmistutel, kus põletatud luud olid asetatud suurtesse puust kirstudesse, mis olid justkui mõeldud laibamatuse jaoks. Luud olid visatud kirstu keskele, kuid panused asetati vastavalt nende kohale laiba juures: tööriistad ja relvad enamasti peatsis, kaelavõrud seal, kus peaks asuma surnu kael, sõled ja ehtenõelad rinnal jne. Sealjuures need panused ei ole põletatud. Taolised varased põletusmatused dateeritakse Lääne-Leedus 8. sajandi lõppu ja 9. sajandi algusesse; hiljem, 9.–10. sajandil, sellist panuste asetamise korda enam ei kohta. Siis pannakse nad lihtsalt kirstu või vahel ka kirstu alla. Kirstud ise olid aga selleks ajaks juba muutunud väikesteks, vahel lausa puust karbikesteks. Kui põletusmatus oli Lääne-Leedus juba täiesti domineeriv matmisviis, loobuti lõpuks kirstust üldse – põletatud luud ja esemed puistati väiksematesse või suurematesse aukudesse (vt Bruožai, joon 274). Vahel, näiteks Laiviai kalmes, võib selliste suuremate, vaagnakujuliste kumerapõhjaliste põletuslaikude läbimõõtu ulatuda 2–4 m ja sügavus 1–2 m. Seal esineb koos söetükke, põlenud luude kilde ja põlenud esemeid. Vahel on selliste põletuslohkude põhjas põlemata esemeid. Näiteks üks 10. sajandi haud Laiviais, kus üleval pool oli põletusmatuse jäänuseid, all põhjas aga kaks kasetohust karbikest, ühes põlenud luud, teises hauapanused.

Suurte vaagnakujuliste põletusmatuste lohku kõrval esineb rohkem veelgi väikesi auke, läbimõõduga poole meetri ringis, sügavus kuni 1 m. Põletusmatused ise on sellistes aukudes kaetud kivi või kividega. Kui suuri vaagnakujulisi lohke esineb üksnes Lääne-Leedus, siis väikesi auke leidub ka Kesk-Leedus, kus nad moodustavadki noorema rauaaja domineeriva kalmevormi. Lääne-Leedus on põletusjäänused vahel asetatud spiraalse käevõru sisse ja sellega maasse kaevatud, vahel on luud ka kaelavõru sees.

Lääne-Leedu variatsioonirohkusele vastandub Kesk-Leedu oma väga ühetaolise matmisviisiga. Põletusmatus koos põlenud esemetega on lihtsalt asetatud maasse kaevatud suhteliselt väikestesse aukudesse. Näited: **Veršvai**, **Sargėnai**. Lõkkeasemed, kus surnuid põletati, asusid otse kalmistu äärel: nendest oli maapõue jäänud suured tumeda mulla laigud, kus muld oli segatud söetükkide, põlenud luupuru ja tules kokku sulanud metallesemetükkidega.

Nimetamist väärivad ka rühm nn erilisi haudu. Nii avastati **Pryšmančiai** kalmes lisaks põletus- ja laibamatustele 17 kohas ainult maasse kaevatud asju ilma luudeta. Enamasti olid need ehted, riidesse mässitud või karp asetatud. Seesugust nähtust, kus hauapanused on kaevatud eraldi maasse, väljapoole haudu, kohtab mitmel pool mujalgi Leedus.

Ida-Leedu kääpad

Nooremal rauaajal maeti Ida-Leedus nagu varasemalgi perioodil eranditult kääbastesse. Suhteliselt palju on neid ka uuritud, näiteks **Pamasis**, **Kapitoniškės**. Oma väliste tunnuste poolest selle perioodi kääpad varasematest ei erine (vt Bruožai, joon 275–280). Kääpa kuju on ümar, keskmine läbimõõtu 6–12 m, kõrgus 0,3–1,2 m; üksikute kääbaste läbimõõtu võib aga

ulatuda isegi kuni 18 m ja kõrgus 2–3 m. Põhiliseks erinevuseks varasemate kääbastega võrreldes on kiviringide puudumine. Need kiviringid näivad ära kaduvat 9.–10. sajandi jooksul; kaovad ka igasugused kivikonstruktsioonid kääbaste seest. Samal ajal ilmub uus joon: kääpa ümber tehakse kraav. Kääbas kuhjati ümbritsevast liivast, esialgse maapinna tasemel võib aga näha tumedat mullakihti – ilmselt pärineb see esialgsest mättakihist. Tihti on aga kalmealusele pinnale puistatud valget liiva, vahel on seal jälgi tuleasemest.

Noorema rauaaja kääbastes esinevad eranditult põletusmatused. Harilikult on põletusmatused asetatud kääpakuhjatisse erinevale kõrgusele, harvem esialgsesse maapinda kaevatud auku. Ühes kääpas on tavaliselt 2–4 matust, vahel võib see ulatuda isegi 7-ni. Põletatud luudepesa juures olevad esemed ei ole tavaliselt tules olnud, seega asetati need hauda eraldi. Mõnes kääpas on leitud savinõusid või ainult üksikuid savinõukilde, mis asuvad põletatud luudest eraldi. Ühel juhul olid põletatud luud asetatud jaluste sisse, nagu Lääne-Leedus käe- või kaelavõru sisse. Mõned kääpad on rajatud aga otse tuleriida aseme kohale. Küllalt levinud on ka tühjad kääpad, mis väliselt ei erine tegelikest kalmetest millegi poolest.

Hauapanuste hulgas domineerivad ehted, tööriistu ja relvi esineb vähe. Ehetest valitsevad koonusekujuliste otstega käevõrud ja lamedate otsaplaatidega kaelavõrud (sarnased latgalite omadega), hoburaudsõled. Tööriistadest esineb nuge, naaskleid ja eriti just savist värtnaketri. Relvadest leitakse odaotsi, kuid vähe, kilbikuplad on täiesti kadunud, üksikutes rikkamates matustes esineb rauast mõõku. Sagedased on hobusevarustuse juurde kuuluvad esemed ja ka hobune ise. On täheldatud, et suitsed, jalused, pronkskuljused ja raudpandlad moodustavad Ida-Leedu kääbaste hauapanuste kõige silmapaistvama osa. (Esemelise materjali kohta vt Bruožai, joon 281–374.)

Nooremal rauaajal on peaaegu kogu Leedus täheldatavad kaks tendentsi: surnute põletamise kombe üldiseks muutumine ja matused koos hobusega. Kuna põletusmatus hakkas üle Leedu levima selle idapoolsest osast, kus elasid leedulasteks kutsutud hõimud, siis nähakse põletusmatuse traditsiooni üldiseks muutumises leedu rahva kujunemist, konsolideerumist.

Hobusega matmine hakkas Leedus levima aga juba rooma rauaajal ning muutudes järjest populaarsemaks saavutas nooremal rauaajal väga üldiselt tunnustatud asendi. Üldiselt on tegu hobuste üksikmatustega, mis on põletamata, kuigi peremees võib olla põletatud. Ida-Leedus esineb hobusematuseid nii samas kääpas koos peremehega (siingi põletamata kujul), kuid üsna tihti on hobusematused asetatud täiesti eraldi kääbastesse. Esineb ka juhtumeid, kus hobune on põletatud koos peremehega, siis asuvad ka nende luud segamini ühes pesas. Kesk-Leedus esineb ka terveid hobuste kalmistuid, kus on loetud ligi 500 hobusematust. Seal on põletamata hobune maetud põletusmatuse kõrvale, vahel asuvad inimeste põletusmatused hobusematuste peal. Osas kalmistutes paiknevad hobusematused ühes nurgas, inimeste matused teises. Näiteks **Veršvai** kalmistus olid inimeste põletusmatused selle põhja- ja kirdeosas, põletamata hobusematused aga ainult lääneosas. Sama nähtust võib kohata ka Ida-Leedu kääbaste alal. Harilikult on ka Kesk-Leedus ühes hauas ainult üks hobune, kuid tihti on neid ka rohkem koos, maksimaalselt kuni kaheksa. Hobuste asend hauas võib olla erinev, tihti jääb mulje, et loomad on elusalt auku aetud ja seal tapetud. Vana kombe kohaselt väsitati hobused enne ohverdamist ära. Nii kirjutab Dusburg vanade preislaste uskumuste kohta, et “praegusel ajal leedulased ja teised nende hõimude nurjatud põletavad oma ohvrid oma kombe kohaselt kusagil pühas kohas, kuid hobused ajavad nad enne põletamist nii ära ratsutades, et need vaevalt jalgel seisavad.”

Ometi võib kaevamistel täheldada sedagi, et hobused püüti matta ühes kindlas suunas, mis igal kalmistul võis olla erinev. Hobused maeti Kesk-Leedus toredates rakmetes: päitsetega, sadulaga, valjastega. Leiab ka hõbenaaste, merevaikhelmeid, spiraale, kuljuseid jms. Paljud hobuseriistad ja jalused on kaetud hõbedaga. Tihti on hobuse kaelas olnud samasugune kaelavõru nagu inimestel, saba küljes käevõrud. Ida-Leedu hobusematused on vähem toretsevad. Üldiselt püsis kombe hobuseid koos peremehega matta ka ajaloolisel ajal, nii on teada kirjalikke andmeid hobusematuste kohta veel 14. sajandi lõpustki.

Linnused

Kui kokku teatakse Leedus u 1000 linnamäge, siis nooremal rauaajal oli neist kasutusel u 700. See arv iseenesest peaks andma ettekujutuse ühiskondlike ja poliitiliste suhete erinevusest võrreldes Läti ja eriti Eestiga. 9.–12. sajandi linnused erinevad varasematest juba üksi oma väliste tunnuste poolest. Esiteks on nad tunduvalt suuremad, teiseks on nende kaitseehitised märksa võimsamad ja kolmandaks on nende jalamil suur avaasula. Näiteks **Impiltise** linnuse vall oli kuni 10 m kõrge ja jalamil kuni 40 m lai, selle juures asus 5 ha suurune avaasula. Sellised võimsad linnused olid uute ühiskondlike suhete tulemus, neid kindlusi on ikka peetud feodaalsete ülikute elukohtadeks, samas kui asulates elasid nii talupojad kui ka käsitöölised.

Kaevatud on neid linnuseid siiski vähe. Lääne-Leedus on kaevatud **Apuolët** ja Impiltist, samuti **Veliuona**, **Derbutai** ja **Bubiai** linnuseid. Ida-Leedus on tuntuimateks **Nemenčinė** ja **Mažulonyš**, lõunapoolses Leedus **Aukštadvaris**. Apuolët ja Aukštadvarist käsitleti keskmise rauaaja osas.

Impiltis on kolmest küljest ümbritsetud jõega ning peale selle ka ringvalliga, mille kõrgus ühel pool on kuni 10 m, mujal poole madalam. Valli ees on kraav, platoo pindala ulatub poole hektarini. Nagu öeldud, linnuse jalamil on 5 ha asula. Kaevamised näitasid, et siin on pelgupaik-linnus olnud juba rooma rauaajal, mil ainsaks kaitseehitiseks oli palkidest tara. Ka hiljem, kui kindlustused juba võimsamalt välja ehitati, kaitses seda valli harjal olev tara. Iga kord, kui linnust pärast mahapõletamist taastati, ehitati selle vall kõrgemaks ja rohkem väljapoole, nii et platoo pindala suurenes. Impiltist mainitakse ka 13. sajandi kirjalikes allikates.

Ida-Leedus olevat Nemenčinė linnust kaevati 1950. aastatel. See linnus asub kahe jõe ühinemiskohal, platoo suuruseks on 0,22 ha. Seal on olnud ka varasemat asustust, kui pärast pikka aega tühjalt seismist ehitati linnus uuesti üles I at lõpul. On mitmeid põletamise ja ülesehitamise kihte, iga kord on valli järjest väljapoole laiendatud. Lõpuks kujunes see 6 m kõrguseks. Koht on oluline seetõttu, et siin avastati kõige varasemad kiviehitised, kus on kasutatud sideainena savi. Üldse oli siin palju kiviehitisi ja ka kivisillutisi – võib-olla oli kogu õu kaetud kivisillutisega. Seegi linnus on olnud feodaali asupaik, see on olnud oluliseks administratiivseks ja majanduslikuks keskuseks. Linnuse ümber oli mõistagi ulatuslik avaasula. Linnuse puhul on huvitav veel märkida, et kui selle alumisest kihist leiti arvukalt jahvekive ja jahvatamisaluseid, siis ülemises, noorema rauaaja kihis neid enam polnud, seevastu oli aga paar ümmargust käsikivi. Seega on Leeduski käsikivid tarvitusele tulnud aastatuhandete vahetusel.

Lisaks nendele, suhteliselt tavapärasele linnustele, teatakse aga Leedus ka suuremaid võimukeskusi, kus pandi alus Leedu suurvürstiriigi kujunemisele. Nendeks on **Vilnius**, **Trakai** ja **Kernavė**. Sel ajal kui Trakai on peamiselt vaid keskaegne ja Vilniuses on leitud varaseimad asulajäljed I at teisest poolest, kujutab just Kernavė endast ühte uhkematest esiajaloolistest ja varaajaloolistest kompleksidest Leedus.

Kernavėd mainitakse esmakordselt 1279, siis oli see suurvürst Traidenise residents. Sealse elanikkonna suuruseks tollal arvatakse olevat olnud 3000 ringis (praegu ainult 500). Kernavė kujutas endast suurt linnalist asulat, mida kaitsesid neli linnust, kõik ehitatud puust. Linna põletati vaenutegevuse käigus 1365, kuid ehitati seejärel uuesti üles; lõplikult hävis linn 1390. Järgneva kuuesaja aasta jooksul mattus linna kultuurkiht kuni 2 m paksuste jõesetetega alla ning on seal suurepäraselt säilinud. Kernavė kompleks Pajauta jõeorus sisaldab tegelikult mitte ainult hilisraua- ja varakeskaegse pealinna, vaid kokku u 40 muistist väga erinevatest perioodidest alates juba paleoliitikumist. Seal on kokku 5 linnamäge, 13.–14. sajandi linn, kääbaskalmistu, 13.–14. sajandi maa-alune kalmistu, sootee ja ohverdamiskoht rooma rauaajast jms.

Kuigi amatöörkaevamisi oli juba tehtud 19. sajandil, algasid kaasaegsel tasemel kaevamised 1979 Vilniuse ülikooli eestvedamisel. Igal aastal on pärast seda kaevamised toimunud ja 1998. aastaks oli uuritud 7500 m². Välitööde tulemusena on selgunud, et koht on olnud asustatud juba paleoliitikumis, mesoliitikumis ja neoliitikumiski. Pronksiajal kuulus Kernavė piirkond riibitud keraamika kultuuri alla, mida varem tunti peamiselt kindlustatud asulate kaudu. Nüüd leiti siit ka põletusmatustega maa-aluseid kalmistuid, analoogilisi Lankiške kalmistuga Lääne-Valgevenes. Rooma rauaajal on siin rauda toodetud, asula elanikkond kasvas ning ligipääsuks linnustele rajati palkidest varjatud sootee (vanim teadaolev tee Leedus). Perioodil 300–500 näib Pajauta org olevat maha jäetud, võib-olla niiske kliima ja veetaseme tõusu või siis vaenlaste pidevate rünnakute tõttu, sest asustus säilis linnustel. 11.–12. sajandil kujunes selle vana hõimukeskuse baasil välja feodaalne võimukeskus. Siis ehitati kõik linnused üles, käsitöölise ja talupoegade asustus laienes linnuste jalamile, kus kujunes kindla tänavatevõrguga feodaalne linn. Väljakaevamistega on kogutud andmeid selle kohta, et käsitöö ja kaubandus olid juba täielikult eristunud maaharimisest ja karjakasvatusest. Kernavė 13.–14. sajandi maa-aluses kalmistus esinevad ainult läänesuunaliselt orienteeritud laibamatused, mis on ilmne ristiuse mõju. Ometi võeti Leedus ristiusk ametlikult vastu alles 1387 suurvürst Jogaila poolt.

Andmeid majanduse kohta

Nooremal rauaajal suurenes varasemaga võrreldes tunduvalt ülesharitud maade hulk. Sellest hoolimata oli Leedu tollal endiselt valdavalt metsane maa: arvatakse, et kui aasta 800 paiku oli metsa all veel u 73%, ja a 1000 u 61%, siis a 1100 ümbruses oli metsa all 55% kogu Leedust (tänapäeval u 27%). Tingimused maaharimiseks olid maa eri osades erinevad: Kuramaal oli häid põllumuldi vähevõitu ning siin oli rohkesti metsa, kõige viljakamad mullad levisid semgalite, žemaitide ja leedulaste asualadel ja Lätis latgalitel. Läänepoolsetel baltlastel saavutas loomakasvatus olulisema koha elatusvahendite hankimisel kui ida-baltlastel, seda juba alates keskmisest rauaajast. Noorema rauaaja hakul, 10. sajandil, levis Leedus uue teraviljasordina talirukis, sellega seoses arenes edasi ka maakasutussüsteem: varasema kaheväljasüsteemi kõrval hakkas levima täiendatud kaheväljasüsteem, kus haritav väli jagati kaheks osaks, tali- ja suvivilja-aluseks põlluks. Sellega seoses mainitakse enamasti ka kolmeväljasüsteemi levikut, kuid nähtavasti jääb see siiski alles keskaega. Lisaks rukkile kasvatati eriti veel ka nisu ja otra. Keskmise ja noorema rauaaja vahetusel levisid ka Leedus rauast sahterad, mis osutab künniriistade edasiarendamisele. Üldiselt on uuendused põllumajanduses levinud Baltimaadesse lääne poolt – need jõudsid kõigepealt rannikualadele ja suuremate jõgede (Väina) piirkonda, alles mõnevõrra hiljem Baltikumi idarajoonidesse.

Asustus, ühiskondlik-poliitiline korraldus ning Leedu riigi kujunemine

Nii nagu Lätis, nii oli ka Leedus peamiseks sotsiaal-poliitiliseks ja administratiivseks haldusüksuseks linnusepiirkond. Kuramaal kutsuti neid piirkondi sõnaga *borgsokinge* või *Borgsuhunge* ning 13.–16. sajandil on seda nimetust kasutatud ka seoses semgalite ja liivlastega. Kuivõrd nimetus sisaldab rootsikeelseid sõnu *socken*, s.t kihelkond, ja *borg*, s.t linnus, siis arvatakse, et kõnealune korraldus kujunes välja kas viikingite poolt impordituna või lihtsalt tugeva Skandinaavia mõju all. Teiste uurijate arvates on tegu siiski kohaliku arenguga, kusjuures rootsipärane nimetus on hiljem leiutatud. Mitu borgsokingit moodustas maakonna ja mitu maakonda hõimuterritooriumi. Analoogiline korraldus oli levinud ka preislattel: 4–6 külast koosnevaid rühmi (pindala u. 80–200 km²) kutsuti seal sõnaga *moter*, mis tähendab kogumit. Mitu moterit moodustasid maakonna, mida kutsuti *polca*'ks või *pulca*'ks (kobar). Pulcad olid üldiselt erineva suurusega poliitilised ühendused.

Leedulastel ja žemaitidel olid peamiseks poliitiliseks algüksuseks samuti väikesed, enamasti 10–15 km läbimõõduga territooriumid, kus asus keskne linnus (vahel ka mõni väiksem lisaks) ning mõned külad. Selliste väikeste territooriumide ühendusi kutsuti 'maadeks' (*kraštas*).

Maade suurus (läbimõõt) ulatus tavaliselt paari–kolmekümne kilomeetri. Sellised ühendused olidki väikevürstiriikide ja -valduste kujunemise peamiseks teeks.

Asustustihedus arvatakse Leedus olevat olnud u 3 inimest ruutkilomeetri kohta. Preisis oli see suurem, u 4 inimest, samas kui Lätis vaid 2,5 ja Eestis 3 inimest. Peamiseks asustusüksuseks oli küla, kuid otsustades 14. sajandi lõpust pärinevate kirjalike allikate põhjal, oli Leedu aladel levinud mitu külatüüpi: *laukas*, *kaimas* ja *kiemas*.

Laukas tähendab tõlkes põldu, selle elanikke kutsuti *laukininkas*. Need olid külad, mis koosnesid üksiktaludest; igas talus oli koos mitu suuremat maja, nendes võis elada üks või mitu peret. 13. sajandil olid laukased keskmiselt 5–6-talulised, hiljem muutusid suuremaks, seda eriti leedulaste asualal. Kuramaal, Preisis, Žemaitias ja mõnel pool Semgallias levinud laukaste talud ja põllud paiknesid hajali üle suuremate alade, seega oli tegu hajaküladega. Erineva suurusega põllulapid olid üksteisest eraldatud peenarde, aegade või puudega; teatud piiritähised olid aga ka kogu laukasel. Põllumaade kaart meenutab sellistel küladel malelaua mustrit ja sarnaneb küllaltki palju Lääne- ja Loode-Eestis tuntud põllujaotusega. Aegade jooksul kasvasid asustuse tihenedes ühe laukase põllulapid kokku. Tihti raadati uusi põllulappe kaugemal metsas ning hiljem kujunesid sinna uued laukased. Laukas-tüüpi asustuslaad kadus vaateväljalt 16. sajandi ümberkorralduste käigus.

Kaimas-tüüpi külad olid talude arvult umbes sama suured, 5–8-talulised, kuid siin moodustasid üksiktalude põllumaad ühe suure terviku. Põllumassiiv oli jagatud partsellideks või ribadeks, mis hiljem omakorda jagati kitsamateks siiludeks. Eri piirkondades oli kaimastel erijooni. Näiteks Preisis oli levinud *caymis*-tüüpi külad, kus majad koondusid hobuserauakujuliselt ümber külavainu, mida kutsuti *saryus*. Caymis oli aiaga eraldatud küla ühiskarjamaast, kusjuures põllud paiknesid karjamaa taga; kirjalikes allikates mainitaksegi tihti, et need külad olid ümbritsetud ringikujuliselt aiaga, milles olid väravad. Taraga ümbritsetud küla on aga asulatüüp, mis baltlastel oli levinud juba alates nooremast pronksiajast ja vanemast rauaajast.

Kiemas-tüüpi (läti *-ciems*) külad olid tegelikult lähedalt seotud kaimaste ja caymistega. Needki koosnesid u 5–8 perekonnast ning külamajad asusid kompaktselt koos, olles ümbritsetud taraga, milles oli üks või kaks väravat. Selle asustusüksuse algseks vormiks arvatakse olevat olnud pealiku (*resp.* väikeaadliku) kindlustatud talu, kus elas tema perekond, sugulased ja teenijaskond; hiljem arenes see kas eraldi perede külakogukonnaks või väikeaadli mõisaks. Põllumaad paiknesid vahetult külaaia taga, olles jagatud partsellideks või ribadeks.

Laukas- ja *kaimas*-tüüpi asustusüksused olid olemas veel 15. sajandi algul. Hiljem nende vahe kadus ning kõiki hakati ühtviisi nimetama küladeks e kaimasteks. *Kiemas*-tüüpi asustusüksustest arenesid paljudel juhtudel aga välja mõisad. Alates 16. sajandist kohtabki vaid kahte tüüpi maa-asulaid, s.o külad ja mõisad.

Lisaks mainitud küladele kui algsetele asustusüksustele olid aga levinud ka väiksemad ja suuremad linnused, mille jalamil samuti paiknes küla. Sellised linnused olid kas väiksemate territooriumide keskused või suuremate linnusepiirkondade koostisosaks. Vastavad külad linnuste juures olid aga kindlama ja kompaktsema planeeringuga kui teised avaasulad; neis võib kohata isegi tänavate võrku.

* * *

Leedu tulevase riigi tuumik kujunes välja leedulaste hõimuliidu ja nende läänepoolsete naabrite baasil Kesk-Leedus (s.o leedulased ja aukštaidid). Nimetus Leedu (*Lietuva*, *Lituae*) esineb kirjalikes allikates esmakordselt 1009. a. Ühiskondlikud suhted arenesid suuremate hõimuliitude ja maakondade moodustamise suunas, mille baasil omakorda kujunesid varafeodaalsed vürstiriigid. Sellisteks maadeks olid ida poolt alates Nalšia, Deltuva, Lietuva, Dainava, Upytė, Medininkai, Šiauliai, Knituva, Karšuva, Sūduva, Skalva, Lamata, Ceklis, Pilsats ja Megava.

Hiljemalt 13. sajandi alguseks oli kujunenud Leedu vürstiriikide konföderatsioon, mille eesotsas seisis viis vanemat vürsti. 1230. aastateks suutis Aukštaitia vürst Mindaugas allutada lisaks oma Aukštaitiale ja Ida-Leedule ka Žemaitia ning osa kuralaste ja jatvingide alasid Lääne- ja Lõuna-Leedus, panneski selliselt aluse Leedu suurvürstiriigile. Riigi kujunemist kiirendas Saksa Ordu edasitungimise oht – see oligi allutanud juba osa preislaste alasid. Saksa Ordu leedulased siiski löid kahes tähtsas lahingus, Saule (1236) ja Durbe (1260) all. 1263 Mindaugas tapeti. Kõik see on aga juba kirjalik ajalugu.